

ДЕПАРТАМЕНТ З ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ, НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ
ТА РЕЛІГІЙ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК „ТУСТАНЬ”
ПРЕДСТАВНИЦТВО „ПОЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК” У КИЄВІ
ІІІ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

ПАМ'ЯТКИ ТУСТАНІ

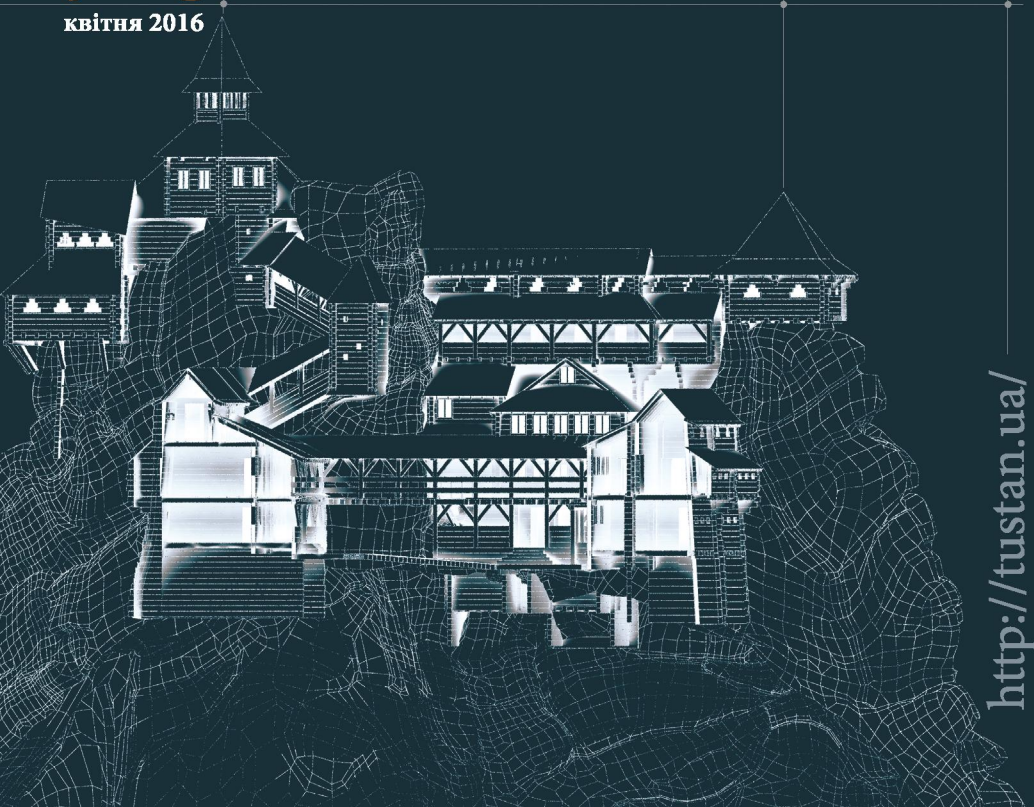
В КОНТЕКСТІ ОСВОЄННЯ КАРПАТ
У ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ;
ПРОБЛЕМИ ЇХ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ

(Львів - Урич)

7-8

квітня 2016

ТЕЗИ

<http://tustan.ua/>

**ДЕПАРТАМЕНТ З ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ,
НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ТА РЕЛІГІЙ
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ТУСТАНЬ»
ПРЕДСТАВНИЦТВО «ПОЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК» У КИСВІ**

III Міжнародна наукова конференція

**ПАМ'ЯТКИ ТУСТАНИ В КОНТЕКСТІ ОСВОЄННЯ КАРПАТ У
ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ;
ПРОБЛЕМИ ЇХ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ**

ЗБІРНИК ТЕЗ

Львів 2016

Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання : матеріали ІІІ Міжнародної наукової конференції, 7—8 квітня 2016 р., Львів; Урич / Відп. за вип. Р.Г. Миська. — Львів, 2016. — 184 с.

Проблема освоєння Карпатського регіону здавна викликає інтерес науковців та має значну історіографічну базу. Проте дослідження часто провадилися відокремлено спеціалістами різних галузей науки. Мета запропонованої конференції — поставити нові наукові проблеми, привернути увагу до означеної тематики та сприяти координації зусиль широкого кола дослідників різних галузей з України та з-за кордону. Особливу увагу приділено проблемам сучасних методик дослідження і музеєфікації пам'яток та їх використання для розвитку місцевих громад.

В роботі конференції взяли участь провідні науковці з різних регіонів України та чотирьох країн (Польща, Словаччина, Болгарія, РФ), що займаються окресленою тематикою.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

к.і.н., доцент Роман Миська

к.арх. Василь Рожко

д.і.н., професор Михайло Глушко

д.і.н., професор Леонтій Войтович

д.г.н., к.і.н., доцент Богдан Рідуш

к.і.н. Тимур Бобровський

Андрій Котлярчук

Роман Стрехалюк

Адреса редакційної колегії:

ДКЗ “Тустань”

вул. Чайковського, 17, 3-й поверх, м. Львів

79005

conference@tustan.ua

ЗМІСТ

<i>Василь Рожко, Андрій Котлярчук.</i> Минуле майбутнє: 10 років управління пам'яткою Тустань	8
---	---

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Анна Пескова, Роман Миська, Олександр Мусін, Віра Гупало.</i> Хрестенкопійон із розкопок наскельної фортеці Тустань	13
<i>Піотр Н. Котовіч, Роман Миська, Наталія Поясник.</i> Середньовічні та ранньомодерні елементи спорядження вершника та кінської зброї з фортеці Тустань	16
<i>Володимир Петегрич, Дмитро Павлів.</i> Розкопки 1971 р. кургану «Могила Святослава» у Карпатах та їх інтерпретація	17
<i>Ярослав Погоральський, Роман Миська, Віталій Ляска.</i> Ступницьке городище у передгір'ї Карпат	20
<i>Юрій Лукомський, Віра Гупало.</i> Результати рятівних архітектурно-археологічних досліджень у церкві св. Онуфрія монастиря ЧСВВ у Лаврові 2014—2015 рр.	23
<i>Ольга Мінейко, Олександра Козак.</i> “Чорне” духовенство на Прикарпатті. Приклад палеопатологічних студій Лаврівського Святоонуфріївського монастиря	25
<i>Ігор Прохненко.</i> Фальшивомонетна справа на Королівському замку Нялаб	28
<i>Микола Льків, Роман Чобан.</i> Археологічна карта Пруто-Черемошського межиріччя	31
<i>Сергій Пивоваров, Віталій Калініченко.</i> Навершя руків'я середньовічної клинкової зброї з Рухотинського городища (ур. Корнешти)	34
<i>Renata Madyda-Legutko, Krzysztof Tunia.</i> Model osadnictwa w okresie lateńskim w Karpatach Zachodnich	37
<i>Тарас Милян, Єжи Кусьнеж.</i> Басейн річки як відображення процесів міграції та заселення (на прикладі археологічного обстеження Солокії та Варежанки)	39
<i>Михайло Филипчук, Андрій Филипчук.</i> Слов'янські лінії оборони Пліснеського городища (за результатами розкопок 1990—2015 рр.)	41

<i>Петро Довгань, Наталія Стеблій.</i> Система оборони літописного Бужська: нове бачення	43
<i>Остан Лазурко.</i> Нові матеріали до проблеми історичної топографії літописного Белза.	44
<i>Богдан Прищеп.</i> Фортеця в м. Кременці на Замковій горі за княжої доби.	46
<i>Михайло Сагайдак.</i> Археологічна пам'ятка в урбанізованому середовищі (на матеріалах археології Києва)	49
<i>Владимир Коваль.</i> Древо-земляные укрепления Ростиславля Рязанского	51
<i>Роксоляна Данчин.</i> Археологічні дослідження Товариства та музею «Бойківщина» (30-ті та 90-ті рр. XX ст.).	54

ІСТОРІЯ ТА КРАЄЗНАВСТВО

<i>Тарас Гриневич.</i> Германські племена в регіоні Українських Карпат за археологічними та писемними джерелами	57
<i>Леонтій Войтович.</i> Загадка галицького боярства	58
<i>Віталій Ляска.</i> “Стояння” Мстислава Удатного на Лисій горі (коментар до літописної статті 1224/1225 р.)	59
<i>Ілля Паршин.</i> Останні з Романовичів: Андрій та Лев у західних джерелах	62
<i>Григорій Заплотинський.</i> Золота Орда в історії Карпатського регіону	63
<i>Роман Миська.</i> Нові знахідки “боярських” пернів	67
<i>Александр Мусин.</i> Перстни с изображением птицы в Галицко-Волынской земле XIV в.: к вопросу о происхождении и интерпретации	70
<i>Юрій Токарський, Василь Рожко.</i> Відтворення металльної машини типу требуше: досвід заповідника “Тустань”.	74
<i>Marek Krąpiec, Leonid Tymoshenko, Roman Myska, Paweł Krąpiec.</i> Dendrochronologiczne datowanie cerkwi Św. Jerzego w Drohobyczu	76
<i>Леонід Тимошенко.</i> Вежа-дзвіниця дрогобицького костелу св. Варфоломія у світлі історіографії та письмових джерел	77
<i>Богдан Лазорак.</i> “...MONTEM DICTUM STOROZNYA”: писемні джерельні свідчення XIV — першої половини XX ст. про руське ранньосередньовічне городище “Тептюж” біля Дрогобича	80

<i>Юрій Стецик.</i> З історії судових процесів Лаврівського монастиря за маєтності у с. Висоцьке Верхнє (XVIII ст.)	82
<i>Володимир Галик.</i> Сколівські кореспонденти Івана Франка	85

ЕТНОЛОГІЯ

<i>Тамара Андрієвська.</i> Рослини в традиційній обрядовості Українських Карпат та прилеглого Підгір'я	88
<i>Юлія Білоус.</i> Традиційні форми дошлюбного спілкування на Гуцульщині	90
<i>Георг Бойко.</i> Шопи-стаєнки на індивідуальних пасовиськах в Українських карпатах: екологічний аспект	93
<i>Надія Войтович.</i> Ставлення бойків до жебраків (на матеріалах із народної демонології)	95
<i>Георг Гілевич.</i> Московський період діяльності карпатознавця Івана Симоненка (1943—1949 рр.)	98
<i>Андрій Зюбровський.</i> Народні традиції повсякденного хлібопечення населення Бойківщини ХХ — початку ХХІ ст. (на матеріалах польових досліджень)	102
<i>Володимир Конопка.</i> Традиційна жниварська обрядовість українців Бойківщини (на матеріалах польових етнографічних досліджень 2008—2012 рр.)	104
<i>Віктор Немєц.</i> Деревце — один з основних предметно-символічних компонентів весільного обряду буковинської частини Гуцульщини (на польових матеріалах з Путильщини)	106
<i>Юрій Пуківський.</i> Скотарські мотиви у великодній обрядовості українців східної Бойківщини	109
<i>Роман Радович.</i> Розвиток системи опалення житла в українців Карпат	111
<i>Роман Гарнавський.</i> Внесок народознавців Львівського університету у польові дослідження традиційної культури українців Карпат (кінець ХVІІІ — початок ХХІ ст.)	113
<i>Христина Федечко.</i> Народна музика гуцулів у віруваннях та обрядах	116
<i>Роман Щур.</i> Фольклорний аспект фортеці Тустань	118

ВИКОРИСТАННЯ СКЕЛЬ ТА ПЕЧЕР У ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

<i>Тимур Бобровський.</i> Тустанська криниця у контексті традицій середньовічної фортифікації	121
<i>Богдан Рідуш.</i> Проблема датування печер Тустані.	123
<i>Артем Гоцицький.</i> Польові дослідження ДІКЗ “Тустань” у 2015 р. (Наскельні зображення, кам’яні залишки архітектурних (?) споруд).	125
<i>Наталія Гаркот.</i> Консервація двох давніх наскельних зображень (петрогліфів) та виготовлення їх копій в урочищі Піщина на території заповідника “Тустань”	128
<i>Едуард Куліш.</i> Особливості досліджень інженерно-геологічної будови скель Тустані в ракурсі збереження та можливості реставрації пам’ятки архітектури	129
<i>Микола Кугутяк, Богдан Томенчук.</i> Сакральні пам’ятки Бубнища в контексті давньої історії Карпатського регіону. Проблеми їх вивчення, збереження та використання	131
<i>Інна Потехіна.</i> Поховання черепів епохи енеоліту в печері Вертеба: антропологічний аспект	134
<i>Володимир Добрянський, Петро Площанський.</i> Про результати спелеологічного обстеження печер лівобережжя Дністерського каньйону на території Заліщицького району	136
<i>Николай Овчаров.</i> Город в скалах — Перперикон в Болгарии: проблемы археологии и развитие культурного туризма.	140

ПАМ’ЯТКА, ТУРИЗМ І ГРОМАДА: МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ

<i>Василь Рожко, Андрій Котлярчук.</i> Тустань, громада і туризм: модель взаємодії	143
<i>Василь Рожко, Орест Кондратович.</i> Фестиваль як прискорювач розвитку: можливості “Ту Стані!” для пам’ятки, заповідника, громади	144
<i>Любомир Пархуць.</i> Збереження культурного ландшафту села Урич	146
<i>Тетяна Божук.</i> Фортеця Тустань як об’єкт геотуризму і подієвого туризму	149
<i>Зоряна Лукомська.</i> Символічне ознакування втраченої історико-архітектурної спадщини (на прикладі Станіславівської фортеці)	150

<i>Олег Рибчинський.</i> Стратегії ревіталізації ринкових площ історичних міст України як простору культурної спадщини	152
<i>Ольга Свідзинська.</i> Збереження українських пам'яток на території Польщі (на матеріалах експедиції “Вирій”)	160
<i>Ігор Пошивайло.</i> Майдан — громада — музей: у пошуках ідентичності, синергії, значимості (уроки і виклики творення Музею Майдану)	162
<i>Світлана Шліпченко.</i> Як Майдан перетворювали на Територію Гідності: досвід роботи над конкурсним завданням з перепланування центральної частини Києва та меморіалізації подій Революції Гідності	164
<i>Катерина Гончарова.</i> Участь громади у збереженні пам'яток: досвід США та України	166

ВІРТУАЛЬНА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

<i>Василь Рожко, Андрій Дедишин.</i> Проект “Тустань_віртуальна”: концепція, досвід, візуалізація	168
<i>Сергій Марков, Денис Горковчук, Володимир Бабченко.</i> Сучасні технології збору та опрацювання тривимірних даних для створення просторової моделі скельного комплексу “Тустань”	173
<i>Денис Горковчук, Сергій Марков, Володимир Бабченко.</i> Методика перетворення даних просторового планування заповідника “Тустань” для використання в ГІС	174
<i>Віктор Волошин, Микола Держило, Віктор Сорочак.</i> Модель доповненої реальності наскельної фортеці Тустань	175
<i>Владислав Піоро.</i> Порядок обліку музейних предметів в електронній формі та перспективи його реалізації (на прикладі Державного історико-культурного заповідника “Тустань”)	177
<i>Борис Четверіков.</i> Створення цифрової моделі місцевості концтабору Stalag-328 (Цитадель) за допомогою ГІС-технологій	179
<i>Андрій Маліцький.</i> Методика побудови фронтального фотоплану залишків історичної забудови у м. Львові	181
<i>Павло Сохан.</i> Вікіпроекти як засіб збереження і поширення інформації про культурну спадщину	183

МИНУЛЕ МАЙБУТНЄ: 10 РОКІВ УПРАВЛІННЯ ПАМ'ЯТКОЮ ТУСТАНЬ

*Василь РОЖКО (директор ДІКЗ “Тустань” 2005-2014),
Андрій КОТЛЯРЧУК (директор ДІКЗ “Тустань” 2014-до сьогодні)*

Наскельне місто-фортеця Тустань існувало на Урицьких скелях у IX-XVI століттях як потужний оборонний, митний та адміністративний центр, що в період свого розквіту контролював чотири з дванадцяти Карпатських перевалів.

Після занепаду колись могутня Тустань перетворюється на руїни. На зламі XVIII-XIX століть до неї з'являється науковий інтерес, проте комплексні наукові дослідження були проведені лише у 1971-2004 роках М. Рожком.

Сьогодні Урицькі скелі є комплексною пам'яткою археології та природи національного значення.

З кінця 2005 року почав діяти Державний історико-культурний заповідник “Тустань” (далі Заповідник).

Тустань сьогодні – відома унікальністю наскельна фортеця княжої доби, визначне місце, яке відвідують 60-70 тисяч людей щороку. Впізнаваний бренд. Фестиваль української середньовічної культури.

Мета публікації – розповісти про пріоритети і здобутки Заповідника за десять років діяльності.

Більше, ніж Тустань: пріоритети Заповідника

Як музейна інституція, Заповідник має виконувати функції збереження культурної спадщини (в тому числі поповнення музейного зібрання), її дослідження, комунікації (експонування, популяризації) заради розвитку суспільства. Успішність діяльності, на нашу думку, вартує оцінювати значимістю пам'яток для суспільства, залученістю аудиторій, збереженістю довіреної культурної спадщини, результатами наукових досліджень, якістю та розмаїттям культурних продуктів, впливом на розвиток краю.

Більше, ніж скелі: що зберігаємо? Окрім скельних комплексів зі слідами забудови, прилеглою територією з культурним шаром, земляними укріпленнями, історичним торговим шляхом, - Заповідник опікується збереженням історичного і природного середовища пам'яток, традиційної архітектури і агроландшафту села Урич,

криївок УПА, пам'яток природи, музейного зібрання, архіву, нематеріальної спадщини (фольклор, усна історія).

Більше, ніж пам'ять: чому це важливо? Неприступна фортеця, геній будівничих, згадка про мужніх предків і велику державу, єдність природи і людського, джерело спокою для душевних сил, легенда про добрих велетнів, – місце актуалізації пам'яті у пошуках ідентичності.

Більше, ніж гість: для кого? Культурну спадщину зберігаємо для суспільства, не як самоціль, – щоб розбудити мислення і почуття, пошану і любов, гордість і відповідальність, щоб глядачі ставали носіями цінностей. Важливий зворотній зв'язок.

Довговічніше, ніж камінь: збереження. Окрім природних чинників руйнування, з якими бореться традиційна реставрація, загрозливими є антропогенні, свідомі й несвідомі. Потрібно розуміти і вплив відвідувачів на об'єкт і регулювати його. Важливим є захист пам'ятки у правовому полі: виготовлення пам'яткоохоронної документації; повідомлення про статус пам'ятки усіх суб'єктів дотичної до об'єкта діяльності; контроль за дотриманням законодавства; активне втручання при його порушенні, забезпечення публічності процесу. Проте правильна комунікація, промоція культурної спадщини може запобігти порушенням.

Глибше, ніж історія: дослідження. Щоб досягнути роль і значення Тустані, потрібно охоплювати ширший часовий, географічний, контекст: освоєння Карпат, Карпатську лінію оборони, Середньовіччя. Нову якість досліджень і нові сенси уможливають між- і мультидисциплінарні студії.

Захопливіше, ніж казка: комунікація. Щоб бути потрібною, Тустань має бути доступною, зрозумілою, живою: максимально занурювати відвідувачів у атмосферу фортеці й середньовіччя, давати можливість участі у всьому. Постійна творчість і експерименти продукуватимуть актуальні, унікальні, якісні, модні культурні продукти.

Довше, ніж одне життя: управління. Щоб забезпечити нове життя пам'ятки, сталий розвиток інституції, тяглість у часі і спадковість, потрібна стратегія, команда однодумців, середовище підтримки (коло друзів). Відповідальне господарювання передбачає ефективне розпорядження доступними ресурсами, із урахуванням та максимальним використанням власних сил, історико-культурного, туристичного, рекреаційного потенціалу пам'ятки. Синергія досягається багатовекторною діяльністю, співпрацею з важливими

стейкхолдерами (влада, громада, бізнес), для чого важливо бути послідовним.

Тустань для багатьох: розвиток краю. Це “двигун”, можливість для розвитку громади і регіону, розвитку на основі творення культурного продукту на противагу нищенню природних ресурсів. Пріоритетними напрямками є культурні індустрії, туризм: культурний, подієвий, агро-, еко-, зелений туризм. При цьому пам’ятка стає каталізатором попиту і стимулює розвиток інфраструктури, торгівлі, сфери послуг. Роль Заповідника – суб’єктність, дотичність до формування бачення розвитку, комунікація з громадою і владою.

Тустань – Світові: внесок Заповідника

Великі проекти – Фестиваль української середньовічної культури “Ту Стань!”, проект ‘тустань_віртуальна’, археологічні дослідження і окремі наукові – розглянуті в окремих публікаціях. Нижче перелічені інші здобутки.

Збереження. Документація: облікова документація і внесення до реєстру пам’яток Тустані; внесення до реєстру скельних пам’яток Бубнища, Розгірча і Підкаменя; затверджені історико-архітектурний опорний план і проект охоронних зон в рамках проекту обґрунтування меж Заповідника; затверджена концепція плану організації території Заповідника; затверджений детальний план території Заповідника, розроблені проекти землеустрою щодо відведення земельних ділянок Заповідника; розроблена комплексна програма збереження Тустані, комплексний проект інженерного захисту скель; охоронний договір на церкву св. Миколая. На пам’ятках: зупинка та знесення незаконного будівництва у підніжжі скель; систематичне очищення скель і схилів від рослинності; влаштування консерваційних трапів вздовж екскурсійного маршруту; консервація петрогліфів; реставрація плебанії, церкви св. Миколая, Хати у Глибокім, надгробків на цвинтарі; фотомоніторинг технічного стану пам’ятки. Музейне зібрання: збільшення основного фонду, створення етнографічної фондової групи; реставрація музейних предметів.

Дослідження. Розроблено методіку графічної реконструкції дерев’яної наскельної забудови (дисертація). Розроблено програму перспективних археологічних досліджень. Інвентаризація криївок УПА; інвентаризація та копіювання петрогліфів; інвентаризація архітектури села Урич; етнографічна експедиція; запис спогадів (експедиція, село). Організація і проведення міжнародних

конференцій “На пошану М. Рожка”, “Тустань в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу і середньовіччя”, видання наукового збірника “Фортеця”; оцифрування архіву; історичні експерименти: наукова реконструкція і випробування каменеметної машини типу требуше, реконструкція тарану, науковий експеримент “Карпатська сигналізація”, реконструкція середньовічної печі.

Комунікація. Розроблена програма музеєфікації пам’яток Тустані. Викотовлено для музею макет 5-го будівельного періоду фортеці і макет воріт 3-го періоду; церква св. Миколая долучена до екскурсійного маршруту Заповідника; включення Тустані до міжнародних туристичних маршрутів. Видано монографію М. Рожка “Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу”, встановлено пам’ятник досліднику Тустані М. Рожку. Щорічні заходи: “Різдвяна Тустань”, “Великодня Тустань”, також “Героїчна Тустань”, “Купальська Тустань”; заходи за межами Урича, доповіді на конференціях і семінарах. Симпозіуми художників, скульпторів, галявина скульптур. Проекти “Тустань в тренді”; крамниця сувенірів; презентаційні матеріали. Відео: кліп про Тустань; кліп “Казка про Тустань”; промо-ролики; телесюжети.

На шляху до сталого розвитку. Протягом існування зростає відвідуваність Заповідника, надходження за послуги і залучення додаткових ресурсів; для зворотнього зв’язку проводиться анкетування відвідувачів, потрохи збільшується чисельність працівників; здійснюється стратегування і побудова команди, зростає коло друзів. Тяглисть традицій із 1971 року.

Співпраця з громадою для розвитку краю охоплює сьогодні велике коло різних стейкхолдерів: парафію, школу, клуб, курорти, турфірми, національний природний парк, громадські організації. Про громаду окрема публікація.

Фортеця-XXI: переосмислення

Фортеця середньовіччя – “Укріплений пункт з міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, озброєнням та різними запасами, призначений для тривалої кругової оборони”.

Сьогодні метафорично це Заповідник. Для Тустані замкнувся цикл подій: життя-занепад-забуття-загадка-відкриття-життя.

Різними є призначення інституцій: замість фортеці як оборонного, митного та адміністративного пункту в середньовіччі Тустань стала культурною інституцією в особі історико-культурного заповідника сьогодні. Відбулася трансформація місця з

неприступності до відкритості. Затишок і гостинність замість укріплення й сторожі. При цьому збереглася значимість Тустані для регіону: фортеця (власне фортеця, а не поселення) була центром середньовічної волості, а заповідник є осередком культури у XXI-му столітті.

Фортеця – захищений оборонцями простір, де домінують їх цінності. У цьому значенні територія впливу може виходити далеко за фізичні межі укріплень. Так і творений культурний простір може поширюватися у регіоні – в цьому його суспільна вартість. На зміну середньовічних битв сьогодні – фестивалі (періодичні, але короткотривалі заходи); на зміну фортець із постійним гарнізоном, які творили Карпатську систему оборони – мережа музеїв і пам'яток; на зміну військовій експансії – просвітництво.

Збереження культурної спадщини – функція культури щодо минулого. Креатив – щодо майбутнього. Це варто поєднати: культура, що, зберігаючи, розвиває. Через переосмислення.

Тустань сьогодні поєднує: минуле і майбутнє, людське з природним, автентикою і технології, тишу і вир подій. Особливістю пам'ятки, місця колективної пам'яті, є її здатність об'єднувати найрізноманітніших за інтересами, соціальним станом та статусом людей.

Тут минуле – майбутнє.

АРХЕОЛОГІЯ

ХРЕСТ-ЕНКОЛПІОН ІЗ РОЗКОПОК НАСКЕЛЬНОЇ ФОРТЕЦІ ТУСТАНЬ

Анна ПЄСКОВА, Роман МИСЬКА, Олександр МУСІН, Віра ГУПАЛО

Інститут історії матеріальної культури РАН

e-mail: peskovaaa@rambler.ru

Державний історико-культурний заповідник “Тустань”

e-mail: myskar@ukr.net

Інститут історії матеріальної культури РАН

e-mail: aleksandr_musin@mail.ru

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

e-mail: gupaloarcho@ukr.net

У процесі досліджень наскельної фортеці Тустань зібрано понад 25 тисяч археологічних знахідок. Серед цього матеріалу виділяється колекція предметів з металу. Металеві вироби представлено знаряддями праці, предметами домашнього побуту, спорядженням вершника і коня, фрагментами захисного спорядження (обладунку), зброї. Усього виявлено понад дві тисячі металевих артефактів. Окрім книжкових застібок, які могли закривати богослужбові книги, лише одна знахідка носить виключно сакральний характер – хрест-релікварій, що зазвичай називають енколпіоном. Він виявлений у заповненні аморфної ями (об'єкт 2) в 14 розкопі 1989 р.

Розкоп 14 закладено на терасі, що з півдня від в'їзду в дитинець, на відстані 10-20 м від Великого Крила (південно-східний фрагмент скельного виступу, на якому збудовано фортецю), перпендикулярно до нього.

У межах розкопу зафіксовано сім ям. Перші дві знаходилися поряд та, ймовірно, творили єдиний комплекс. Одна з ям мала підквадратну форму. Об'єкт заглиблено на 0,40–0,70 м від рівня сучасної поверхні. Зі східного боку до нього примикала яма II. Вона мала аморфну форму, витягнуту по лінії пд.-зх. – пн.-сх. Зафіксована довжина ями 3,60 м, ширина 2,72 м (пн.-сх. край) – 1,94 м (місце звуження) – 2,44 м (розширення) – 0,9 м (пд.-зх. край). Глибина 0,8-1,4 м. Знахідки виявлено на глибині 0,3-1,1 м.

Основну кількість знахідок складають фрагменти керамічного посуду, які можемо датувати серединою – другою половиною XIII ст.

Поряд з фрагментами кераміки в заповненні другого об'єкта виявлено вироби з заліза: чотири наконечники стріл, п'ять цвяхів та три фрагменти металевих предметів, функціональне призначення яких не вдалося визначити.

Мініатюрний хрест-енколпійон з закругленими кінцями з парними виступами-слізками виявлено в кв. Д 6 на глибині 0,6 м. Його розміри складають 35×23 мм, з вушком 53×23 мм. На лицьовій стулці представлено рельєфне зображення Розп'ятого Христа зі слабо вигнутим торсом, широко розкинутими прямими руками з великими долонями, що займає всю площину хреста, за винятком верхнього медальйона, в якому заглибленими лініями нанесено велику букву, що слабо ідентифікується (N або Λ?). Голову Спасителя, передано більш високим рельєфом, ніж зображення загалом, з детальним окресленням пасом волосся і бороди та оточено низько-рельєфним німбом. Спаситель зображений в пов'язці на стегнах нижче коліна, складки якої передано глибокими лініями. Рельєфне зображення Христа ніби злегка заглиблено в площину стулки за рахунок плавного підвищення тла до країв.

На зворотній стулці знаходиться низько-рельєфне, пропорційно виконане, але досить схематичне зображення Богородиці Оранти з перебільшено великими долонями, які не доходять до закінчення рамен хреста, залишаючи медальйони порожніми. Руки Матері Божої зображено чашоподібно. Її шати ретельно окреслено і передано округлими драпіровками. Добре розпізнається опадаючий півколом на грудях мафорій, який через мініатюрність і нечіткість рельєфу створює враження іконографії Знамення або Втілення, хоча образу Богонемовля тут з усією очевидністю немає. Всі деталі зображень нанесено ще на ливарній формі. Візуально сліди доопрацювання готового виробу різцем не простежуються.

Ємність стулок розглянутого енколпійона дуже мілка, що є пізньою ознакою хронології виробу. Нечіткі контури і деталі зображень, очевидно, пов'язані з неякісним литвом. Гранчасте велике вушко, характерне для енколпійонів середнього розміру кінця XII–XIII ст., є “чужим” по відношенню до мініатюрних енколпійонів, для яких притаманні невеликі, пропорційні їм вушка у вигляді біконічних намистин. Всі ознаки вказують на те, що датою виготовлення хреста-релікварія було XIII ст.

За формою, розмірами і складом зображень розглядуваний екземпляр можна зблизити з досить нечисленною групою мініатюрних

енколпіїв з низько-рельєфними зображеннями Розп'ятого Христа і Богоматері Оранти. Ці хрести відносяться до типу VIII.4.2, датуються згодом кінцем XII – першою половиною XIII ст. і відрізняються вкрай схематичними розпливчастими рельєфами.

Однак повна схожість в стилістиці і морфології тустанського хреста і виробів цієї групи не простежується. Рельєфи у цих хрестів ніби легко заглиблені в площину стулки, а фон поступово підвищується до країв, утворюючи подобу ледь помітного гладкого бортика, який облямовує стулку, що частково зіставимо тільки з лицьовою стулкою тустанського хреста, тоді як на його зворотній стулці рельєф лише злегка підноситься над рівною гладкою поверхнею. Над головою Христа на енкалпіонах типу VIII.4.2 поміщено низько-рельєфне зображення чотирьохраменного хреста, на тустанському – буква, нанесена заглибленими лініями. Відмінності в іконографії Богоматері особливо помітні: на енкалпіонах типу VIII.4.2 на надзвичайно умовному зображенні (що нагадує Розп'яття) рук Богоматері, що злегка зігнуті в ліктях, різко розведені в сторони, на тустанському – зображення Богоматері компактно, детально окреслено, її руки піднято вгору і в сторони подібно до зображень Богоматері Оранти на чорнених енкалпіонах. Серед рельєфних енкалпіїв зображення Богоматері в типі Оранти зустрічається вкрай рідко – крім хрестів типу VIII.4.2, можна назвати тільки хрести типу VI.5, на яких Богоматір зображено зі здійсненими у молитві руками. В результаті, енкалпій з Тустані належить виділити в самостійний варіант VIII групи, який не вписується в жоден з існуючих типів.

Особливості композиційного і технологічного виконання енкалпіона з Тустані зближують його з хрестами-релікваріями з образами свв. Бориса і Гліба, що походять з Сонтчна на півночі Польщі (Sątoczno, powiat kętrzyński, województwo warmińsko-mazurskie) і Чулчиць неподалік від літописного Холма (Czulczyce, powiat chełmski, województwo lubelskie), які також можуть бути датовані XIII ст. Тут рельєфні центральні зображення поєднуються з буквеними знаками в медальйонах, які виконано литими заглибленими лініями. Зі знахідками Борисоглібських енкалпіїв з території Польщі хрест з Тустані особливо зближує саме наявність заглибленої букви на верхньому кінці лицьової стулки. Відзначимо, що рівно ж, як і зворотна стулка тустанського хреста, стулки цих енкалпіїв плоскі, тут відсутні обмежуючі зображення бортики.

Михайло Рожко припускав, що в фортеці Тустань існували самостійні майстерні. Така ймовірність не виключається, хоча прямих свідчень цього немає. Разом з тим, з високою ймовірністю можна припускати, що тустанський енколпійон виготовлено саме в Галицько-Волинських землях у XIII ст. Як і Борисоглібські енколпійони з Чулчиць і Сонточна, він свідчить про розвиток місцевого виробництва предметів особистого благочестя. Можливо, новий етап розвитку місцевого ремесла пов'язано з порушенням звичних зв'язків з Надніпрянщиною і київським ринком сакральних виробів у другій чверті–середині цього століття.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ТА РАННЬОМОДЕРНІ ЕЛЕМЕНТИ СПОРЯДЖЕННЯ ВЕРШНИКА ТА КІНСЬКОЇ ЗБРУЇ З ФОРТЕЦІ ТУСТАНЬ

Піотр Н. КОТОВІЧ, Роман МИСЬКА, Наталія ПОЯСНИК

Історичний музей м. Сянок

e-mail: p.kotowicz@o2.pl

ДВНЗ “Університет банківської справи”

e-mail: myskar@ukr.net

Державний історико-культурний заповідник “Тустань”

e-mail: nataliya.poyasnyk@gmail.com

Під час археологічних досліджень наскельної фортеці Тустань зібрано значну колекцію предметів з металу. Сюди входять знаряддя праці, предметами домашнього побуту, озброєння та фрагментами захисного спорядження (обладунку), книжкові застібки та хрест-релікварій. Серед цього матеріалу виділяється колекція спорядження вершника і кінської збруї: шпори, вудила та підкови.

Шпори представлені шістьма майже цілими формами, двома дужками та двома зірочками. Найстарша з них (інв. н. 518), за типологічними ознаками датується кін. XIII – першою пол. XIV ст. Сім екземплярів, в тому числі дві зірочки, можемо віднести до другої пол. XIV – XV ст. Ще двоє шпор (інв. н. 522 і 525) могли бути вжитку в XVI ст.

Вудила представлені одним екземпляром. Проте важко визначити його хронологічну приналежність, оскільки представлена форма поширена як у ранньому так і пізньому середньовіччі.

Підкови представлені одним цілим екземпляром та чотирма фрагментами. Нажаль, вони також є не дуже хронологічно чутливими. Один екземпляр, виявлений з цвяхами для підковування, ймовірно відноситься до пізнього середньовіччя (інв. н. 1020), інші вже належать до ранньомодерної доби.

Практично всі знахідки були виявлені на території дитинця (розкоп 1 – територія скельної основи подвір'я) – вудила, чотири фрагменти шпор; (розкоп 5 – південна стіна фортеці та проміжок між нею і скельною частиною подвір'я) – два фрагменти шпор, дві підкови, або біля воріт (розкоп 9) – три фрагменти шпор та три фрагменти підкови. Місце виявлення однієї шпори уточнюється.

РОЗКОПКИ 1971 р. КУРГАНУ «МОГИЛА СВЯТОСЛАВА» У КАРПАТАХ ТА ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Володимир ПЕТЕГИРИЧ, Дмитро ПАВЛІВ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

e-mail: v.petehyrych@gmail.com

e-mail: datamitra@gmail.com

Влітку 2015 року минуло 1000 років від однієї трагічної події, яка сталася в Українських Карпатах і залишила свої сліди у народних переказах, топонімах та в археології. Ця подія пов'язана з боротьбою за владу між синами Володимира Великого після його смерті у 1015 р. У “Повісті временних літ ” (ПВЛ) під цим роком знаходимо таку інформацію: *“І став він помишляти: Переб'ю всіх братів своїх і візьму землю Руськую один... Святополк же сей окаянный, лихий, убив [також брата] Святослава, пославши [убивць] до гори Угорської, коли він утікав в Угри* (переклад за Л. Махновцем). З поміж живих синів Володимира по його смерті, Святополк був найстаршим і претендував на великокнязівський престол. Хоч батько його не любив і хотів, щоби його наступником став улюблений син Борис. У цій ситуації Святополк вирішив позбутися головних конкурентів. Він підсилає вбивць і усуває Бориса, а потім і Гліба зі своєї дороги. Ці події докладно з багатьма деталями описані у ПВЛ та знайшли своє відображення у мініатюрах Радзивілівського літопису. Великомученики Борис та Гліб невдовзі були зачислені до лику святих, канонізовані. Появилися християнські реліквії, присвячені цим

князям, зокрема енкалпіони, кам'яні іконки, їх зображали на іконах, на їх честь будували храми.

Натомість про вбитого Святослава писемні джерела більше не згадують і тільки народні перекази, топоніми та скупі археологічні сліди дали змогу локалізувати можливе місце захоронення цього князя. Тепер це урочище “Долина Святослава” на правому березі р. Опір, правосторонньої притоки р. Стрий. Тут фіксується ціла серія назв – Святослав (передмістя Сколе), Сколе, Славськ, Славки (притока Опору), Опір, ур. Святославле, потік Святославчик і Святославова Могила; цікавою є назва гори Київець.

Святослав рушив через Карпати очевидно вже знайомою дорогою, яку фіксують також окремі різночасові пам'ятки археології. Вона пролягала долиною рік Стрий та Опір і на цьому шляху знаємо про поселення княжої доби у Стрию, скельний монастир у Розгірче, скарб залізних знарядь праці X–XI ст. з Гірного, кургани невідомого часу у Семигинові, угорське поховання у Нижній Стинаві, ур. “Городище” та “Золота гора” з городищем і монастирем у Верхньому Синьовидному, де зупинявся князь Данило Романович повертаючись з Угорщини, та найглибше вклинену у Карпати “Могилу Святослава”.

Найстарші записи про могилу Святослава пов'язують з Миколою Устияновичем, відомим письменником, громадським діячем, парохом Славська, який записав багато переказів та створив у 1865 р. поему “Святославова могила”. Його справу продовжив син Корнило, відомий маляр та письменник, автор праці “Путь за Бескид”. Про князя та його могилу у Карпатах писали багато вчених (І. Шараневич, М. Грушевський, Г. Оссовський, Т. Коструба, Л. Войтович, О. Мазур та ін.) та краєзнавців. Могилу також неодноразово розкопували, починаючи ще з XIX ст., але вагомих результатів ніхто з дослідників так і не отримав, тому окрім згадок про такі розкопки, відсутні докладніші публікації. За інформацією Р. Миськи останні розвідкові розкопки біля кургану провів у 1996 р. відомий дослідник пам'яток Карпатського регіону М. Рожко, однак вони теж не виправдали сподівань. Найповніші дані маємо про результати розкопок 1971 р., які здійснив львівський археолог Олексій Ратич. Він опублікував згодом невеличке повідомлення, яке потім передруковували також у діаспорних виданнях, та підготував науковий звіт. На підставі цього повідомлення окремі історики почали подавати неточну інформацію, безпідставно згадувати про знайдену в

кургани “рукоять меча скандинавської роботи”, порівнювати цю пам’ятку з багатим похованням у Таганчі на Черкащині, випадково відкритим у 1894 р., в якому виявлено у дерев’яній домовині чоловіче заховання, а поруч нього скелет коня і багатий інвентар.

Цікаво, що в експедиції О. Ратича працював відомий український художник громадський діяч, краєзнавець Григорій Смольський. Він виготовив серію зарисовок кургану, зокрема, з північного боку та зверху, його перерізи та проект пам’ятного знаку. Курган мав діаметр 12–13 м і висоту 1,5 м. Насип був пошкоджений двома траншеями шириною приблизно 1,2 м, які розміщувалися по лінії північ – південь та захід – схід. На їх перетині виднілася кругла яма діаметром біля 2 м і глибиною до 1,2 м від сучасного краю. На рівні підшви кургану виявлено підпрямокутну яму розміром 3,40?2,80 м, однак чи це була поховальна чи грабіжницька яма встановити не вдалося.

Уважний перегляд звіту О. Ратича про ці розкопки та збережених матеріалів показав, що центральна частина насипу кургану була повністю зруйнована неодноразовими перекопами, а виявлені матеріали та їх інтерпретація не дозволяють однозначно погодитись з їх датуванням та висновками вченого. Важливим результатом досліджень 1971 р. стало відкриття здається непорушеної кам’яної викладки по периметру кургану. Це нашоує на певні припущення щодо ідентифікації цього кургану з похованням Святослава. Відомо, що він був князем древлянським з центром в Іскоростені. Отже у його бойовій дружині напевно були представники цієї землі, де серед великої кількості курганів зустрічаються могили з кам’яними викладками і саме ці особливості поховального обряду могли появитися під час поховання князя. Не виключена інша, ймовірніша інтерпретація наявної в кургані кам’яної викладки. Знайдені під насипом могили на давньому горизонті уламки кераміки та фрагменти залізних предметів О. Ратич зарахував до X–XI ст. і датував курган цим часом. Перегляд цих матеріалів показав, що це переважно уламки горщиків XII–XIII ст. та пізнішого часу. Разом з тим серед матеріалів виявилися уламки ліпних посудин, які О. Ратич датував серединою I тис. н.е. Вважаємо, що це могли б бути черепки культури карпатських курганів. Знаємо про неподалік розташовані кургани цієї культури над р. Стрий у с. Добряни та курганний могильник у с. Семигинів. У світлі цих фактів можемо припустити, що князь Святослав міг бути похований на місці могильника культури

карпатських курганів, у якій теж відомі кургани з кам'яними викладками по їх периметру. Присутність уламків кераміки XII–XIII ст. може свідчити про можливе пограбування князівського поховання вже у тому часі. Прикладів таких дійств знаємо в різних культурах багато, тим паче, що місцевість ця була тоді досить безлюдна.

Отже, усі наявні на наш час джерела щодо могили Святослава можемо інтерпретувати двояко. Існування сталих топонімічних традицій цього можливого місця вбивства та захоронення князя, наявність курганного насипу (насіпів), окремі археологічно простежені сліди здійсненого поховання (кам'яна викладка довкола центральної частини підкурганної поверхні), розташування пам'ятки на одному з важливих транскарпатських переходів свідчать про можливість захоронення тут князя Святослава. З іншого боку археологічні знахідки виявлені О. Ратичем під час розкопок 1971 р. (уламки горщиків, окремі фрагменти металевих виробів) не дають підстав для їх датування XI ст. та порівняння цієї пам'ятки з багатим захороненням поблизу Таганчі, яке до того ж за найновішими дослідженнями датується серединою XIII ст.

У 2012 р. на місці можливого захоронення Святослава встановлено пам'ятний знак, однак багато питань пов'язаних як з князем, так і його могилою залишаються, а можливо залишаться назавжди не з'ясованими, доповнюючи перелік загадкових подій української історії.

СТУПНИЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ У ПЕРЕДГІР'І КАРПАТ

Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ, Роман МИСЬКА, Віталій ЛЯСКА

Львівський національний університет ім. Івана Франка

e-mail: pohoralskyy@ukr.net

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка

e-mail: myskar@ukr.net

Проект "Локальна історія" (ГО "Українська Галицька Асамблея")

e-mail: soler@ukr.net

У середньовіччі в передгір'ї та гірській частині Східних Карпат функціонувала добре організована оборонна система, пов'язана з розгалуженою мережею шляхів та центрами солеварного промислу. Важливими елементами Карпатської системи оборони були городища

у Спасі (Самборі), Тершові, Кавському, Ступниці, Модричах (Тептюж), Стебнику, Уричі (Тустань), Верхньому Синьовидному та ін., які водночас слугували осередками для адміністративного “облаштування” регіону в княжу добу. Одним із найцікавіших і перспективних для вивчення є городище у північно-східній частині с. Ступниця Дрогобицького р-ну Львівської обл.

Пам’ятку до наукового обігу ввів відомий галицький красзнавець В. Кобільник, який у 1930-х роках опублікував на сторінках “Літопису Бойківщини” короткий опис городища зі схематичним планом дитинця, охарактеризував найбільш прикметні артефакти. Пізніше незначні за обсягом дослідження проведено під керівництвом П. Раппопорта (1962 р.; укладено план городища, здійснено перетин валу дитинця), М. Рожка (1987 р.; складено план пам’ятки, деталізовано її планувальну структуру), В. Шишака (1992 р.; закладено кілька шурфів) та авторів цього тексту (2012 р.).

Городище в Ступниці розташоване на високому мисоподібному підвищенні правого берега р. Бистриці (права притока Дністра), який здійснюється над долиною на висоту близько 20 м. На стрілці мису (ур. Монастирець, або Монастирище) локалізовано дитинець, округлої в плані форми. Розміри дитинця Ступницького городища – 170×180 м (за В. Шишаком) або 120×150 м (за П. Раппопортом). Дитинець із напільного боку оточений валом, висотою 4–9 м і шириною підніжжя 15–31 м, та ровом, глибиною 1 м та віддаллю між берегами 2–10 м. “Розрив” валу зі східного боку вказує на розташування у цьому місці в’їзду на дитинець. У стратиграфії валу (розкопки П. Раппопорта) зафіксовано потужні прошарки випаленої до червоного кольору глини, що свідчить про часті пожежі, які супроводжували існування городища.

З півдня та сходу (ур. Масьова Гора) до дитинця прилягає посад, розмірам 350×400 м (за П. Раппопортом), захищений із південно-східної (напільної) сторони розораним валом та ровом. Висота валу – 0,5–2 м, ширина підніжжя – 10–15 м, віддаль між берегами рову – 7 м. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, становить близько 20 га (за В. Шишаком) або ж 14 га (за П. Раппопортом). З південного заходу, на протилежному боці яру (потічок Ялина), було неукріплене селище-супутник (ур. Тулівка), датоване X–XI ст.

Городище датують другою половиною/кінцем X ст. – кінцем XI ст., хоча В. Шишак та П. Котовіч припускають його функціонування ще в XII ст. і навіть у XIII ст. Функціонування

Ступниці як значного адміністративного осередку в XI ст. підтверджує свинцева печатка-булла, діаметром 30–31 мм, випадково виявлена у 1895 р. на території села (можливо, з городища). На ній зображено з одного боку чоловіче погруддя в короні, царському одязі та хрестом біля правого плеча, а з іншого – напис грецькою мовою “Господи, поможи рабу Твоєму Костянтинові”. Належність печатки залишається дискусійною – власником вважали візантійського імператора Костянтина VIII (1025–1028) (М. Грушевський), київського митрополита Костянтина (1156–1158) (Я. Пастернак), тмутараканського та чернігівського князя Мстислава-Костянтина Володимировича (Д. Лихачов). З огляду на територіальний контекст цієї знахідки, вірогіднішою виглядає думка В. Яніна, який інтерпретує ступницьку печатку як атрибут Ігоря-Костянтина Ярославича, князя волинського (1054–1057) та смоленського (1057–1060).

Серед керамічного матеріалу зі Ступницького городища варто виокремити фрагменти корчаги “київського типу” та кільканадцять денець горщиків із клеймами (більшість – хрестоподібні знаки, в кількох випадках розташовані в колі чи прямокутнику), які були найуживанішими впродовж X–XII ст. Серед інших знахідок – “прикраси з рогу оленя”, 4 персні, 3 скляні намистини, 2 залізні сокири, кистень, вістря списа, 2 наконечники стріл, 2 шпори, 16 ножів, кресало, фрагмент кінської вуздечки та ін. У 2012 р. на дитинці виявлено зооморфний бронзовий гак для пояса. Його закінчення оформлені у вигляді кінських голів, один кінець вільний, другий – замкнутий у кільце. Ця знахідка має широкі аналогії на інших пам’ятках Русі, зокрема на теренах сучасної України (Григорівка, Пекарі, Пересопниця), Білорусі (Заславль, Курганне, Новогрудок, Полоцьк, Возного), Росії (Новгород, Старая Рязань, Харламове, Ярополч Залесский, Сязнега), а також у Швеції (Готланд).

В останній чверті XIV ст. Ступниця була осідком одного з представників верхівки Перемишльської землі, волоського “воєводи” Джурджа (Юрія), якому князь Владислав Опольський у 1377 р. надав села Новошичі та Ступниця “in districtu Samboriensi”. У 1414 р. актові джерела згадують його синів – Івана і Климента, яким король Владислав II Ягайло надав “монастир під назвою Городище”. Вочевидь йдеться про територію колишнього дитинця, де на той час вже існував чернечий осідок (звідки – й назва урочища).

Двочленна структура укріплень (дитинець та посад), доволі значна площа та характер археологічних знахідок зі Ступниці

засвідчують існування тут у середньовіччі значного адміністративного та військового осередку. Через відсутність масштабних стаціонарних досліджень простежити динаміку складання планувальної структури городища наразі можна лише на рівні неперевіраних здогадок. Вочевидь, будівництво городища розпочалося ще наприкінці племінного періоду (у другій половині/кінці X ст.), про що, окрім датуючого археологічного матеріалу, свідчить значна площа території, яку охоплювали укріплення. Великі городища притаманні як для племінного етапу на Прикарпатті, так і передп'ястівського періоду в Західних Карпатах. Однак високі вали дитинця (нетипові для племінних городищ) вказують, що вони були споруджені (або ж перебудовані) вже з огляду на реалії XI–XIII ст. Отже, серед пріоритетних завдань вивчення Ступницького комплексу, безумовно, виокремлюється проблема синхронності оборонних споруд дитинця та посаду впродовж усього часу функціонування городища.

РЕЗУЛЬТАТИ РЯТІВНИХ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЦЕРКВІ СВ. ОНУФРІЯ МОНАСТІРЯ ЧСВВ У ЛАВРОВІ 2014—2015 рр.

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ, Віра ГУПАЛО

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

e-mail: skif@i.ua

e-mail: gupaloarcho@ukr.net

Впродовж 2014-15 рр. у Лаврівському монастирі Св. Онуфрія епізодично відбувалися архітектурно-археологічні дослідження, пов'язані з потребами благоустрою та впорядкування території пам'ятки архітектури і її оточення. Метою їх було подальше детальне вивчення внутрішньої частини церкви, пошуки слідів попереднього дерев'яного храму, перевірки площ на предмет ранніх поховань, фіксація стратиграфії, рухомих та нерухомих археологічних артефактів.

У західній половині бабинця, в розкопі 18 м² виявлено: 1) дві західні фундаментні конструкції у внутрішніх кутах бабинця; 2) п'ять поховань; 3) комплекс стовпових ям, які датуються раніше за муровану будівлю.

1. Фундаментні підсилення кубічної форми у чотирьох кутах бабинця слід датувати кінцем XVII – 1 пол. XVIII ст. Вони є пізнішими за західний ряд внутрішніх поховань, але ранішими чи рівночасними з пристіним вівтарем св. Миколая, згаданим у описі 1759 року як “старосвітський”.

2. Із п’яти розкритих у розкопі поховань Лаврівських достойників чотири здійснено регулярно у західному поховальному ряді бабинця. На підставі речового матеріалу вони датуються XVII–XVIII ст. П’яте ж поховання здійснене до побудови мурованого храму і може датуватися XIII – XV ст.

3. Комплекс регулярних стовпових ям, опущених з археологічного горизонту XIII–XIV ст., вказує на існування тут в цей період дерев’яної забудови каркасного типу. Перетинання одних ям іншими може вказувати принайменше на два будівельні періоди каркасної забудови.

У розвідковій траншеї, здійсненій упоперек середхрестя триконху з дотиком до північної конхи, розкрито частину ще одного поховання, датованого до спорудження мурованого храму. Серед речового матеріалу виявлено фрагмент кружального горщика поч. XVI ст., який може свідчити про пізніше датування триконхової частини храму, а саме – початком XVI ст.

Повертаючись до поховань, раніших за муровану церкву св. Онуфрія, слід повторити припущення, що первісний дерев’яний храм XIII–XV ст., з якого походять численні полив’яні плитки підлоги, слід шукати поблизу цих поховань, тобто поруч з триконхом, на місці бічних приділів чи обабіч бабинця теперішньої святині. Проблема локалізації первісного храму та інших об’єктів з ранньої історії монастиря може бути розв’язана лише подальшими археологічними дослідженнями.

“ЧОРНЕ” ДУХОВЕНСТВО НА ПРИКАРПАТТІ. ПРИКЛАД ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ ЛАВРІВСЬКОГО СВЯТООНУФРІЇВСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Ольга МІНЕЙКО, Олександра КОЗАК

Інститут археології НАН України

E-mail: kozak26@ukr.net

E-mail: lymika@ukr.net

Монастирі завжди зберігали свою сакральність та замкненість, і водночас вони притягували до себе безліч паломників, жертводавців та ченців, які знаходили в монастирських стінах спокій та захист. За винятком історичних повідомлень, пом'яників та збережених монастирських статутів у нас не має достовірних джерел, які б повній мірі розкривали особливості життя “чорного” духовенства. Дослідження християнських культових центрів набувають неабиякої актуальності у світлі нещодавніх європейських відкриттів, обов'язковим елементом таких міждисциплінарних студій є вивчення антропологічних матеріалів криптових та церковних поховань. Слід відзначити, що більшість таких поховань належали духовним та світським особам, в тому числі митрополитам, єпископам, відомим церковним та громадським діячам та заможним меценатам і фундаторам цих обителей.

На сьогодні вивчення антропологічних серій з подібних пам'яток ранньомодерного часу в Україні лише розпочинається, серед наймасштабніших варто згадати дослідження криптових поховань бернардинського костелу у м. Дубні, Вознесенського жіночого монастиря у Києві, криптових поховань храму Різдва Пресвятої Богородиці у м. Холм, Польща. Ще одним прикладом багатогранного вивчення монастирських комплексів є дослідження археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом Ю.В. Лукомського, що провадяться на території Онуфріївського монастиря у с. Лаврів Старосамбірського району Львівської області. Впродовж 2008-2015 рр. було виявлено 14 поховань, більшість з яких датуються XVII-XVIII ст. З 11 наданих до вивчення особливу увагу привернули три поховання, які завдяки наявності супровідного матеріалу та фрагментів параманів вдалося віднести до чернечих. За даними антропологічного аналізу усі вони належали чоловікам 30-35 та 45-50 років.

В першу чергу слід зазначити, що ченці могли сильно відрізнитися з поміж місцевого населення не лише за антропологічним типом, але й розподілом аномалій скелету, які можна розглядати як ознаки переживання т.зв. пренатального (внутрішньоутробного стресу). Так, в усіх чоловіків було відзначено наявність вставних кісточок в черепних швах й батроцефалію. Проте через малу вибірку, яка репрезентує місцеве населення, важко визначити з якою частотою ці ознаки зустрічались у мирян.

При ідентифікації духовних осіб цілком очікуваним для нас виявився той факт, що у всіх чоловіків зафіксовано зубо-щелепні патології, що вказують на постійний вплив так зв. харчового стресу. Серед них це високий ступінь розвитку пародонтозу, зубного каменю, карієсу та гіперцементозу. Особливості розподілу даних патологій поряд із великою кількістю мікротравм емалі та посиленою стертістю жувальної поверхні зубів свідчать про переважання у раціоні харчування білкової та абразивної їжі. Тоді як каріозні ураження та їх ускладнення у вигляді пульпіту та апікальних процесів, а також високі показники прижиттєвої втрати зубів можуть бути пов'язані як із зниженим імунітетом монахів, через неповноцінну дієту, так і з вживанням рафінованих цукрів. Наявність у чоловіків маркерів епізодичного стресу, зокрема лінійної гіпоплазії емалі, ліній Харріса, вказують на періоди недоїдання чи голодування (більшість їх припадала на вік 3-5 років). Зазвичай ці ознаки формуються в дитячому та юнацькому віці, і мають здатність до регенерації впродовж життя. Присутність *Stribra orbitalia* та деяких інших ознак у чоловіків зрілого віку свідчить про те, що недоїдання були тривалими та системними, і можливо пов'язаними із неповноцінним харчуванням та суворим дотриманням постів. Велику інтенсивність ураження стоматитом та пародонтитом, очевидно, можна пояснити недостатньою гігієною ротової порожнини, що загалом характерно для чоловічого населення ранньомодерного часу. В усіх чоловіків на поверхні черепа зафіксовано неспецифічне запалення в області надбрівних дуг та під сухожилковим шоломом (*gallea arponeurotica*), які також розглядають як результат паразитарного чи інфекційного стресу. До ознак, які вказують на проживання в холодних вогких келях можна віднести й хронічні респіраторні захворювання, а саме, запалення гайморових та лобних пазух, отити, які вдалося зафіксувати в усіх чоловіків.

На ребрах одного з чоловіків зафіксовано товсте багат шарове новоутворення, яке трапляється при інтенсивних плевральних процесах, припустимо викликаних туберкульозом легенів. У XVII ст. це захворювання набуло значного поширення, особливо серед бідних прошарків населення, чому сприяли антисанітарія, скупченість людей у містах, незадовільне харчування, часті війни та міграції, низький рівень медичної допомоги. До 20-30 % усіх смертей у XVII ст. припадало на туберкульоз, що перевищувало смертність під час епідемій холери, тифу та військових дій у цей час. Хворі часто шукали прихистку в монастирських стінах, де зазвичай розміщувались госпіталі, а також в надії зцілення відбували проці до монастирів. Постійні контакти з хворими на туберкульоз людьми та низька резистентність організму сприяла зараженню та поширенню цього захворювання і серед духовенства.

Зріст чоловіків коливався у межах 164,6-172,5 см (за Pearson-Lee), за Мартіном ці показники характерні для населення високого та вище середнього зросту. Загалом такі показники більш характерні для представників міського населення.

Надмірний розвиток м'язового рельєфу в чоловіків пов'язаний із важкою фізичною працею та найчастіше із підніманням та перенесенням вантажів, також відзначено ознаки вершництва та тривалої ходьби по горбистій місцевості. На це також вказує і розподіл дегенеративно-дистрофічних змін, зафіксованих на суглобових поверхнях. Такі зміни очевидно пов'язані із звичною побутовою сільськогосподарською діяльністю, адже у XVII ст. більшість монастирів були великими землевласниками, при чому частину цих земель ченці обробляли самостійно.

Розподіл травм на черепі та посткраніальному скелеті ченців свідчить про велику частку травматизму (переломи рук, тазу, ребер, хребта, а також множинні гематоми) та достатньо успішну реабілітацію людей, так як більшість з них були добре загоєними. Високий травматизм обумовлений вочевидь досить активним способом життя монахів. Деякі травми мають військовий характер. Вибиті зуби, поранення шаблею у двох чоловіків поряд з ознаками вершництва можуть бути пов'язані із участю у воєнних конфліктах у молоді роки, до прийняття духовного сану. Такі травми не викликають подиву, враховуючи велику кількість військових конфліктів, які відбувались у XVII-XVIII ст., окрім того прийняття постригу вважалося престижним серед світських осіб. Також потрібно

врахувати, що духовні особи дуже часто супроводжували армії у військових тривалих походах, де й могли здобути поранення такого характеру.

ФАЛЬШИВОМОНЕТНА СПРАВА НА КОРОЛІВСЬКОМУ ЗАМКУ НЯЛАБ

Ігор ПРОХНЕНКО

Ужгородський національний університет

e-mail: prohnenkoigor@ukr.net

Карбування грошей в Угорщині було державною монополією, але з початком їх офіційного виготовлення відразу з'явилися і перші фальшивомонетники. Незважаючи на те, що це заняття каралося конфіскацією майна та стратою, “ремесло” розквітало, особливо в періоди політичної нестабільності. У XV – XVI ст. підробка монет в країні стала справжньою епідемією, яка охопила практично всі версти населення.

Одним з основних осередків карбування піддроблених монет був історичний регіон Фелвідик (Верхній Край), тобто північно-східна частина Угорського королівства. З найбільшим успіхом це заняття практикували при дворах впливових аристократів: Добо, Другетів та Баторі.

Посприяло розвитку фальшивомонетництва і наближення турецької загрози. Священики та монахи, намагаючись врятувати церковне майно та начиння, часто передавали його на збереження до укріплених феодальних замків. Згодом, із поширенням реформації, феодала, діючи за принципом “*cuius regio, ejus religio*”, часто привласнювали собі ці цінності і щоб реалізувати награване таким чином добро, предмети церковного начиння, які часто являли досить значну художню цінність, переплавляли на монети. “Фахівців” для цієї справи знайти було не важко, адже більшість дворянських резиденцій мали власних майстрів-ювелірів, які за високу винагороду часто погоджувалися на підробку монет. Невдовзі вони навіть створили щось на зразок власного цеху, на чолі з Петером Тудором. При цьому підробки могли бути самої різної якості. Кваліфіковані ювеліри виготовляли майже ідеальні екземпляри з правильним малюнком та легендою, але в той самий час існували монети з

примітивним зображенням та нерозбірливим або безмістовним написом (так звані ковальські підробки). Останні виготовлялися з низькоякісних сплавів або міді, були вкриті тонким шаром срібла, який дуже швидко стирався, викликаючи обурення ошуканих громадян. Така підробка монет з надзвичайно низькою собівартістю була дуже вигідною справою.

Не дивно, що за короткий термін підроблені номінали заповнили прикордоння, паралізувавши тим самим всю торгівлю та грошовий обіг, оскільки зарубіжні купці відмовлялися їх приймати. Щоб хоч якось зарадити економічному колапсу, Фердинанд I був змушений відрядити до північно-східних комітатів суддів та королівських представників, які діяли разом з віце-жупанами, у супроводі військових. Вони отримали право чинити суд над підозрілими людьми, будь то селяни або дворяни, і тут же, без апеляцій, на місці виконувати рішення. Та конкретних результатів це практично не принесло, оскільки більшість майстрів з виготовлення ливарних форм були іноземцями (італійці, поляки, німці), які не засиджувались тривалий час на одному місці. Вони видавали себе за ювелірів, слюсарів, каменотесів, та мандрували від одної до іншої дворянської садиби, де була потреба у їхніх “талантах”.

Один з таких шукачів пригод, майстер Міклош, кілька разів зупинявся на замку Нялаб, руїни якого зараз знаходяться на північній окраїні селища Королево Виноградівського р-ну Закарпатської області (досліджений археологічною експедицією Ужгородського національного університету в 2007, 2011-15 рр.). Історія цього фальшувальника монет стала відома завдяки протоколу дізнання, який в угочанських архівах наприкінці XIX ст. відшукав А. Комаромі. Майстер Міклош походив з трансільванських сасів (саксонців). В юні роки вивчав малювання в Шегешварі (Сігішоара, Румунія), згодом відправився мандрувати Німеччиною. Крім малювання навчався ювелірній справі та обробці каменю. Ще до Могача повернувся додому, в Трансільванію, та завдяки протекції родичів став королівським каменярем. Та оскільки жодними знаннями в області архітектури він не володів, був змушений залишити привабливу роботу та податися у мандри. Доля привела Міклоша до Угочанського комітату, де його найняв на роботу володар замку Нялаб, угочанський жупан Габор Перені (поміж інших доручень в Королево Міклош займався виготовленням надгробних плит). Після битви під Могачем, де загинув власник Нялабу Габор Перені, він перейшов до Хуста, у

розпорядження мармороського жупана, капітана Кріштофа Каваші, який тримав у страху всі навколишні поселення. Власне тут і розпочалася його “кар’єра” фальшивомонетника. Протягом наступних десятиліть він побував у Мукачівському замку у капітана Мігалья Бюді (де йому компанію склали поляк Станіслав та сілезець Гансель), у Середньому у Ференца Добо, в Гуменному у Дьордя Другета, у Шарошпотоці у Баторі. На нетривалий період повернувся він і на Угочанщину, де влаштувався до сина свого колишнього патрона, Габора Перені, Яноша. Та оскільки Другети за підробку монет платили більше, швидко з Королівського замку Нялаб повернувся до їх володінь в комітатах Унг та Земплін. На початку 1550-х рр. Міклош оселився у замку Другетів у Ясеніві, але тут удача відвернулася від нього і за доносом місцевого чиновника його арештували, судили та невдовзі стратили.

Діяльність цього фальшувальника монет в Королево, засвідчена протоколом дізнання, поки не знайшла проявів в археологічних матеріалах пам’ятки. Про тогочасну продукцію його самого або його колег по цеху можна говорити на основі виявлених на замку трьох мідних посріблених монет – номінали кремницького типу Людовика II та Фердинанда I.

Більш чітко в матеріалах Королівського замку Нялаб фіксується фальшування монет в середині XV ст. Це виявлена на розкопі IV (кімната III) продукція (сім спаяних в стопку фальшованих денарів регента Яноша Гуняді і один виявлений поряд з ними фальшований денар Владислава Погробка). Тут була знайдена і сировина для виготовлення цих підробок – два уламки від бронзових гармат. Неподалік простежені й інші свідчення ливарництва кольорових металів (заготовки свинцевих куль і злиток зі слідами рубки зубилом, підготовані до переплавки товарні суконні пломби, бронзовий “млинець” і уламок технічної, графітової кераміки).

Скоріше за все, з фальшивомонетною діяльністю в Королево пов’язані і два екземпляри з білого металу часів правління короля Матяша Гуняді, один з яких не має аналогів серед зібрання угорських номіналів, а на другому лишилися сліди подвійного карбування.

Виходячи з даних письмових джерел та археологічних матеріалів, можна стверджувати про фальшування монет на Королівському замку Нялаб в середині XV і другій чверті XVI ст., що співпадає з періодами політичної нестабільності в Угорському королівстві.

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ПРУТО-ЧЕРЕМОШСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Микола ІЛЬКІВ, Роман ЧОБАН

Чернівецька філія "ОАСУ" Інституту археології НАН України;

Чернівецький національний університету ім. Ю.Федьковича.

e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net

Джурівська ЗОШ I-III ступеня Снятинського р-ну.

Пруто-Черемошське межиріччя в межах сучасного Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. залишається недостатньо дослідженим в археологічному відношенні мікрорегіоном Східних Карпат. Вибіркові розвідки та розкопки проводилися у Заваллі (Л. Вакуленко, Ю. Малєєв), Хуторі-Будилові (С. Пивоваров), Джурові та Рудниках (П. Арсенич, Б. Тимошук, І. Русанова, Л. Михайлина, Б. Томенчук, Ю. Малєєв), Іллінцях (Б. Томенчук). Подальші дослідження доповнюють археологічну карту новими об'єктами.

Залуччя Горішнє I. Поселення трипільської культури на 3 терасі р. Черемош, за 0,2 км північніше села, в ур. Берести (орієнтовно 200×400 м). Перетинається балкою, по дні якої проходить польова дорога-вивіз. На її східному мисоподібному березі простежено рештки “площадок”, розташованих у 2-3 ряди. Виявлено значну кількість фрагментів кухонного та столового посуду (горщики, амфори, миски, фруктошниці, ложки, зерновики) і виробів з каменю: крем'яні нуклеуси, відбійники, відщепи, пластини, вкладні серпів, скребки, різці, скобелі, сверло, наконечник стріли тощо; обсидіановий відщеп; сокири, тесла і мотики із лупака; пісковикові зернотерки та розтирачі. Декілька знахідок віднесено до епішнурового горизонту (денце посудини, фрагментовані крем'яні кинджали (?) і наконечник стріли) та пізньоримського часу.

Залуччя Горішнє II. Поселення за 2,5 км північніше села, в ур. За Газовою Дорогою (За Горбом). Займає мисоподібний берег третьої тераси р. Прут розмірами 700?250 м, з південного сходу та заходу захищене глибокими балками. Знайдено фрагменти кераміки раннього етапу голіградської культури. Культурний шар, зафіксований у відслоненні ґрунту, залягає на глибині 0,6-0,75 м. Тут же розташоване поселення культури лінійно-стрічкової кераміки (150?80 м), яке перетинається яром і засвідчене фрагментами кераміки з елементами “нотного” орнаменту чи кнопкоподібним виступом, а

також крем'яними відщепами, скребком, різцем, проколкою, вкладнями серпів, нуклеусом, обсидіановим відщепом, кам'яними зернотерками.

Залуччя Горішнє III. Поселення розташоване за 2,5 км північніше села, на мису третьої тераси р. Прут, біля дороги-спуску до Панського ставу. Виявлено крем'яні вироби та фрагменти кераміки голіградської культури.

Залуччя Горішнє IV. Поселення давньоруського часу (XII-XIII ст.) в центрі села (вул. Перемоги) на другій терасі р. Черемош. Переважають вінця галицького типу.

Княже I. Поселення за 2 км на північ від населеного пункту, в ур. Триліски, на мису третьої тераси р. Прут (близько 200?120 м). З півночі обмежене стрімким уступом тераси, а зі сходу – глибокою балкою, по дні якої протікає струмок. Зафіксовано старожитності трипільської, лукашівської культур та княжого часу. До першої відносяться фрагменти кераміки, в т.ч. з лискованою поверхнею: амфори, шоломоподібні кришки, фруктоvníці, кухлик. Кам'яні артефакти з кременю (оббиті жовна, нуклеуси, луски, відщепи, відбійники, скребки, вкладень серпа, наконечник стріли), лупака (сокири) та пісковика (зернотерки). Відслонення культурного шару зафіксовано у стінці котловану на стрілці мису на глибині 0,4-0,6 м у вигляді скупчень великих шматків глиняної обмазки з відбитками колод і хворосту. Збірка матеріалів латенського часу складається з фрагментів ліпних посудин з гранчастим профілем вінець, хроповатою поверхнею, трапляються кнопкоподібні наліпи. Кераміка середньовічного часу (XII-XIII ст.) містить домішку крупнозернистого піску; плічка орнаментовані заглибленими лініями та насічками; вінця галицького чи загальноруського типів.

Княже II. Поселення трипільської культури за 700 м західніше попередньої пам'ятки на пониженому мису третьої тераси р. Прут (130?100 м). Фіксується знахідками фрагментів керамічного посуду, обмазки, кременю (нуклеуси, відщепи), а також відслоненням культурного шару в східній частині об'єкту (глибина 0,7-0,8 м).

Княже III. Поселення трипільської культури за 0,2 км північніше села, у видолинку на правому березі пересихаючого струмка, в ур. Жолоб. Перетинається ґрунтовою дорогою, у розмивах якої на відстані 50 м виявлено шматки обмазки та фрагменти керамічних посудин.

Княже IV. Стоянка пізньопалеолітичної доби північніше села. У відслоненні вище глиняного кар'єру знайдено патиновані крем'яні пластини, відщепи, нуклеус, відходи виробництва.

Видинів I. Поселення трипільської культури та культури карпатських курганів південніше населеного пункту, на підвищеній ділянці другої тераси р. Прут, в ур. Довге Поле. Знахідки представлені фрагментами кераміки.

Тучапи I-III. Стоянки пізнього палеоліту північніше села, на вершинах 3 розділених сідловинами пагорбів Пруто-Черемошського вододілу. Переважають крем'яні патиновані артефакти: нуклеуси, пластини, відщепи, різці, скребки, відходи виробництва.

Драгасимів I. Пізньопалеолітична стоянка за 1 км на північ від центральної дороги, на західній околиці населеного пункту, на горбі (рівень четвертої-пятої тераси р. Черемош). Знайдено кілька десятків патинованих крем'яних артефактів, в т.ч. ретушованих знарядь.

Рудники IV. Грунтовий могильник (?) на східній околиці села, північніше дороги. Під час риття меліоративної канами знайдено керамічну урну з кальцинованими кістками.

Джурів V. Курганний могильник у лісі, на вододілі між сс. Джурів та Іллінці, в ур. Могилиці. Налічує 16 насипів заввишки до 4 м, які складають 2 групи. Деякі насипи розкопувалися “колодязем”, ймовірно, в міжвоєнний період.

Джурів VI. Стоянка пізнього палеоліту – мезоліту на вершині вододілу в ур. Знесіне – Замчище. Серед підйомного матеріалу присутні кремінні ретушовані пластини, скребок, луски. Частина знахідок сильно патинована.

Джурів VII. Багатошарова пам'ятка на північно-східній околиці села, в ур. Брама та Чорновище. Виявлено матеріали пізньопалеолітичного часу (різець, ретушовані пластини тощо) та княжого часу (XIII-XIV ст.): фрагменти кераміки, залізні арбалетні наконечники стріл, цвяхи.

Джурів VIII. Поселення райковецької культури в лісі, на північ від села, на високій терасі лівого берега р. Рибниця, в ур. Осередок. В урвищі зафіксовано культурний шар зі спалениною та розвалом ліпних посудин.

Джурів IX. Городище на мисоподібному узвишші в лісі, північніше села, в ур. Діл. З трьох сторін обмежене ярами зі струмками та уступом тераси лівого берега р. Рибниця, із західного напільного боку – валом заввишки до 3 м та ровами.

Джурів Х. Багаточислове поселення на північно-східній околиці села, на третій терасі р. Черемош, в ур. Великі Горби. Матеріали трипільської культури представлені фрагментами кераміки та кремінними виробами: нуклеуси, пластини і відщепи, різці, скребки, вкладні серпів, наконечники стріл тощо. До старожитностей культури карпатських курганів віднесено фрагменти керамічного посуду. Уламками посудин, кахель та люльками презентовані знахідки нового часу.

Виявлені об'єкти поряд з численними місцезнаходженнями формують основу археологічної карти Пруто-Черемошського межиріччя та відображають основні віхи заселення регіону.

НАВЕРШЯ РУКІВ'Я СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ З РУХОТИНСЬКОГО ГОРОДИЩА (ур. КОРНЄШТИ)

Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

e-mail: s.v.pyvovarov@mail.ru

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

e-mail: archeolog.vetal@yandex.ua

До пріоритетних аспектів у вивченні військової справи середньовічної Європи належать ті, які стосуються проблем аналізу озброєння того часу. Завдяки цьому видається можливим проаналізувати та дослідити військову культуру окремих державних утворень в середньовіччі, розкрити взаємозв'язки та взаємовпливи різних мілітарних культур.

В епоху раннього середньовіччя однією із найбільш могутніх у військовому відношенні держав було Перше Болгарське царство. Так, у IX-X ст. військова справа даного державного утворення знаходилася на досить високому рівні. Чітким проявом цього був помітно виражений кочівницький елемент та постійні взаємозв'язки із сусідніми державами, до яких відносяться Візантійська, Франкська імперії, Велика Моравія, державні утворення Західних Балкан тощо. Постійні війни, які проводили болгарські хани у IX-X ст. на різних територіях Центрально-Східної та Південно-Східної Європи сприяли удосконаленню військової справи, що знайшло відображення в комплексі озброєння болгарського війська. В цьому відношенні

відзначимо впливи Візантійської імперії, які на сьогодні вивчені ще не достатньо.

Актуальною постає тема впливу болгар та їхньої військової культури на землі Прикарпаття та Пруто-Дністровського межиріччя у IX-X ст. Знахідки предметів озброєння із цих теренів дозволяють стверджувати, що в даний період тут прослідковуються значні мілітарні впливи сусідніх країн. Підтвердженням цього є знахідка, яка була виявлена на слов'янському городищі поблизу с. Рухотин (ур. Корнешти). Вона являє собою навершя руків'я клинкової зброї, виготовлене з бронзи. Навершя пошкоджене у верхній частині, вірогідно, деформоване від удару іншої зброї. Його висота – 3,3 см, найбільша ширина – 2,2 см, висота верхньої частини – 1,1 см, ширина верхньої частини – 3,3 см, висота нижньої частини – 2,2 см, ширина нижньої частини навершя – 2,6 см. “Шапка” верхньої частини навершя складається з двох частин. Висота верхньої – 0,7 см, нижньої – 0,4 см. Внутрішній діаметр нижньої частини навершя – 2,4 см, товщина стінок нижньої частини – 0,2 см. По колу нижньої частини навершя наявні 4 отвори, за допомогою яких навершя кріпилося до руків'я клинкової зброї. Діаметри отворів становлять по 0,3 см. Усі 4 отвори розміщені в нижній частині навершя. Симетрія кріплення різна. Досить цікавою є “шапка” навершя, діаметр якої становить 2,4 см. Тут наявний пошкоджений отвір, на якому простежуються сліди удару, внаслідок чого, верхня частина виробу zdeформувалася. Іншим аспектом, який привертає увагу є наявність на нижній частині навершя шва, що може вказувати на досить складну технологію його виготовлення. Маса навершя становить 16,4 г.

Зазначена знахідка частини руків'я зброї є досить рідкісною для Карпато-Дністровського регіону. На сьогодні існує декілька версій ідентифікації типу клинкової зброї, до якої відносяться подібні навершя. Більшість подібних знахідок виявлені на території сучасної Болгарії і найбільшої уваги їх вивченню присвятили болгарські дослідники В. Йотов, Н. Хрісімов, Д. Рабовянов. Окрім того, інтерпретація подібного типу навершя знайшла своє відображення також в роботах Г. Баранова, Р. Рашева, М. Алексіча та інших науковців.

Інтерпретація подібного типу навершя є досить дискусійною. Результати археологічних досліджень дозволили припустити дослідникам, що подібного типу навершя могли відноситися до навершя ранньосередньовічних шабель. Аналогії їм були виявлені в

Абрітусі, Червеному Брязі, Тирговіщі, в північно-східній Болгарії, та що досить показово, в Оломоуці та Краснодарському краї. Н. Хрісімов відносить їх до групи Ш, і вказує, що зустрічаються вони лише на території Першого Болгарського царства і мають візантійське походження. Через відсутність клинка, перехрестя та інших компонентів клинкової зброї з Рухотинського городища важко дати повноцінну інтерпретацію даного навершя. В. Йотов припускає, що шаблі з подібними навершьями потрапили на територію Болгарії у ІХ ст. та виділяє їх в окремих “болгарський тип” (тип 2). Г. Баранов вказує, що подібні навершья відносяться до елементів шабель-палашів з однолезовим, прямим або з помірно викривленим клинком. На думку Н. Хрісімова, який посилається на візантійські писемні джерела, зокрема на “Тактику Лева”, найбільш ймовірно, що подібні шаблі є, так звані, парамієм (παράμῆρια) – клинковою зброєю з однолезовим клинком. Візантійський імператор Лев VI Мудрий в “Тактиці Лева” описує парамірій, як “великі однолезові махайри” (μαχαίρας ἰγούρι παραμῆρια). В “Стратегіці” імператора Никифора II Фоки парамірій рекомендується для озброєння візантійської важкої кавалерії – катафрактаріїв.

В болгарській історіографії існує також думка, що подібного типу знахідки є навершьями мечів, які В. Йотов виділяє в окремих “візантійський тип”. Подібна знахідка навершя походить із візантійської фортеці Пекулуй Соаре на Дунаї. Такого типу навершя дослідник датує VII-XI ст. Відзначимо, що навершя з Рухотина має коротку циліндричну нижню частину, аніж навершя шабель, що мають видовжену нижню частину. Цей факт дозволяє також розглядати приналежність навершя з Рухотина як навершя меча.

Таким чином, на території Рухотинського городища була виявлена досить рідкісна знахідка як для Карпато-Дністровських земель, так і для усієї Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. На сьогодні не існує чіткої інтерпретації даного типу навершя. Окрім того, етнічне та мілітарне визначення навершя з Рухотина ускладнюється відсутністю інших конструктивних елементів клинкової зброї. В будь-якому випадку можна припустити, що навершя з Рухотина має болгарсько-візантійське походження, попередньо датується IX-X ст. Дана знахідка дозволяє отримати нові дані про військову справу в регіоні.

MODEL OSADNICTWA W OKRESIE LATEŃSKIM W KARPATACH ZACHODNICH

Renata MADYDA-LEGUTKO, Krzysztof TUNIA

Uniwersytet Jagielloński

e-mail: renata.madyda-legutko@uj.edu.pl

Institut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

e-mail: ktunia@gmail.com

W okresie La Tène, w wyniku napływu Celtów w górzystą część dzisiejszej Słowacji zasiedloną przez ludność o tradycjach kulturowych sięgających jeszcze okresu Hallstatt, wykształciła się nowa jednostka kulturowa określona mianem kultury puchowskiej. Karpaty Zachodnie włączone zostały do lateńskiej prowincji kulturowej. W późnym okresie lateńskim kultura puchowska obejmowała zasięgiem górne i środkowe dorzecze Wagu, górne dorzecze Popradu i Hornadu, górne dorzecze Nitry i Hronu oraz północno-wschodnie Morawy. Na północ od głównego działu wodnego Karpat, na terenach zachodniej Małopolski, kultura puchowska objęła usytuowane wśród gór kotliny – Żywiecką i Sądecką.

Cechą charakterystyczną struktury osadniczej kultury puchowskiej na jej terenach macierzystych, nad Wagiem, jest zakładanie umocnionych osad na wysoko usytuowanych, eksponowanych partiach terenu. W skład systemu osadniczego kultury puchowskiej wchodziły tam również osady otwarte, typu wiejskiego, położone w niższych partiach terenu, na stokach wzniesień lub terasach nadzalewowych rzek w kotlinach śródgórkich. Konstrukcje obronne osad znad Wagu były bardzo zróżnicowane. Poświadczane są tam m.in. wały kamiennieo-ziemne, palisady oraz tzw. mury typu Kelheim.

Ten model osadnictwa rozpoznano także ostatnio na północ od karpackiego działu wodnego, w Kotlinie Sądeckiej. Odkryto tu 6 stanowisk położonych na wysokich, dobrze eksponowanych wzniesieniach oraz szereg punktów osadniczych usytuowanych nisko, w dolnych partiach stoków lub na nadrzecznych terasach. To zgrupowanie stanowisk, rozpoznane dzięki intensywnym badaniom powierzchniowym i pracom wykopaliskowym jest ewenementem na terenach położonych na północ od głównego karpackiego działu wodnego.

Nasilenie badań archeologicznych u schyłku XX w. we wschodniej Małopolsce – nad górnym Sanem – doprowadziło również i tam do rejestracji stosunkowo licznych już śladów osadnictwa okresu lateńskiego.

Oprócz stanowisk położonych w niskich partiach krajobrazu, w Trepczy nad Sanem odkryto na szczycie wzniesienia umocniony palisadą gródek z III-II w. przed Chr. W świetle tego odkrycia aktualne staje się pytanie czy i na tym obszarze można liczyć się z modelem osadnictwa podobnym to tego, który znany jest w omawianym okresie na środkowej Słowacji i w zachodniej Małopolsce? Odpowiedź dadzą zapewne przyszłe badania terenowe.

Warto również zauważyć, iż tak jak osadnictwo lateńskie w zachodniej Małopolsce jest emanacją silnie zasiedlonych terenów środkowosłowackich, położonych na południe od karpackiego działu wodnego, tak osadnictwo dorzecza górnego Sanu we wschodniej Małopolsce, jest północną enklawą stosunkowo silnego osadnictwa celtyckiego ekspandującego ku północy znad górnej Cisy — z terenów wschodniosłowackich, Ukrainy zakarpackiej i przyległych części Węgier. Wiąże się ono tam ze znanym ze źródeł historycznych ludem Anartów. Nie można jednak wykluczyć, iż wschodniomałopolskie tereny poddane były też w tym czasie infiltracji ludności z Małopolski Zachodniej, wzdłuż północnych stoków Karpat.

Z pewnością należy się też spodziewać, iż przyszłe badania terenowe w przyległym rejonie Ukrainy, w dorzeczach karpackich, prawobrzeżnych dopływów górnego Dniestru dostarczą śladów zasiedlenia tej strefy w okresie lateńskim. Byłyby one logicznym uzupełnieniem archeologicznie uchwytnego dowodu ekspansji ludności celtyckiej z obszarów położonych wewnątrz łuku Karpat ku północy i północnemu wschodowi.

Chronologię zachodniej flanki tej ekspansji wyznaczają znaleziska z Kotliny Sądeckiej, datowane na okres LTC2, a więc jeszcze fazę przedpuchowską. Osady kultury puchowskiej na terenie Sądecczyzny funkcjonowały również w późnym okresie lateńskim, przede wszystkim w LTD1, czyli wtedy gdy obserwowany jest największy rozwój terytorialny i gospodarczy tej kultury na Słowacji. U schyłku późnego okresu lateńskiego i w początkach wczesnego okresu rzymskiego — w fazie B1, tj. w pierwszych dziesięcioleciach I wieku po Chr. o kulturze puchowskiej w zachodniomałopolskich Karpatach można mówić jedynie w przypadku pojedynczych śladów osadnictwa — w Kotlinie Żywieckiej i Sądeckiej. Nie można wykluczyć, iż pozostałe osady zanikły nieco wcześniej niż miało to miejsce na Słowacji – nie na przełomie er, ale w ciągu okresu LTD2. Najprawdopodobniej kres funkcjonowania osad w Kotlinie Sądeckiej był konsekwencją upadku kultury puchowskiej na terenach położonych na południe od głównego działu wodnego Karpat i zerwania

powiązań z macierzystymi obszarami tego zespołu. We wczesnym okresie rzymskim – w ciągu I wieku i w 1. poł. I w. po Chr. – zmniejsza się zasadniczo zasięg osadnictwa kultury puchowskiej na terenach środkowej, górzystej Słowacji. Pojawia się za to jego enklawa w okolicach Krakowa, na prawym brzegu Wisły. Spore znaczenie dla zmiany struktury osadniczej na całym terytorium zajęтым przez kulturę puchowską na zachodzie mogło mieć odwrócenie kierunków trendu migracyjnego i napływ od północy – terenów dorzecza Wisły – ludności kultury przeworskiej oraz ogólna destabilizacja kultury lateńskiej na południe od łuku Karpat spowodowana makroregionalnymi zmianami politycznymi.

Chronologię wschodniej flanki ekspansji kultury lateńskiej ku północy, w dorzecze Sanu, słabo niestety określa zestaw pochodzących stamtąd znalezisk. Na zanik osadnictwa lateńskiego we wschodniomałopolskich Karpatach wpływ miały przesunięcia ludności kultury przeworskiej z północy ku południowi oraz – bez wątpienia również – ogólna destabilizacja kultury lateńskiej wywołana między innymi naporem Daków pod wodzą Burebisty na wschodnią część Kotliny Karpackiej, w dorzecze Cisy.

БАСЕЙН РІЧКИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ МІГРАЦІЇ ТА ЗАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ АРХЕОЛОГІЧНОГО ОБСТЕЖЕННЯ СОЛОКІЇ ТА ВАРЕЖАНКИ)

Тарас МИЛЯН, Єжи КУСЬНЄЖ

*НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН
України*

e-mail: mylian@ukr.net

Музей Замойських у Замості (Республіка Польща)

e-mail: hetmanek1@wp.pl

Впродовж багатьох століть річки відігравали одну із визначних ролей як у забезпеченні життя людини, так і в просуванні на нові території. Водні потоки слугували шляхами комунікації, а забезпечення населення водними ресурсами було важливим для розвитку тієї чи іншої культури.

Суцільні археологічні обстеження басейнів річок для відтворення системи заселення набули популярності у другій половині ХХ ст. В Україні їхній розвиток пов'язаний із Буковиною та іменем

Б. Тимошука. Згодом дослідження басейнів малих або частин великих річок проводили М. Филипчук, О. Сілаєв, Н. Стеблій та інші. На території Польщі заслуговують на увагу дослідження А. і Є. Коковських на притоках Західного Бугу – Гучві і Букові.

Починаючи із 2010 р. Науково-дослідним центром “Рятівна археологічна служба” ІА НАН України у взаємодії з колегами із Замойського музею у Замостю у рамках пілотного проекту “Археологічний кадастр. Львівська область” регулярно обстежуються лівосторонні допливи Західного Бугу, які протікають по території двох держав – України та Польщі.

За час досліджень обстежено 1231,076 км² площі, у результаті чого на території України виявлено низку нових пам’яток. Разом із археологічними пам’ятками із території Польщі вони відображають єдиний хронологічний ланцюг подій у заселенні регіону Побужжя. Зокрема, в українській частині басейну Варенжанки, де раніше було відомо лише два десятки пам’яток, на сьогодні налічується 158 різночасових поселень. Загалом звідси відомо 634 пам’ятки, із яких нововідкритими з обох боків кордону є 154. Із басейну р. Солокії на сьогодні з української сторони відомо 495 пам’яток археології, із них нововідкриті – 464. Варто зазначити, що і з польської сторони кількість також облічується сотнями.

Володіючи на сьогодні такою кількістю інформації, ми сміливо можемо визначати напрямки міграцій, їхні піки та глибину проникнення. Все це, у першу чергу, прив’язано до водної мережі. Міграція у регіоні досліджень відбувалася як у західному напрямку, так і у східному. Притоки Західного Бугу використовувались як комунікаційні шляхи. При цьому Західний Буг у цьому контексті виступав як водна комунікаційна артерія і не становив перешкоди для проникнення тих чи інших культур, оскільки сліди заселення виступають у значній кількості на обох берегах річки.

Розподіл пам’яток у часі є досить різноманітним. Це пов’язано як з демографічними факторами, так і з кліматичними змінами. Найдавніші сліди належать до епохи пізнього палеоліту. Один із піків заселення басейнів річок припадає на період бронзового – ранньозалізного часу, коли міграційні потоки об’єднуються навколо Західного Бугу – своєрідного містка між сходом і заходом. Із цим періодом пов’язана також і велика кількість курганів, розташованих у долині нижньої частини течії Солокії, а також на її лівобережжі.

Один із найпотужніших процесів належить до середньовіччя, про що свідчать виявлені поселення. У подальшому це була територія Червенських градів, а на Солокії був один із центрів – Белз. На основі археологічного матеріалу можна стверджувати про східні витоки місцевої культури. Після приєднання цих територій до польського королівства зафіксовано чіткі ознаки зовнішньої колонізації із північного заходу, пов'язаною із заселенням тут мазовецької шляхти.

Основне поширення відбувалось вздовж річок і їхніх приток, яке з часом поширювалось все вище по течії приток і в залежності від напрямку міграції – на схід або на захід. Варто зазначити, що вагоме місце для ведення господарств у давнину відігравала і якість ґрунтів. Як із прикладом Солокії, де на лівобережжі ми маємо виходи карбонатних родючих ґрунтів і на яких виділяється значний рівень заселення на противагу до правобережжя, де розкинулись піщані ґрунти Малого Полісся і на який зафіксовано значно меншу кількість археологічних пам'яток.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ЛІНІЇ ОБОРОНИ ПЛІСНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗКОПОК 1990–2015 рр.)

Михайло ФИЛИПЧУК, Андрій ФИЛИПЧУК
Львівський національний університет ім. Івана Франка
e-mail: archeofilip@ukr.net

Пліснеське городище – еталонна пам'ятка слов'яно-руської доби у Східній Європі. Насиченість оборонними лініями цього укріпленого поселення свого часу вражала навіть фахівців, що не один десяток років займалися зазначеною проблематикою. І хоча скарбошукацький, а згодом і науковий інтерес до Пліснеська з'явився понад 200 р. тому, вивчення оборонних ліній городища проводилося лише у кін. 40-х рр. ХХ ст. І. Старчуком та в період 1990–2015 рр. М. Филипчуком та А. Филипчуком. Більшої ясності щодо конструкцій та функцій ліній оборони вдалося досягнути саме в результаті розкопок останніх двадцяти п'яти років.

Загалом, функція та характер оборонних споруд Пліснеська дозволяє розділити наявні лінії захисту на дві умовні групи: *зовнішні* та *внутрішні*. Такий поділ спричинений, перш за все, топографічними умовами розташування пам'ятки: внутрішні лінії захисту обмежують

верхнє плато циркоподібної улоговини (центральної її частину), в той час як зовнішні – локалізуються практично по її периметру.

Зовнішні оборонні рубежі представлені дерев'яно-земляними конструкціями, котрі дійшли до нас у вигляді ровів, шир. 6 м та гл. 2 м, а також насипаних земляних валів шир. 6 та вис. 2 м. Характерною ознакою цих ліній було те, що вони “ламалися/вигиналися” через кожні 12–14 м під кутом 145–155°. Вони розташовувалися на “нетрадиційних” схилах – коли напрям експозиції останніх спрямований до внутрішньої сторони площадок, обмежених даними лініями. Зовнішні оборонні лінії припинили функціонування в кін. X ст., тобто вони мали відношення до слов'янського періоду городища. Час спорудження таких фортифікацій – питання дискусійне. Можна припустити, що їх збудували десь у рамках кін. IX-X ст, ближче до його першої половини.

Доволі складну структуру мала оборонна система верхнього плато городища, де локалізовано аж 7 внутрішніх ліній захисту (всього до них входить 8 валів). Дослідження шести ліній захисту (єдиною до сих пір невивченою залишається друга лінія оборони) дозволило стверджувати, що слід виділяти принаймні два етапи у їхньому розвитку в слов'янській час. Їхня верхня хронологічна дата, аналогічна часу припинення функціонування зовнішніх оборонних рубежів – кін. X ст. Основна фіксована перебудова внутрішніх оборонних рубежів припадає на пер. пол. – сер. X ст. Тобто двома слов'янськими етапами розвитку укріплень верхнього плато Плісеська є хронологічний відтинок до та опісля цього рубежу. Час спорудження внутрішніх ліній оборони сягає, швидше за все IX ст. Протягом раннього етапу оборонні лінії, як правило, мали дерев'яно-земляну конструкцію у вигляді земляного відкосу від дерев'яного частоколу, до якого з внутрішньої сторони прилягали прибудови до валу, а з зовнішньої – рів. Фортифікації др. пол. X ст. мали більш складну конструкцію. Перш за все йде мова за лінії захисту № 4, 5 та 7. Особливої уваги заслуговують укріплення четвертої лінії оборони, які мали аж два рівні захисту(!). Водночас, оборонний рубіж др. пол. X ст., що обмежував західну та південну частини ур. “Оленин Парк” (культового язичницького місця), мав доволі просту конструкцію (зумовлено його топографією); а ось невеликий вал та рів, що опоясували південний схил цієї ж частини городища, на відміну від усіх інших досліджених фортифікацій, мали ритуальне призначення.

Як зовнішні, так і внутрішні лінії оборони мали відношення до слов'янського городища IX–X ст., яке у цей період характеризувалося полісною моделлю, в кін. X ст. мало максимальну площу до близько 450 га. У XII–XIII ст. площа городища суттєво зменшилася і сягала до близько 2,8 га. Укріпленою територією в цей час були ур. “Оленин Парк” та “Замчисько”, які обмежували шоста та сьома внутрішні лінії оборони. Час їхнього спорудження припадає на поч. XII ст., а припинення функціонування – на сер. XIII ст. Інколи вдається відшукати окремі ланки процесу перебудови протягом цього хронологічного відтинку, правда фіксуються вони не завжди, а у хронологічному плані важко співвідносяться. Загалом, лінії оборони цього періоду обмежували городище з бургівською моделлю.

Дослідження оборонних ліній заклали фундамент у поетапне відтворення історичної картини життя на пам'ятці. Більш конкретні відомості про конструктивні особливості, підтвердження та уточнення динаміки функціонування фортифікацій можна буде отримати лише у процесі наступних археологічних робіт на Пліснеську.

СИСТЕМА ОБОРОНИ ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА: НОВЕ БАЧЕННЯ

Петро ДОВГАНЬ, Наталія СТЕБЛІЙ

Львівський національний університет ім. Івана Франка

e-mail: nstebliy@ukr.net

До питання про систему оборони давнього Бужська ми вже зверталися (див.: “Фортеця”, 2009, С. 278–283). Тоді воно висвітлювалося за результатами розкопок Буського археологічного комплексу, проведених експедицією Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка протягом 2000–2008 рр. Однак підсумки польових сезонів, проведених тут же нами, у 2009 та 2015 рр. значно доповнюють та уточнюють це важливе питання функціонування давнього міста.

1. Дослідження у 2009 р. велися на центральному майданчику городища. Розкоп площею 100 м² було закладено перпендикулярно до рову, який розділяє цю ділянку з південною найбільшою площадкою (Великим городищем). Віднайдено залишки оборонного валу, насипаного вздовж рову, знищеного (розгорнутого) у 70–80-х рр.

XX ст. Стратиграфічні особливості та керамічний матеріал дозволили час побудови цієї оборонної споруди віднести до середини X ст. Отже, це перший оборонний вал давнього Бужьська, оскільки другий вал, частково збережений до наших днів, було збудовано наприкінці цього ж століття. Таким чином, з напільної сторони Бужьськ захищали не одна, а дві оборонні лінії.

2. Археологічні розкопки на Малому городищі у 2015 р. дозволи зовсім по іншому подивитися на цю складову Буського археологічного комплексу, в тому числі, і на його місце в системі оборони літописного Бужьська. Досліджені залишки оборонних споруд – валів – на самому городищі та біля підшви цього конусоподібного природного останця дозволили віднести їх лише до XIV ст. А численні артефакти, зокрема колекція наконечників стріл до арбалета, вказують на час припинення існування цього укріпленого пункту (замку) – це 50–60-ті рр. XIV ст., коли точилася війна між Польщею та Литвою за Галичину і Волинь. Це означає, що Мале городище у X – першій половині XIII ст. до системи оборони літописного Бужьська не має жодного відношення – як ми вважали раніше.

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ЛІТОПИСНОГО БЕЛЗА

Остап ЛАЗУРКО

*НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН
України*

e-mail: lazurko78@ukr.net

Городище X-XIII ст. що було укріпленою частиною княжого Белза, вперше згадується у літописі під 1030 р., розташоване у південно-східній околиці сучасного міста, серед низовинної заболоченої місцевості на невисокому підвищенні в урочищі “Замочок”.

Перші археологічні дослідження пам’ятки були проведені у 1935, 1936 та 1938 рр. Ярославом Пастернаком. Описуючи розташування ранньосередньовічного Белза, дослідник зазначив дуже вдалий вибір місцевості для подальшого розвитку твердині.

Наступні широкомасштабні дослідження були проведені в 70-х – 80-х роках XX ст. Володимиром Петегричем. Впродовж кількох

польових сезонів було досліджено частину забудови, оборонні конструкції та дерев'яну мостову кінця X-XI ст., і таким чином локалізовано ще один в'їзд на територію городища з північно-західного кута. Ранішими здогадками Л.Чачковського та Я.Пастернака в'їзд на територію літописного Белза здійснювався з північно-східного кута городища.

Наступні дослідження пам'ятки проводились експедицією Державного історико-культурного заповідника у м. Белзі і передували виключно реставраційним роботам на архітектурних пам'ятках.

В 2005 р аварійний стан каплиці св. Валентина зумовив необхідність проведення науково-дослідних робіт, в тому числі – археологічних досліджень, в ході яких при північній стороні споруди було закладено розкоп 4x6 м.

Потужність культурного шару в розкопі фіксувався до глибини 2 м. При східній стінці розкопу було виявлено – дерев'яне мощення, яке могло служити певною локальною дорогою. Воно простягалось в напрямку з північного-сходу на південний захід і виходило за межі розкопу. В південно-західній частині розкопу було виявлено дерев'яну споруду XII-XIII ст.

В 2006 р. на території південно-східної околиці городища було проведено нагляд за влаштуванням газопроводу. В результаті було виявлено фрагменти гончарного посуду та металеві вироби періоду княжої доби. Тоді ж проводився нагляд на території середмістя за влаштуванням комунікацій. Роботи охоплювали південну, східну та північну частину сучасного міста. В результаті нагляду було зафіксовано поширення культурного шару та керамічного матеріалу XII-XIII ст.

В 2009 р. дослідженнями на львівському передмісті було локалізовано частину посаду літописного Белза, що підтвердило здогадки дослідників про існування посаду на північний-захід від городища.

ФОРТЕЦЯ В м. КРЕМЕНЦІ НА ЗАМКОВІ ГОРІ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

Богдан ПРИЩЕПА

Рівненський державний гуманітарний університет

e-mail: archeol57@mail.ru

Через брак джерел питання про час виникнення та основні етапи розвитку поселення на Замковій Горі (горі королеви Бони) в Кременці залишаються дискусійними. Кременець згадується в літописах у XIII ст. як потужна фортеця на південних рубежах Волинської землі. Перше повідомлення про місто у Галицько-Волинському літописі пов'язане з подіями, які датовані дослідниками кінцем 1226–1227 р.

Площадка замку неправильної у плані форми, повторює контури вершини гори. Її довжина із заходу на схід 135 м, максимальна ширина із півночі на південь 64 м, довжина прямолінійного відрізка оборонних укріплень із напільної східної сторони 40 м. Площа замку близько 0,8 га.

Про знахідки княжої доби, виявлені в міжвоєнний період на Замковій Горі повідомляє О. Цинкаловський. Зібрані тут в різні роки речі давньоруського часу зберігаються у фондах Кременецького краєзнавчого музею. Розвідкою Дубно-Кременецької експедиції Інституту археології АН УРСР у 1948 р. поблизу від замку було виявлено кілька фрагментів ліпної та архаїчної кружальної кераміки. Ці знахідки дозволили М.Ю. Брайчевському висловити припущення про заселення Замкової Гори ранніми слов'янами в кінці I тисячоліття н.е. М.П. Кучера відзначив, що немає відомостей про наявність матеріалів XI–XII ст. на Замковій Горі, але судячи із знахідок кераміки першої половини XIII ст., можливо, що життя тут було відновлено після значної перерви. Він датував два періоди функціонування укріплення IX ст. і XII–XIII ст. П.О. Раппопорт вважав, що фортеця в Кременці була збудована на початку XIII ст. Цю думку підтримали М.Ф. Котляр, А.В. Куза.

У 1973–1975 рр. архітектурно-археологічні дослідження на Замковій Горі в Кременці проводила Є.М. Пламєницька. Сформована в ході цих робіт археологічна колекція тривалий час зберігалась у Києві, а згодом була передана до Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника. Ця колекція була опрацьована у 2011–2012 р. групою співробітників Рівненської філії

“Охоронної археологічної служби України” Інституту археології НАНУ, до якої, крім автора, входили також В.С. Чекурков і О.П. Войтюк.

Колекція нараховує понад 4 тисячі одиниць археологічних знахідок, більшість з них – це уламки керамічних виробів, є також вироби із металів, скла, кістки, каменю. Найбільше речових знахідок з колекції відносяться до литовсько-польської доби (XIV–XVIII ст.); значною є також колекція артефактів княжої доби (X–XIII ст.); найбільш ранні уламки ліпних глиняних посудин і вироби із кременю датовані раннім залізним віком.

Серед знахідок слов'яно-руського часу є глиняний посуд, вироби із заліза, кістки, каменю, скляні браслети.

Глиняний посуд представлений переважно уламками гончарних горщиків, лише кілька фрагментів належать посудинам із вертикальним горлом, кришкам і північно-причорноморським амфорам. Всього опрацьовано 325 вінець, близько 600 стінок і 85 денець.

Горщики за профілюванням вінець та технологією виготовлення поділені на п'ять типів: 1) із потовщенням (“манжеткою”) на зовнішньому краї вінець, відносяться до кераміки так званого “курганного типу” (X – початком XI ст.); 2) вінця із зовнішньою закраїною складнопрофільовані, у них верхній край манжета широкий, плаский, нагадує карниз (XI ст.); 3) вінця значно відігнуті назовні, край загнутий до середини так, що утворює округлий валик (кінець XI–XIII ст.); 4) внутрішній край вінець має вигляд тригранного валика (кінець XI–XIII ст.); 5) вінця прості, різко відігнуті назовні без закраїни, іноді потовщені (друга пол. XII–XIII ст.).

В колекції є залізні черешкові ножі, уламок підковоподібної фібули із спіралью закрученими кінцями, писало, наконечник стріли та дві шпори. Писало має лопатку у формі перевернутого трикутника, перехід до стержня прикрашений трьома поперечними валиками. Відноситься до типу 13 за класифікацією А.Ф. Медведева, датується XII–XIII ст. Повністю збережена шпора відноситься до виробів XII – першої половини XIII ст., має плавний у профілі вигин дуг і шип у формі чотиригранної піраміди, нахилений під тупим кутом. Друга шпора має рухому зірочку на кінці шипа. Шип короткий, зірочка шестипроменева. Такі шпори на Русі з'явилися у першій половині XIII ст., їх знаходять на городищах, знищених монголо-татарами.

Із кістяних виробів інтерес представляють вигнуті вістря, накладка на лук та кістень. Вигнуті вістря виготовлені з кінчика рогу, товстий кінець у них рівно зрізаний, має конічне заглиблення з торця та бокові отвори для шнура. Такі предмети знаходили на поселеннях і в похованнях у різних регіонах Київської Русі, Скандинавії, на пам'ятках кочівників. На думку О.П. Моці, вигнуті вістря слід віднести до групи кістяних амулетів. У той же час, як відмітив В.М. Зоценко, це були універсальні знаряддя, що використовувалися воїнами-дружинниками, наприклад, як швайки, та для розв'язування вузлів.

Аналіз слов'яно-руських знахідок із розкопок Є.М. Пламеницької на Замковій Горі в Кременці дозволяє провести попередню культурно-хронологічну та функціональну характеристику цього поселення. Виявлені уламки гончарних горщиків “курганного типу” свідчать, що територія замку була заселена у X ст. Топографічні умови розміщення поселення (на вузькому виступі гори із стрімкими схилами, на висоті близько 100 м над долиною) вказують на те, що в цей час воно вже було укріпленим. Фортеця функціонувала в XI ст., а в XII – першій половині XIII ст. інтенсивність життя тут значно зростає. Про перебування тут князівських дружинників свідчать знахідки озброєння та спорядження воїнів (кістень, шпори, вигнуті вістря).

Як свідчать літописи, Кременець вистояв під час погрому Галицько-Волинського князівства військами Батия у 1241 р. і під час війни з Куремсою у 1254 р. Але в ході чергового протистояння з монголами у 1259–1260 рр. руські князі змушені були за наказом Бурондая зруйнувати укріплення багатьох волинських міст, в тому числі і Кременця. Вірогідно, якийсь час після цих подій фортеця перебувала в занепаді. Про це свідчить і відсутність в археологічній колекції знахідок кінця XIII–XIV ст. Нове пожвавлення життя на Замковій Горі за археологічними джерелами датується кінцем XIV–XV ст.

АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА В УРБАНІЗОВАНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Михайло САГАЙДАК
Центр археології Києва ІА НАН України
e-mail: viche@optima.com.ua

I. До питання концепції давньоруського міста у світлі даних археології

У вітчизняній історіографії у поглядах на давньоруське місто глибоко закорінені формаційний погляд, який наголошує на класовій динаміці руху історії стверджуючи, що міста виникали переважно як результат зміни обшчинної формації феодальною. У 80-х роках ХХ ст. вказана концепція була доповнена положенням, згідно із яким давньоруське місто як феодальний центр перерозподіляло прибутковий продукт одержаний із навколишньої округи (В.Куза, П. Толочко).

В останні десятиліття народилася нова тенденція відшукувати причинно-наслідкові взаємозв'язки в самому феномені міста, як самостійному, важливому у розвитку суспільства факторі, який володіє власним потужним потенціалом розвитку та інтеграції. Скоріш за все, народження міста сигналізувало не стільки про внутрішній розвиток спільноти та її етногенез, скільки про включення контрольованої нею території до впливу потужних культурно-цивілізаційних чинників. В Середні віки цей рух охопив безкраї простори Скандинавії, Центральної та Східної Європи, так звану, зовнішню зону європейської урбанізації за Й. Херрманом. Тут відновлюється діяльність на торгових шляхах, уздовж яких виникає безліч пунктів, які виконували роль торговищ чи перевалочних пунктів, тобто у своєму зародку несли міські риси. Активізація торгівельних зв'язків не могла не стимулювати ріст поселень розташованих на торгових магістралях. Факт, що його фіксують археологи, коли в одній зоні знаходиться пункт обмінів – торговище, гарнізон або князівський осередок, сакральна із некрополем, дає підстави переводити такі поселення в ранг раннього міста з усіма випливаючи з таких обставин наслідками.

II. Археологічні музеї в урбанізованому середовищі. Загальні питання, концепції

З приводу створення музеїв на місці розкопок, вже давно йде жвава дискусія. Починаючи з 50-х років минулого століття ЮНЕСКО звернуло увагу на проблему та розробляло “Рекомендації та правила.” Також, під егідою цієї організації, відбулося кілька семінарів, де обговорювалися основні проблеми. Як показує аналіз розроблених документів, виникає безліч запитань для реалізації такого роду проєктів. Для досягнення результату, мають бути об’єднані зусилля не тільки фахівців з археології, реставрації, дизайну, але вирішальне значення має фінансування такого проєкту, організацію якого забезпечують державі та муніципальні органи. Поступово у вказаному напрямку музейної діяльності почали викристалізовуватися окремі напрямки, що вказує на великі зміни у вказаній галузі. Зокрема, на сьогодні особливого значення набуває інтерпретація знахідок та інтерактивність. Це значно підвищило вартість створення експозицій, одночасно створило передумови комерційного успіху таких закладів. Існує різне ставлення до комерціалізації, але головним залишається критерій об’єктивності, правдивості та цілісності подання інформації. Ставлення до виключно комерційного характеру таких музеїв не однозначне, тому у більшості проєктів стоїть мета формувати новий більш глибокий погляд на минуле, а не надавати перевагу виключно фінансово вигідним аспектам. Щодо інтерпретацій, то на Заході Європи спостерігається стійка тенденція відходу від впливу ідеології. Експозиції демонструють досягнення країн в галузі комунікацій та утвердження етико-релігійних здобутків, розкривають особливості ментальності давнього населення – уявлення і реальності буття між якими нерідко спостерігається величезна різниця тощо. Все це робить вказані експозиції великим здобутком у розвитку критичного знання, не дарма більшість із таких музеїв часто тісно пов’язуються із освітнім процесом. У більшості експозиційних проєктів, виключне значення надається тому місцю де виявлено пам’ятку, через що виникають особливо високі вимоги до автентичності, демонструється ясно виражений регіонально відчутний характер, що пов’язаний з місцевими витоками та основою, сусідством.

Перш ніж пустити людей до огляду ділянки розкопок, необхідно забезпечити схоронність виявлених об’єктів та їхній захист. Такі заходи мають гарантувати збереження матеріальних свідчень минулого у їхньому повному обсязі, тобто консервації піддається все

визначене місце розкопок. Нарешті гостро стоїть питання, від імені кого такі музейні експозиції будуть оберігатися й утримуватися в належному стані. Отже, як бачимо, для остаточного прийняття рішення, про створення необхідно розробити відповідні критерії, які слід узаконити юридично.

III. До питання про археологічний парк в центрі столиці України

Результатом археологічного дослідження ділянки Поштової площі Києва стало виявлення забудови міського кварталу X-XIII ст. Унікальний стан збереженості артефактів створює можливість для проектування сучасного музейного простору у міському середовищі. Універсальність та загальнолюдська цінність відкриття визначають комплексність підходу до питань консервації та музеєфікації археологічного комплексу. Деталізація завдань проекту (остаточна концепція) можлива лише після завершення археологічних розкопок, проведення сучасних заходів з фіксації автентичних архітектурно-археологічних об'єктів (обміри, детальне фотографування, сканування, побудова 3D моделі тощо). На основі створеної документації об'єкт має бути внесеним до Державного реєстру культурної спадщини України. Окреме завдання проекту складатиме програма консервації дерев'яних елементів забудови та стратиграфічних перерізів відкритих в результаті археологічних досліджень, яка включатиме: проведення хіміко-технологічного аналізу деревини та ґрунтових нашарувань; апробація результатів попередніх методів консервації та тестових зразків; визначення методики консервації, автентичних решток (демонтаж-монтаж, збереження in-situ, інші варіанти). Запорукою успішної реалізації проекту сучасного музейного простору в центрі Києва є його інформаційна підтримка впродовж всього часу реалізації задуму.

ДРЕВО-ЗЕМЛЯНЫЕ УКРЕПЛЕНИЯ РОСТИСЛАВЛЯ РЯЗАНСКОГО

Владимир КОВАЛЬ
Институт археологии РАН
e-mail: kovaloka@mail.ru

Ростиславль Рязанский – один из “малых городов” Рязанской земли, размещавшийся на северо-западных рубежах княжества, в порубежье с Владимиро-Суздальским (позже – Московским)

княжеством, и относившегося к числу типичных мысовых городищ. В ходе раскопок здесь была проведена прорезка валов и рвов, ограничивавших площадку детинца и небольшого по площади мысового узла фортификации, прослежены остатки укреплений в виде стены из полых клетей, проходивших вдоль длинной стороны городской площадки, ограниченной глубоким оврагом.

Прорезка вала детинца Ростиславля показала, что он является руинами древо-земляной стены, которая пережила как минимум 3 перестройки. Под стеной зафиксирован пахотный слой толщиной 0,10-0,15 м, перекрытый тонкой углистой прослойкой, на которой устанавливались городни, засыпка которых производилась почти исключительно материковым грунтом (желтым суглинком). В этом пахотном слое непосредственно под стеной было встречено всего 5 мелких обломков керамики, но все они принадлежали горшкам домонгольской эпохи. Археологический материал в грунте вала практически отсутствовал, в верхних прослойках вала и в остатках примыкавшей к стене клетки были встречены мелкие обломки керамики и единичные вещевые находки, относящиеся к XIV в. (наконечник стрелы, упряжная накладка, серебряная монета и др.).

Прорезка вала проводилась траншеей шириной 2,83 м (диагональ стандартного квадрата), а сам раскоп был вписан в единую квадратную сетку, размеченную для памятника. Разборка грунта проводилась горизонтальными пластами толщиной 0,20-0,30 м, с фиксацией каждого пласта. К сожалению, проводить работы пластами толщиной по 0,10 м оказалось невозможно из-за слишком плотного (утрамбованного?) грунта, разборка которого оказалась возможной только при помощи кирки, а горизонтальные зачистки затруднены теми же причинами высокой твердости грунта. После дождей суглинок превращался в липкую массу, разборка и зачистка которой становились еще более сложной задачей. Всё это привело к тому, что проведение прорезки вала и рва детинца затянулись на 5 лет.

Однако по завершении работ стало ясно, что сопоставление разрезов вала и рва позволяет получить уникальную информацию об этапах перестройки городской стены, поскольку каждому из них соответствовало расширение рва, служившего основным источником грунта для засыпки городней, составлявших стену. Хуже всего сохранились остатки первоначальной стены (предположительно, домонгольской эпохи), поскольку ее руины были сnivelированы почти до основания. В результате нет полной уверенности в том,

сколько рядов городней составляли эту стену. Однако, учитывая зафиксированную ширину стены (8 м), наиболее вероятно предположение, что она состояла из 2 рядов городней. На уровне 0,80-1,00 м от подошвы этой стены фиксировались остатки от не менее чем 3 рядов городней, что может свидетельствовать о ремонте или перестройке стены. Однако размеры и стены вряд ли существенно изменились в результате этого ремонта.

При первой полной перестройке стены ее ширина была увеличена до 10 м. При этом к 3 рядам городней прибавилась линия полых клеток, а передовая линия городней была опущена в старый ров и представляла собой линию из трехстенных срубов, поперечные стенки которых были врезаны в материковый склон рва. “Вторая” стена просуществовала недолго. Отсутствие следов пожара или иных трагических событий заставляет думать, что осыпание грунта произошло из-за естественных процессов – истлевания деревянной обшивки стен.

Во время второй (последней) перестройки вершина образовавшегося на месте стены уже вполне выраженного “вала” была дополнительно выровнена и на этой площадке была воздвигнута новая стена, размеры которой определяются исходя из объема грунта, вынутого из рва, который строителям пришлось еще более отодвинуть в напольную сторону и углубить до 4 м (от уровня дневной поверхности). Объем грунта, вынутого в результате расширения рва, был достаточен для создания стены шириной 5 м и высотой не менее 2 м. Такая стена, воздвигнутая на вершине образовавшегося вала, была серьезной преградой, поскольку перепад отметок между ее вершиной и дном рва составлял 8 м.

Разрушение этой последней стены привело к оползанию грунта как в напольную сторону (на дно рва), так и в сторону площадки городища, что и привело к формированию “правильного” полукруглого профиля видимого сегодня вала шириной по основанию 15 м и высотой 3-4 м.

Опыт исследований стены Ростиславля позволил сделать ряд выводов методического плана:

- 1) Траншеи шириной около 3 м в целом не достаточно для понимания структуры вала.
- 2) Прорезка вала обязательно должна сопровождаться прорезкой рва.

3) Исследования валов и рвов необходимо проводить по той же методике, что и изучение площадок поселений, т.е. путем снятия грунта пластами, с фиксацией каждого пласта.

4) Фиксироваться должны не только оба профиля траншеи, но и поперечные разрезы, если траншея разбирается не сразу на всю длину, а отдельными участками.

5) Вскрытие разреза вала должно проводиться полностью и до материка, врезки в валы, частичное их исследование недопустимы, т.к. не позволяет понять структуру этих сложнейших объектов.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОВАРИСТВА ТА МУЗЕЮ “БОЙКІВЩИНА” (30-ті ТА 90-ті рр. ХХ ст.)

Роксоляна ДАНЧИН

Історико-етнографічний музей “Бойківщина”

e-mail: sambirbojky@gmail.com

Історико-етнографічний музей “Бойківщина” у Самборі заснований 1927 р. групою місцевої інтелігенції. Одним із засновників та головою товариства був відомий археолог, етнограф, лікар, публіцист Володимир Кобільник (1885-1937).

Археологічна діяльність Володимира Кобільника на теренах Бойківщини починається з 1927 року. Всі свої дослідження, розвідки, наукові звіти про розкопки він друкує у часописі Товариства “Літопис Бойківщини”. Поруч із цим працює над описом та каталогом археологічних знахідок. Так, вже у першому числі “Літопису Бойківщини” він публікує наукову розвідку “З археології Бойківщини” в якій коротко описано археологічні дослідження і знайдені при цьому експонати на теренах Бойківщини до 1930 року. Ця рубрика прослідковується в кожному числі літопису, аж до сьомого. А в наступному числі цього видання Володимир Кобільник дає розширений звіт про археологічні дослідження за 1931-1932 роках. Він аналізує результати розкопок стародавніх городищ у селах Ступниця, Спас, Смільниця, Грозьова, а також трьох могил у селі Городище. Особливо цінною є невеличка розвідка Володимира Кобільника “Руська путь”, в якій автор на підставі археологічних знахідок доводить, що територія сучасної гірської Бойківщини була заселена задовго до XIV ст. Володимир Кобільник у статті “З археології Бойківщини” подав також

“Виказ пам’яток“, де описує археологічні знахідки у кожному повіті. У третьому випуску “Літопису Бойківщини” Володимир Кобільник опублікував статтю “Відкриття доісторичних землянок у Кульчицях”, в якій описав власні археологічні знахідки у вище згаданому селі.

Крім цього Володимир Кобільник проводить теоретичні дослідження. Це можна побачити в таких розвідках: “Загальні зауваги про кості людини при археологічних розкопках” та “Знаки на днах посудин княжої доби зі Ступниці, повіту Самбір”.

Зусиллями Володимира Кобільника у музеї “Бойківщина” була зібрана велика археологічна колекція. На жаль, після ліквідації музею у 1954 році вся вона передана у фонди краєзнавчого музею “Дрогобиччина”, де знаходиться і по сьогоднішній день.

До 110-ї річниці від дня народження В. Кобільника у музеї “Бойківщина” відбувся Міжнародний історико-народознавчий семінар “Населення Бойківщини у контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку”. Під час роботи якого відбулося відкриття археологічної виставки з фондової збірки Львівського історичного музею “Трипільська культура”.

Наступного 1996 року Верхньодністрянською археологічною експедицією Інституту народознавства НАН України (керівник Орест Корчинський) в рамках програми “Атлас археологічних культур Верхнього Подністров’я” були проведені рятівні археологічні роботи на території будинковолодінь музею “Бойківщина” та костелу Іоана Хрестителя. Головною метою робіт було з’ясування факту наявності матеріальних відкладень давніх епох на території найбільш давньої центральної частини міста Самбора.

Цього ж року спільно з Львівським історичним музеєм була представлена виставка “Доба бронзи Східних Карпат”. Ранній період епохи бронзи був представлений матеріалами підкарпатської культури шнурової кераміки, середній – тшинецько-комарівською культурою, а пізній – культурою Ноа та фракійського гальштату.

У 1998 р. підписана угода між Інститутом українознавства НАН України відділом археології, відділом археології та етнології людини ПАУ у Кракові та музеєм “Бойківщина” у Самборі про проведення археологічних робіт на території Самбірського, Старосамбірського та Дрогобицького районів. В першу чергу обстежувався правий берег р. Дністер на відтинку від с. Волоща Дрогобицького району до м. Самбора. На вузьких підвищеннях, що тягнулися вздовж дністровських боліт, виявлено 53 кургани та поселення від доби мезоліту до княжого часу включно. Крім того проводились стаціонарні археологічні розкопки. Так, біля села Биків Дрогобицького району досліджувався курган

культури шнурової кераміки, а на двох поселеннях біля с. Майничі Самбірського району відкрито житлові споруди перших століть нашої ери, а також княжої доби X-XI ст., 20 різночасових господарських ям, зібрано значні керамічні матеріали. Водночас у цих околицях працювала геоморфологічна експедиція з м. Кракова (Польща), брали проби з придністровських торфовищ з метою проведення палеонтологічних досліджень. Розвідувальні археологічні розкопки проводили: професор Ян Махнік (Польща), к.і.н. Володимир Цигилик, к.і.н. к.і.н. Роман Грибович, Володимир Петегірич, к.і.н. Віра Гупало (Україна). Палеонтологічні дослідження проводили: док. Казимир Щепанік, док. Христина Гарматова (Польща); геоморфологічні дослідження проводили: професор Лешик Старкель, доктор Петро Гембіца, магістр Ганна Лясек, магістр Станіслав Кендзя (Польща).

У 1999 році музей “Бойківщина” продовжує співпрацювати з українсько-польською експедицією. В процесі археологічного дослідження виявлено стародавні могили культури шнурової кераміки поблизу с. Биків на Дрогобиччині. Матеріали розкопок спільно опрацьовано з Інститутом народознавства НАН ім. І. Крип'якевича і передані до музею.

Згодом продовжено співпрацю з Археологічним відділом Польської Академії наук і мистецтв м. Кракова (професор Ян Махнік), Інститутом археології Жешівського університету (професор Сильвестер Чопек) та з Львівським відділом археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у формі обміну досвідом, проводились спільні експедиції на теренах України.

Працівники музею неодноразово брали участь у наукових конференціях в Україні та Польщі де представляли результати зазначених археологічних досліджень та здобутки музею впродовж часу його функціонування.

Як бачимо з цього короткого викладу, археологічна проблематика посідала значне місце в дослідженнях любителів бойківської старовини. Важливо, що майже всі археологічні знахідки, відкриті на території бойківського краю, поповнили колекцію Самбірського музею “Бойківщина” і служили пізнавальним та науковим матеріалом. Розвідками і науковими працями Володимира Кобільника користуються досьогодні. Матеріали розкопок 1990-х років, які знаходяться у фондах музею незабаром увійдуть до каталогу “Скарби музею “Бойківщини” у розділі “Археологія. Кераміка”.

ІСТОРІЯ ТА КРАЄЗНАВСТВО

ГЕРМАНСЬКІ ПЛЕМЕНА В РЕГІОНІ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ (за археологічними та писемними джерелами)

Тарас ГРИНЕВИЧ

НУ “Львівська Політехніка”

e-mail: kafedraGumP@ukr.net

Регіон Українських Карпат протягом багатьох епох був місцем перетину різноманітних культур та цивілізацій. Протягом століть його населяли різні етнічні групи, що і сформували особливості культурного образу місцевих спільнот. Однією із таких етнічних груп були германці, роль яких у етногенезі населення Східної та Центральної Європи часто недооцінювалась. У історіографічних концепціях, що були пануючими в східно- та центральноєвропейській науці ХХ ст., роль германців часто зводилась до образу випадкових мігрантів чи грабіжників, які не затримувались в краї на довго і майже не впливали на цивілізаційну основу його мешканців. У сучасних історичних дослідженнях необхідно по-новому провести верифікацію фактів та концепцій із позицій об'єктивності та останніх бастарнів, яких Пліній, Тацит і Страбон вважали наукових здобутків.

В кінці I тис. до н. е. германські племена розпочали масштабну експансію із регіонів свого первісного поширення в Скандинавії, Ютландії та прилеглих земель на берегах Балтійського моря, де вони сформували Ясторфську археологічну культуру. На теренах сучасної Польщі та Галичини носії цієї культури, інтегруючись із племенами Поморської культури, призвели до появи Пшеворської культур, яку ідентифікують із союзами племен лугіїв, вандалів та ін. Проникнення Ясторфської культури у Східну Європу мало наслідком виникнення Поянешти-Лукашевської культури у межиріччі Дністра та Сирета. Її носіїв ідентифікують із відомим в античних джерелах об'єднанням германцями. Вони прославились у багатьох війнах проти Риму від II ст. до н. е. до III ст. н. е. Слід зазначити, що в перших століттях нашої ери Карпати називали Бастарнськими горами, (зокрема на Певтінгерових таблицях вони зазначені, як *alpes Bastarnice*), що дозволяє вважати Східні Карпати регіоном політичного впливу і розселення бастарнів.

Із регіоном Українських Карпат також можна і пов'язати ряд германських племен носіїв Пшеворської археологічної культури. У Прикарпатті, згідно із свідченнями античних авторів, в перших століттях нашої ери мешкали групи племен союзу лугіїв, а зокрема вандали. Частини останніх, відомі як асдинги та лакрінги, в 172 р. перейшовши Карпати оселились у верхів'ях Тиси де вступили у боротьбу за землі дакійського племені костобоків. Такі міграції засвідчені появою пам'яток Пшеворської культури на Закарпатті.

Значна присутність германських племен у Карпатах може пов'язуватись із існуванням в кінці II – першій половині V ст. н. е. т. зв. Культури карпатських курганів. Її характерні риси значно відрізняються від присутніх у регіоні археологічних пам'яток, які здебільшого пов'язують із дакійськими племенами. Аналізуючи генезу курганного обряду поховання у Східній та Центральній Європі Л. Вакуленко змогла виявити її германські корені. Це дало можливість дослідниці ідентифікувати культуру із племенем тайфалів.

Цікаво, що ряд дослідників у різний час висловлювались на користь теорій про вагомість германської складової у етногенезі сучасного населення Карпат. Такі думки висловлював зокрема польський історик В. Антоневіч, який знайшов у них ряд елементів германської культури, що зберіглась до XX ст.

Історія присутності германських племен у регіоні Східних Карпат вказує на їх вагомий вклад в етногенез населення краю. Постійне розширення археологічної бази дослідження та сучасний підхід до вивчення наративних джерел відкривають перспективи формування нової картини історії Карпат. Відхід від політично мотивованих історіографічних концепцій дозволить по-новому переосмислити етно-культурні процеси, що відбувалися на північ від Римського лімесу, де значну роль відігравали саме германські племена.

ЗАГАДКА ГАЛИЦЬКОГО БОЯРСТВА

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Львівський національний університет ім. І. Франка

e-mail: lev67420@ukr.net

Розвідка присвячена спробі пояснення загадки галицького боярства, його відмінності від боярства інших земель Русі (зокрема

Волинської), феномена з наявністю окремих політичних угруповань (“партій”) і боротьбою за владу з князями аж до “вокняжіння” окремих представників, змиканням з верхівкою бюргерства і тісними контактами з угорською та польською елітами. Зроблені висновки стосовно впливу боярського стану на долю Галицько-Волинської держави і королівства Русі. Окрема увага приділена історіографії та причинам діаметрально протилежних поглядів учасників дискусії про галицьке боярство.

“СТОЯННЯ” МСТИСЛАВА УДАТНОГО НА ЛИСІЙ ГОРІ (КОМЕНТАР ДО ЛІТОПИСНОЇ СТАТТІ 1224/1225 р.)

Віталій ЛЯСКА

Проект "Локальна історія" (ГО "Українська Галицька Асамблея")

e-mail: soler@ukr.net

Студії над історичною географією галицьких та волинських земель започатковані ще у середині ХІХ ст., однак локалізація окремих об'єктів літописної географічної номенклатури досі залишається дискусійною або ж знаходиться на периферії дослідницьких пошуків. До їх числа відноситься оронім “Лиса гора”, згаданий у літописі під 1224 р. (за М. Грушевським, В. Пашуто) чи під 1225 р. (за М. Котляром). Цей літописний пункт науковці розміщували поблизу містечка Тарногора на річці Вепр або ж пов'язували його з Лисогірським пасмом Свентокшижських гір в Малопольщі. Проте детальний розгляд перебігу військової кампанії 1224/1225 р. породжує вагомі сумніви щодо достовірності вказаних варіантів локалізації Лисої гори.

Основу для літописного сюжету про Лису гору заклали суперечності між Мстиславом Удатним та Данилом і Васильком Романовичами, які інспірував белзький князь Олександр Всеволодович. З метою забезпечити свій стіл від посягань Романовичів Мстислав з дружиною, рушивши з Галича, “приде на Лысоую Гору”. Після цього і аж до моменту втечі Мстислава літописець оминає його увагою, що, вочевидь, пояснюється певною пасивністю галицького князя у цій військовій кампанії. Ймовірно, Мстислав не покинув Галицької землі й, обравши тактику своєрідного очікування, сподівався розгромити дружину свого зятя у генеральній битві на

галицько-волинському пограниччі. Тим часом, Данило Романович за допомогою польського війська пішов назустріч галицькому князю. Намагаючись допомогти своєму союзнику, Олександр Всеволодович з Белза надіслав частину своєї дружини на підмогу Мстиславу, але по дорозі “срѣтившимъ же имъ рать” Данила, яка, ймовірно, рухалася з Володимира і “вогнаша и в градъ Белз. и за мало города не взяша”. Позбавивши свого тестя військової допомоги белжан, Данило “наотреа поидоша противоу” нього, як наслідок “Мъстиславоу же не стерпѣвшю. и возвратиса в Галич”. Відступ без бою галицької дружини, розв’язав руки Данилу, який не заставши Мстислава на Лисій горі, “воевавшю с Лахы землю Галичскоую. и вколо Любачева”. Після спільного спустошення галицького пограниччя шляхи Лешка Білого та Романовичів розділилися. Краківський князь з військом, повертаючись до Малопольщі вздовж Розточчя, по дорозі займався грабунком, в тім числі “и вколо Любачева”. Натомість, дружина Романовичів на шляху до Володимира “плѣни всю землю. Бельзеськоюу. и Червеньскоую”. Те, що військо Лешка Білого опинилося поза військовими діями у вотчині Олександра Всеволодовича підтверджує наступна літописна фраза “и бы^с зависть Лахомъ”, породжена не лише жалем поляків за втраченою здобиччю, але й боязню посилення Романовичів за рахунок белзького князя.

Отож, поетапна реконструкція подій 1224/1225 р. спонукає нас зосередити пошуки Лисої гори південніше Белза й на схід від Любачева, тобто десь в районі північної межі Галицького князівства. На території, яка охоплювала цей відтинок галицько-волинського пограниччя, зафіксовано два ороніми з назвою “Лиса гора”: у Львові (відома також як Княжа гора та Горай) та на Гологорах, поблизу с. Червоне Золочівського району Львівської області. Про Лису гору (“*montem Calvariae*”) в Львові йдеться у дарчій грамоті Лева Даниловича міській церкві св. Миколи від 8 жовтня 1292 р., проте, як переконливо довів О. Купчинський, цей документ варто відносити до категорії фальсифікатів. Достовірна ж згадка про окреслений оронім походить лише з XV ст., а латинізовані варіації назви “Лиса гора” (“*Mons Calvus*” або ж “Кальварія”) набули свого поширення лише у XVII ст.

Натомість, варіант ототожнення досліджуваного літописного пункту з Лисою горою (412 м н. р. м), однією з вершин центральної частини Гологірського горбогірного пасма, виглядає більш вірогідним. З огляду на природну обороноздатність ландшафту,

Гологори поряд з Розточчям та Вороняками вже у IX–X ст. відігравали виключно важливу стратегічну роль. Зокрема, тут проходила границя між племенами бужан та карпатських хорватів, яка в загальних рисах збігається з кордоном між Волинською та Галицькою землями у княжу добу. На користь “гологірської” локалізації Лисої гори вказує її близькість до “Рожного поля” (сталого місця для військових конфліктів на галицько-волинському пограниччі), яке простягалось від лівих допливів річки Белзець до лівих допливів річки Гологірки. Цю тезу підкріплюють і археологічні джерела, які засвідчують функціонування тут кількох середньовічних городищ (Княже, Глиняни, Скнулів). Так от, Лиса гора на Гологорах фактично височіє над “Рожним полем”, а віддаль від неї до Борткова не перевищує 7 км по прямій лінії.

Зрештою, з осідку Мстислава Мстиславича до Голих гір та Лисої гори було нескладно дістатися. Мова йде про шлях з Галича до Звенигорода і далі на Волинь, який простягався долинами літописних річок Боберки, Щирки та Зубри. Ймовірно, дружина галицького князя у 1224/1225 р. рухалася на північ вздовж Боберки аж до її витоків, а далі пішла попри Гологори в районі сідловини пасма поблизу Мостища й попрямувала до Лисої гори. Важливе значення цього місця підкреслює те, що на південно-західній околиці Мостища в ур. Бучкова гора зафіксоване городище XII–XIII ст. Із стратегічної точки зору “стояння” Мстислава Удатного на Лисій горі було доволі вигідне. Цьому сприяла безпосередня близькість до “Рожного поля”, а також надійний тил з півдня, який забезпечувала військова залога у городищах Мостище, Підгородище, Унів та Гологори. Чи не єдиний шлях з південного боку до Лисої гори, а далі до “Рожного поля” пролягав “затокою” між узгір’ями Гологірського пасма, звідки беруть початок Гологірка і Золота Липа. Сполучення цією долиною контролювало укріплення у Гологорах, у функціонуванні якого виокремлюються три фази: XIII–XIV ст., XIV–XV ст. та XV–XVII ст.

Отож, “стояння” Мстислава Мстиславича у 1224/1225 р. на Лисій горі саме в межах Гологірського горбогірного пасма підтверджується територіальним тлом конфлікту Мстислава Удатного з Романовичами, топонімікою, географічними відомостями та опосередковано – археологічними матеріалами.

ОСТАННІ З РОМАНОВИЧІВ: АНДРІЙ ТА ЛЕВ У ЗАХІДНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Ілля ПАРШИН

Львівський національний університет ім. І. Франка

e-mail: iparshyn@yandex.ua

Відтворення історичних подій першої третини XIV ст., що мали місце на території Галицько-Волинського князівства, надзвичайно складне. Особливо це стосується, мабуть, останніх прямих нащадків з лінії Романовичів – князів Андрія (бл.1289 – † до 21.05.1323) та Лева († до 21.05.1323) Юрійовичів. Літописних відомостей про часи правління цих володарів не збереглося, основні ж віхи їх спільної політики проглядаються лише у західних документах та хроніках, які, щоправда, теж надають уривчасту та далеко не повну картину, хоча їх потенціал, як видається, залишається ще далеко не вичерпаним.

Постатям останніх князів із гілки Романовичів, тим не менше, присвячені ґрунтовні історичні роботи Миколи Чубатого, Михайла Грушевського, Олега Купчинського, Леонтія Войтовича, які охоплюють ділянки політичної історії, джерелознавства, династичних зв'язків, дипломатичних, економічних та церковних відносин. Однак, як уже зазначалося, чимало питань є вельми дискусійними, а отже потребуватимуть подальшого дослідження.

Звичайно, латиномовні документи у першу чергу зберегли для нас ті свідчення, які стосуються проблем дипломатії. Вперше, мабуть, на сторінках джерел разом князі згадуються у грамоті польського короля Владислава Локетка від 27 червня 1315 р. Цим документом монарх скріплював союзну угоду зі скандинавськими та поморськими володарями супроти бранденбурзьких маркграфів. Однак маловідомим в науковій літературі залишається загадкове посольство з Русі на вибори німецького короля 27 листопада 1308 р., коли курфюрсти віддали перевагу Генріху VII Люксембургу (1275–1313).

Іншим не менш важливим зовнішньополітичним напрямом діяльності князів Юрійовичів були контакти з Тевтонським орденом, що також відобразилося у латиномовних писемних пам'ятках, збережених до нашого часу. Наприклад, у спільній грамоті від 9 серпня 1316 р. до великого магістра Карла Трірського (1265–1324), руські володарі (*“Андрій та Лев, з Божої ласки князі всієї Русі, Галичини та Володимирцини”*) пропонували підтримувати приязні

стосунки і запевняли, що й надалі захищатимуть орденські землі від монголів і “від будь-якого іншого ворожого нападника, як тільки це нам випаде”. Ймовірно агресором тривалий час в історіографії називали литовські племена, але слід звернути увагу на лист вроцлавського князя Генріха VI Доброго (1294–1335) й олешницького князя Конрада (1292/1298–1366) до папи римського Іоанна ХХІІ (1244–1334) від 1322 р., в якому ідеться про дозвіл на укладення шлюбу між близькими родичами. Серед аргументів, зокрема, наводиться і те, що в союзі цим польським володарям буде значно легше боротися з руйнівними набігами русів та литовців. Чи справді литовці були ворогами?

Князі Андрій та Лев Юрійовичі дбали про розвиток торгівлі на теренах своїх володінь, про що свідчать хоча б письмові послання до купців Торуня та Кракова. Варто згадати і апостольську грамоту, в якій правителів Русі закликали прийняти церковну зверхність Риму. Можливо, ініціатором цього листа був польський правитель Владислав Локеток (1260/1261–1333, коронувався 1320 р.). Щоправда, деталі переговорів з папою Іоанном ХХІІ залишаються невідомими. Однозначним є хіба що їх результат – останні з Романовичів не прийняли унії і до кінця свого життя залишалися “схизматиками”, які, водночас, були “непереборним щитом” проти монголів.

Таким чином, значний джерельний брак, звичайно, вносить свої корективи у дослідження періоду правління Андрія та Лева Юрійовичів – надто багато “білих плям” лишається на тлі цієї епохи. З іншого боку, однак, наявні західноєвропейські джерела засвідчують, що обидва князі були вірними заповіту своїх попередників: вони вели активну дипломатичну політику з європейськими середньовічними державами та Римським апостольським престолом, дбали про розвиток власних земель і, напевно, активно пручалися посиленню ординських впливів у регіоні.

ЗОЛОТА ОРДА В ІСТОРІЇ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

Григорій ЗАПЛОТИНСЬКИЙ
Київський інститут бізнесу та технологій
e-mail: michman76@mail.ru

Питання щодо впливів монгольського завоювання і золотоординської зверхності на історичну долю населення

Українських Карпат практично не досліджувались як в українській, так і в радянській історіографії. Довгий час основним “джерелом” про відносини монголів та населення карпатського регіону був художній твір І. Франко “Захар Беркут”, який не має під собою жодного історичного підґрунтя. Однак його вистачило, щоб виник історичний міф, котрий і до сьогодні є домінуючий в свідомості більшості людей.

Історично, відношення монголо-татарських правителів до гірських районів було дуже неоднозначним, адже до того воїни Чингізхана та його нащадків неодноразово перетиналися з населенням Алтаю, Саян, Тибету, Уралу та Кавказу. І кожен раз відносини з місцевим населенням склалися за оригінальним сценарієм. Не став винятком і Карпатський регіон – фактично останній західний гірський масив, що опинився в зоні політичних, військових і економічних інтересів Золотої Орди. Якщо брати монгольську ідеологічну доктрину, сформульовану ще Чингізханом в “Ясі”, до складу його держави повинні увійти всі землі, на яких ступало копито тюркського коня, отже і гірські райони. Однак чи ступали в гори тюркські коні – це питання виглядало досить складним. В східних гірських масивах, де проживало монголоїдне і переважно тюркомовне населення, це питання було вирішено автоматично. З Карпатами було складніше – населення слов’янське, європеїдне ні зовні, ні культурно з тюрками нічого спільного не мало. І в такому випадку воно представляло для монголів лише один інтерес, як кордон між двома частинами “тюркського степу” — Північним Причорномор’ям та Угорщиною, куди відкочували половці, проголошені монголами своїми рабами. Однак не можна випустити з уваги і інший аспект – територіально карпатський регіон належав до Галицького князівства, правитель якого Данило Романович визнав себе васалом хана. Таким чином і гірські райони де факто увійшли до складу великої монгольської імперії Чингізидів.

Якщо згадувати безпосередні контакти монголів з населенням Карпат, то їх виявиться дуже мало. Не маючи на той час ані великих, багатих міст, ані пасовищ для табунів монгольських коней, цей регіон залишився поза зоною інтересу монгольської верхівки, і збирання податків тут було покладено виключно на князівську адміністрацію. Навіть про наїзди баскаків у гірські райони ми не маємо жодної джерельної інформації, хоча їх діяльність у інших важкодоступних місцях, зокрема на Новгородщині, знайшла своє відображення у літописах та тарханних ярликах. Не збереглося також і жодної

літописної згадки про військові конфлікти місцевого населення з монголами під час періодичних походів орди на Польщу та Угорщину.

Якщо ж в цілому проаналізувати відомі нам монгольські походи через Карпати, то їх виявляється не так багато. Враховуючи рівень тогочасної інфраструктури, а також особливості переходів армії, сформованої переважно з кінноти, ми бачимо що походи через гірські перевали здійснювалися значно рідше, аніж походи по рівнинним місцевостям, зокрема у Польщу та Болгарію. Лише Угорщина, повністю захищена від степу Карпатами, була тим фактором тяжіння, котрий змушував ханів вести війська в гори. Тож першим походом монголів через Карпати став похід 1241 року, очолений Бату-ханом. Він досить детально описаний в історіографії, тому зупинимося лише на таких моментах. Враховуючи основні напрямки тогочасних торговельних маршрутів, що пов'язували Галичину з Угорщиною, ми можемо припустити що перехід ординцями Карпат відбувався не через один, а через декілька перевалів. Зокрема, Яблунецький перевал на вододілі Прута та Чорної Тиси, і до сьогодні має неофіційну назву “татарський”, що нібито збереглась ще з XIII ст. Та навряд чи оминули монголи і Верецький перевал на вододілі Стрия та Латориці, яким користувався і Данило під час своєї втечі до Угорщини, і через який проходили соляні торговельні шляхи. Як шлях, що поєднує Закарпаття, і відповідно Угорщину з найбільш населеними в XIII ст. районами Галичини – Ужоцький перевал, також ймовірно не лишився поза увагою багато чисельної монгольської армії, котра йшла в свій найбільший західний похід, і відповідно потребувала багатьох доріг для збереження темпів наступу. Однак наступ монгольської армії, що відрізнялася залізною дисципліною, практично не завдавав шкоди місцевому населенню, і навіть оборонним та митним осередкам. Розкопки, проведені в ряді названих об'єктів, зокрема біля фортеці Тустань та в урочищі Тептюж під Дрогобичем не вказують ні на наявність бойових дій в цих місцях, ні на наявність монгольських матеріалів в їх околицях. При цьому хронологічно існування цих осередків співпадає з ординськими походами II половини XIII ст. Тож можна припустити, що з метою прискорення руху до Угорщини монгольська армія не розмінювалась на облоги та штурм місцевих городищ. Не можна відкинути і добровільну капітуляцію їх гарнізонів, пов'язану з традицією монголів не карати тих, хто здався до початку бою. Ще менше часу для контактів з місцевим населенням було у армії Бату-хана після повернення з Європи у 1242 році, адже сам хан

поспішав до Каракоруму на курултай, де армія йому була потрібна в якості аргументу на підтримку свого кандидата – Мунке.

В наступні роки інтерес монголів до Карпатського регіону взагалі був мінімальним. Ординський конфлікт з Хулагідами, покора Данила Романовича та слабкість Угорщини зумовили відсутність походів монгольської армії в ці землі. Навіть каральні походи Куремси та Бурундая спрямовувались, передусім, проти великих міст Галичини та Волині, а не в гірські райони.

Наступна активізація ординської присутності в Карпатах припадає на 80-ті роки XIII ст., і пов'язана з діяльністю темника Ногая. Саме він, будучи правителем самого західного улусу монгольської Імперії був зацікавлений у стабільності своїх кордонів, і недопущенні посиленням потенційних ворогів, передусім зростаючого Угорського королівства. З цією метою Ногай здійснював ряд заходів, спрямованих як на укріплення власної влади, так і на захист безпеки кордонів. Він заручився підтримкою сильного союзника – Лева Даниловича, котрий окрім власних амбіцій і сильної армії володів контролем над карпатськими шляхами, закриваючи дорогу на схід полякам і угорцям. Також Ногай організував похід ординської армії на Угорщину, залучивши до нього навіть хана Телебугу у 1284 році. Як вказує літопис, союзником татар у цьому поході був Лев Данилович, котрий до цього здобув за Ногаєвої допомоги Люблін. Тож можна припустити, що галицький князь зробив все, щоб монгольська армія якомога швидше залишила його володіння і перейшла Карпати. А так як армія йшла з південного сходу, то в цьому поході, якнаймовірніше були знов задіяні Яблунецький та Верецький перевали. При чому, можна припустити наявність в ординській армії наданих Левом провідників, що підтверджується особливостями повернення монгольських воєначальників з походу. Так, Ногай, що з Угорщини рушив на Польщу, повертався через землі свого союзника з великою здобиччю. Натомість Телебуга, котрий повертався через гори, заблукав, і вийшов з них лише через місяць без здобичі і слави, на одній кобилі зі своєю дружиною. В цьому поході монголи через голод втратили велику кількість воїнів, хоча вказана літописцем цифра в сто тисяч, на нашу думку, перебільшена. Однак втрати дійсно були значущі, і не лише військові, а й моральні, бо про них сповіщали і східні хроністи. Однак про військовий конфлікт з місцевим населенням монголів в жодному джерелі не йдеться. Вказується також, що Телебуга (ймовірно не маючи провідників, і не знаючи

дороги, бо на захід їх вели) заблукав, і рушив впоперек гір, де і заблукав 30 днів.

Цей похід 1284 року по суті став останнім походом монгольської армії в Карпати, адже і сама Золота Орда послабшала, і Угорщина стала занадто сильним ворогом, щоб на нього організувати військові походи. Отже можна сказати, що кількість контактів монголів з населенням Карпат зводиться до мінімуму. І при цьому жодних більш-менш значущих військових сутичок між ними не було. Тож саме Карпати стали тим регіоном України, який зазнав найменших збитків від ординських походів і золотоординської зверхності. Більше того, протекторат Сарайських ханів на певний час припинив збройні спроби Угорщини поширити свою владу на східні схили Карпат, в той час як Лев Галицький зумів на певний час приєднати до своїх володінь Закарпаття. І тому, на нашу думку, міф про героїчну боротьбу горян з монгольською навалою та оборону від монгольської кінноти гірських твердинь потрібно остаточно залишити на рівні міфів, та викинути з серйозної історії.

НОВІ ЗНАХІДКИ “БОЯРСЬКИХ” ПЕРСНІВ

Роман Миська

ДВНЗ “Університет банківської справи”

e-mail: myskar@ukr.net

Боярські персні-печатки привертають увагу дослідників з кінця XIX ст., зокрема від публікації Михайлом Грушевським матеріалів з Молотівського скарбу, де було виявлено три таких персні.

Щитки цих перснів мають округлу форму діаметром 21–24 мм. В їх центральній частині поміщено обрамлене в коло, вигравійоване схематичне зображення птаха з повернутим на бік корпусом та головою у профіль з піднятими або зі складеними крильми. Ззовні знаходиться напис, що в більшості випадків зводиться до формули “ПЕЧАТЬ + ім’я (Ванова; Скочкова тощо)”.

Печатки такого типу (із зображенням птаха та написом) були привішені до двох грамот князя Юрія II з 1334 р. (три) та 1335 р. (дві). Вони належали боярам, котрі займали найвищі державні посади в Галицько-Волинській державі.

Щодо інтерпретації та етимології зображених птахів, слід погодитися із думкою Андрія Гречила: *“Подібна постава не відповідає практиці відтворення геральдичного орла, тому птаха можна ідентифікувати як ворону, галку чи крука... Правдоподібнішим виглядає місцеве походження цього знака як асоціативного символу, що мав легко ототожнюватися з іменем міста Галича.”* Олег Однороженко, аналізуючи державні символи Руського королівства, зараховує до них і зображення галки. При цьому покликається на вищезгадані печатки бояр Юрія II. Дослідники також відзначають відсутність родинних зв'язків між власниками означених печаток та висловлюють припущення, що галка була не особистим чи родовим, а територіальним гербом, використання якого на боярських печатках стало можливим лише в разі обіймання певної державної посади.

До недавнього часу в науковій літературі було відомо всього сім пам'яток цього типу (чотири срібні – 3 із молотівського скарбу та одна невідомого походження, що зберігається в Львівському історичному музеї, та три бронзові – по одному із Терехів, с. Устя Борщівського р-ну та зі с. Жидичин біля Луцька. Під час дослідження цистерни наскельної фортеці “Тустань” було виявлено щиток від персня із зображенням птаха. Відмінністю між ним та описаними вище перснями є відсутність напису, на місці якого знаходиться геометричний орнамент. Проте об'єднуючим фактором тут виступає центральне зображення птаха та розмір щитків. Також спільний хронологічний діапазон існування пам'яток дозволяє нам віднести їх до однієї групи.

Ще три знахідки були виявлені нещодавно. Два бронзові персні були виявлені польськими археологами в околицях літописного Червеня поблизу сіл Вакіїв та Добужка. На першому зображений птах із піднятими крилами, обрамлений двома колами, між якими нанесено орнамент, що імітує напис. На другому птах з піднятими крилами, обрамлений колом з вузьким полем без жодних зображень. Близьким до нього за типом зображенням є виявлений біля Чорткова срібний перстень. Тут також відсутні будь-які зображення на зовнішньому полі. Всі три знахідки були виявлені під час поверхневих розвідкових робіт¹.

¹ Висловлюємо щиро подяку Анджею Пасічному та Володимиру Добрянському за надану можливість ознайомитися з матеріалами.

Вільний доступ до металодетекторів та неврегульованість законодавства призвели до поширення скарбошукацтва. Як наслідок значна кількість пам'яток археології руйнується так званими “чорними археологами”, а в приватних колекціях осідає велика кількість артефактів, які відірвані від контексту пам'ятки і фактично втрачені для науки. Так, за спостереженнями автора, на одному із інтернет-аукціонів за останні два роки було продано п'ять срібних перснів із зображенням птаха. Один з них був із написом на полях, інші – з геометричними орнаментами.

На іншому Інтернет ресурсі “*perstni.com*” в рубриці Галицько-Волинські персні представлено 37 екземплярів, що знаходяться в приватних колекціях. Нажаль в супровідній інформації лише вказано матеріал, з якого виготовлено, та регіон, де було виявлено знахідку. В окремих випадках вказано діаметр щитка. Серед поданих тут перснів є один срібний із написом на полі щитка, двадцять із геометричним орнаментом на полі щитка (тринадцять із срібла та сім з кольорового металу) та шістьнадцять без зображень на полі щитка (по вісім зі срібла та кольорового металу). Також слід зазначити, що у випадках, коли вказаний діаметр щитків, – він досить сильно коливається від 18 до 28 мм.

Таким чином, за останні кілька років було виявлено понад сорок п'ять перснів із зображенням птаха на круглomu щитку. Це значно розширює джерелознавчу базу для подальшого дослідження цього типу артефактів.

На цьому етапі можемо виділити три типи таких знахідок. До першого відносимо персні із написом на полі щитка. До цієї групи можемо віднести шість срібних та три із кольорових металів. Слід зазначити, що на персні з Устя напис здійснено латиною. А на інших двох (Теребовля та Жидичин) написи погано читабельні.

До другої групи відносимо персні із геометричним орнаментом на полях щитка. Сюди належать сімнадцять срібних та вісім із кольорових металів.

До третьої групи відносимо персні без зображень на полі. До цієї групи можемо зарахувати дев'ять срібних та десять із кольорових металів.

Персні першої групи можемо пов'язувати із боярськими печатками, як це неодноразово здійснено в науковій літературі. Натомість представники другої групи очевидно є наслідуванням іменних боярських печаток. На це зокрема вказує орнаментальне наслідування написів у деяких екземплярах. Можливо, що персні з кольорових металів теж можуть бути наслідуванням срібних. Зокрема на таку думку наштовхує нечіткість написів. Від так постає запитання, хто міг використовувати такі вироби та чи мали вони соціальне значення (вказували на приналежність до чиновницького апарату князівства), чи носили лише декоративний характер.

Нез'ясованою залишається хронологія побутування пернів цього типу. Часову прив'язку мають лише перні із молотівського скарбу (перша половина XIV ст.), датовані монетним матеріалом, та щиток із Тустані (друга половина XIII – початок XIV ст.). Всі решта знахідки були випадковими та не мають хронологічних прив'язок. Печатки бояр на грамотах Юрія II вказують на першу половину XIV ст. Проте час їхнього побутування міг бути ширшим. Вирішити це питання можуть допомоги знахідки аналогічних артефактів у закритих комплексах при стаціонарних дослідженнях та пошук джерел появи традиції використання таких пам'яток.

ПЕРСТНИ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ПТИЦЫ В ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ ЗЕМЛЕ XIV в.: К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ¹

Александр МУСИН

Институт истории материальной культуры РАН

e-mail: aleksandr_musin@mail.ru

Среди средневековых древностей Восточной Европы XIV в. встречаются бронзовые перстни характерной иконографии и конструкции. Они состоят из крупного круглого щитка с геометрическим орнаментом по окружности и центральным образом идущей птицы в профиль с поднятыми и разведенными крыльями. Иногда орнитоморфный образ дополнен стилизованной звездой или ветвью. Изображения выполнены гравировкой. С другой стороны к щитку, зачастую к его центральной части припаяна полоса металла, образующая кольцо. Эти предметы иногда именуются перстнями “галицко-волынського типу”, поскольку основная масса случайных находок сосредоточена на землях Галицко-Волинської держави. Они совершенно неизвестны в удаленных регионах: Наднепрянищине, Владимиро-Суздальської и Новгородської землях. Иногда перстни предлагается датировать XIII – XIV/XIV вв. Однако немногочисленные находки, происходящие из археологического контекста (Пулемец на Волини, Дайново и Апоновцы на

¹ Автор благодарит коллег Р. Мыську, М. Варга и М. Волощука за помощь в работе над данной темой.

Гродненщине, Юровицы на Гомельщине), а также конструктивно близкие перстни иной иконографии на территории Литвы (Radikių, Jurgionių) относятся преимущественно к XIV – первой половине XV в. Щиток такого перстня известен и среди материалов Тустани второй половины / конца XIII – первой половины XIV вв.

В публикациях эти перстни ожидаемо сопоставляются с т.н. боярскими серебряными литыми перстнями-печатками с изображением птицы и именем владельца. Они известны как вкладах (Демидовский [Молотовский] клад, т.р.к. 1346 г.), так и среди случайных находок. Известны и оттиснутые ими воскомастичные печати, скреплявшие грамоты галицко-волинского князя Болеслава – Юрия II Тройденовича 1334 и 1335 гг. Однако такое сопоставление не кажется исчерпывающим. Так, на бронзовых перстнях отсутствует характерная для серебряных печаток надпись. Они изготовлены по более простой технологии – методом гравировки, а не литья в форму. В то же время особенности нанесения рисунка и толщина щитка не позволяют рассчитывать на четкий оттиск, оставляемый в воскомастике. Важным различием является и материал, из которого изготовлены перстни. Стоит предположить, что бронзовые перстни появились как массовое подражание боярским печаткам. Таким образом, оба типа колец могли принадлежать к одной эволюционной линии, уточнить которую возможно лишь выяснив истоки этих престижных предметов.

Исследователи уже высказывали предположение, что на боярских печатках присутствует символ местного происхождения, ассоциируемый с производным от галки топонимом Галич, или даже территориальный герб Галичины (А. Гречило, О. Однороженко). Это позволяло княжеским чиновникам использовать его в делопроизводстве на корпоративной основе независимо от родовых символов. Однако такая народная этимология названия города представляется вторичной, сложившейся к середине XV в., поскольку, согласно обоснованной гипотезе И. И. Эгли, в его основе лежит общеевропейское обозначение соли [hal-< *sal-]. В то же время, несмотря на присутствие орнитоморфных изображений на византийско-балканских и древнерусских перстнях видеть в интересующих нас изделиях результат развития местного ремесла и культуры вряд ли возможно. Этому противоречит, прежде всего, характерная конструкция перстней, не получившая развития в Древней Руси, и особенности изображения. Не просматривается

возможность и возвести геральдический символ птицы XV в. непосредственно к орнитоморфным орнаментальным мотивам, заимствованным из Византии и известным в архитектуре и прикладном искусстве Галича XII–XIII вв.

По нашим наблюдениям, ближайшими аналогиями, как конструктивными, так и иконографическими, являются венгерские перстни, отлитые из серебра и зачастую позолоченные. Бронзовые экземпляры крайне редки. Для них характерно морфологически близкое соединение кольца и щитка, на котором предположительно изображен библейский голубь с масличной веткой, реже – пеликан. По кругу готическим шрифтом располагается сакральная аббревиатура, возможно, связанная с именем владельца. Если сама конструкция таких перстней появляется в Венгрии во второй половине – конце XIII в., то интересующий нас сюжет широко распространяется именно в XIV–XV вв. Так, только на территории Южного Альфельди известно 15 таких находок, происходящих с 7 памятников. Одновременно в делопроизводстве Венгерского королевства получают распространение печати с изображением птицы (напр., капитул г. Эгер/Эрлау).

Находки таких перстней известны и на территории Украины, например, в Тернопольской области, в селе Устье Епископское. Однако в данном случае появление печатей с птицей в быту галицкого боярства не может быть объяснено в категориях обмена или инокультурного влияния. Этот общественный слой в течение длительного времени был в полной мере причастен к политической и символической культуре Венгерского королевства. Отсюда, в результате трансграничных миграций, в мир властных образов Галиции и был трансплантирован особый тип перстней-печаток как символ корпоративной принадлежности к местной аристократии. Характерно, что такая инновация геральдически-правового характера в среде галицкого боярства относится не к первой половине XIII в., когда эти территории периодически включались в состав Венгерского королевства, а местная элита пользовалась всеми привилегиями “Золотой буллы”, а появляется лишь в XIV в. Приблизительно к этому времени, а именно эпохе Льва Даниловича († *circa* 1301), апеллируют известные привилегии и грамоты-фальсификаты XIV–XVI вв., обосновывающие права местной аристократии на землю. Похоже, что первая половина XIV в. в Галицкой земле была временем завершения консолидации местного боярства в особое сословие с собственной

репрезентативной символикой, воспринятой из европейской культуры. В этой связи интересно отметить, что печати типа *Majestatis* самого князя Болеслава – Юрия II также были заимствованы из европейской, скорее всего – германской геральдики и даже могли быть выполнены немецким мастером, хотя венгерские короли использовали тот же сфрагистический тип в своем делопроизводстве. Такой процесс был вызван, предположительно, условиями социально-политической конкуренции с венгерской и польской общественно-политическими системами. К этому же времени историческая память возводила и истоки письменной фиксации права собственности.

Стоит предположить, что если боярские, преимущественно серебряные перстни-печатки с изображением птицы, созданные по образцу венгерской культуры, действительно имели правовой характер, служа именными печатями, то бронзовые перстни появились как их имитации в среде других групп населения, стремившихся подражать местной аристократии и копировать ее символическую культуру. Эти перстни были лишь предметами социального престижа, не выполнявшими удостоверительных функций и не подлежавшими правовой регламентации. Определенную культурную параллель этому явлению можно отметить в развитии подвесок с княжескими знаками Рюриковичей конца X – первой половины XIII вв.: если ранние экземпляры могли служить для удостоверения властных полномочий их владельца, то возникшие на периферии подражания лишь имитировали эти предметы общественного статуса. Сохранившиеся экземпляры перстней помогают понять этапы этой эволюции. Здесь можно отметить процесс деградации надписей, утрачивающих крест-инвокацию и приобретающих характер, близкий к орнаментальному. На следующих этапах орнамент окончательно вытесняет надпись. Представляется, что социальная среда бытования бронзовых перстней с птицей уже не ограничивалась местной аристократией, а была достаточно широка, на что указывает рядовой археологический контекст этих находок. В результате, к середине XV в. голубь Ноева ковчега мог превратиться в массовом сознании в галку – герб Галича.

За скобками нашего исследования остается естественный вопрос: почему из всего разнообразия образов на венгерских серебряных перстнях-печатах XIV в. галицкое боярство выбрало именно птицу, сделав ее своим корпоративным символом? Возможно, к этому времени в общественном сознании уже сложился

определенный культурный фон, который обусловил восприятие птицы в качестве будущего герба Галича. В таком случае, серебряные перстни с птицей и бронзовые подражания им можно рассматривать как материализацию определенного этапа сложения местной геральдики, однако для окончательного ответа на этот вопрос в настоящее время отсутствуют надежные источники.

ВІДТВОРЕННЯ МЕТАЛЬНОЇ МАШИНИ ТИПУ ТРЕБУШЕ: ДОСВІД ЗАПОВІДНИКА «ТУСТАНЬ»

Юрій ТОКАРСЬКИЙ, Василь РОЖКО
Львівський національний аграрний університет
Міністерство культури України
e-mail: vasyl.rozhko@gmail.com

У 2007 році Державний історико-культурний заповідник «Тустань» відтворив середньовічну каменеметну машину типу требуше, спорудив її та випробував. Публікація описує досвід наукової реконструкції та виготовлення метавки, її випробування, особливості використання і життєвого циклу.

До наших днів давніх металних машин не збереглося. Є згадки про їх використання на Русі в Літописі Руському, а також зображення «пороків». Наскельне місто-фортеця Тустань (IX-XVI ст) виконувало стратегічну функцію оборонного, адміністративного і митного центру на торговому шляху. Архітектура і озброєння фортеці періоду розквіту свідчить про її високий розвиток, у тому числі у військовому мистецтві. Метавки – зброя дального бою, що дозволяє завдати удару супротивникові на відстані, без втрат. Для захисту шляхів і підступів до Тустані машини могли метати каміння для ураження живої сили і техніки (для облоги, обозу) ворога з Дитинця, Внутрішнього Дворика, Верхнього Майданчика, оборонних стін, валів. Наявність лісу і каміння забезпечувала сировиною для виготовлення цієї допорохової артилерії і ядер до неї.

Основою для наукової реконструкції метавки стали середньовічні малюнки, сучасні праці з історії військової науки, техніки, господарських машин; польові обстеження та обміри механізмів давніх млинів, інших пристроїв. Базовою схемою вибрано требуше – різновид гравітаційної каменеметної машини середньовіччя, найбільш імовірний для Тустані. Вирішено відтворити

легкий оборонний тип метавки для ураження техніки, кінноти і піхоти. На основі середньовічних трактатів визначено важливі пропорції. Обрано стійку конструкцію і базові параметри: довжина стріли 7 м, висота її осі 3 м, габарити каркасу з жолобом 6×8 м, довжина складеної пращі 4 м.

Далі опрацьовано процеси заряджання, стрільби, обслуговування метавки, спроектовано деталі, виготовлено макет у масштабі 1:10. Виконано інженерні розрахунки, щоб визначити кінематику та основні силові залежності в структурі машини, встановити, виходячи з умов міцності, геометричні параметри окремих вузлів і деталей, а також розрахувати балістику лету ядра залежно від його ваги і топографії терену обстрілу. Для дотримання автентики реконструкцію здійснювали з максимальним використанням природних матеріалів, без цвяхів і підшипників. Місцевий майстер за кресленнями виготовив конструкцію машини зі смереки і ясена.

У 2008 році відбулося наукове випробування відтвореного требуше. Протягом двох днів здійснювалися стрільби, після кількох вистрілів параметри змінювалися (маса противаги та снаряда, кут гака, довжина пращі), фіксувалися результати (дальність польоту, відхилення від осі, час заряджання). Стрільби здійснювалися одиночними каменями вагою 4,5-47 кг, дробом – зарядами із 28-44 камінців, вогняними снарядами. Про дослідження створено короткий відеофільм.

Від створення метавка щорічно використовувалася під час Фестивалу української середньовічної культури «Ту Стань!» для демонстрації стрільби легкими м'якими снарядами. Для обслуговування метавки потрібен персонал із 3-5 осіб. При користуванні важливо дотримуватися правил безпеки. При недбалій поведінці обслуговувального персоналу метална машина може бути небезпечною для людей та майна (наприклад, в зоні обстрілу можуть опинитися глядачі, снаряд може полетіти у зворотньому напрямку чи навіть пасти на сам порок).

Досвід Заповідника «Тустань» з відтворення каменеметної машини є унікальним в Україні. Статистичні дані дозволяють робити певні висновки про оборонні (та наступальні) можливості техніки, а отже і про вимоги до обороноздатності фортеці. Аналіз багаторічного використання та зберігання метавки обґрунтовує практичні рекомендації з її обслуговування, догляду, консервації.

DENDROCHRONOLOGICZNE DATOWANIE CERKWI ŚW. JERZEGO W DROHOBYCZU

Marek KRAPIEC, Leonid TYMOSHENKO, Roman MYSKA,
Paweł KRAPIEC

Akademia Górniczo-Hutnicza, Kraków

e-mail: laboratorium@c14.pl

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Iwana Franki w Drohobyczu

e-mail: cliotima@mail.ru

Państwową Uczelnią "Uniwersytet bankowości"

e-mail: myskar@ukr.net

Uniwersytet Przyrodniczy, Kraków

e-mail: laboratorium@c14.pl

Cerkiew Św. Jerzego w Drohobyczu jest zabytkiem sakralnej architektury drewnianej ostatnio wpisanym na Listę Światowego dziedzictwa UNESCO wśród 16-tu cerkwi z obszaru Polski i Ukrainy. Cerkiew była wielokrotnie przedmiotem badań i pomiarów architektonicznych. Brak jednoznacznych źródeł pisanych na temat początków budowli, natomiast znane są doniesienia o naprawie cerkwi po tragicznym pożarze w 1657 r. Część badaczy sądziła, że w tym roku odbudowano cerkiew.

W 2013 r. podjęto badania dendrochronologiczne, ze względu na rangę obiektu prowadzone metodą nieinwazyjną. Wykonano ponad 40 makrofotografii elementów konstrukcyjnych cerkwi. Do badań wybierano te elementy które miały dobrze widoczne przekroje poprzeczne (belki zrębowe) lub styczne (deski z różnych części budowli). W wyniku pomiarów uzyskano sekwencje dendrochronologiczne liczące od 50 po ponad 120 lat. Zdecydowana większość badanych elementów reprezentowała drewno jodłowe. Tylko nieliczne zostały wykonane z drewna modrzewiowego. Okazało się, że drewno występujące w konstrukcji cerkwi jest jednoczasowe i najprawdopodobniej pochodzi z jednej fazy budowlanej. Zestawiona na podstawie skorelowanych krzywych chronologia liczy 124 lata i obejmuje okres 1464-1598 AD. Elementy konstrukcyjne z zachowanymi słojami podkorowymi wskazują, że drewno zostało pozyskane w latach 90. XVI w. W większości przypadków brak jest słoju podkorowego co pozwala jedynie na wyznaczenie datowania *terminus post quem*, jednakże i te układają się w stosunkowo wąskim interwale czasu obejmującym II część ostatniego

пóлwiecza XVI stulecia. Wyraźnie młodsze drewno występowało w naprawianej kopule. Z przeznaczonych do wymiany elementów wycięto osiem próbek drewna jodłowego. Pochodzą one z drzew ściętych w latach 1819-1821 AD.

Najmłodsze zachowane słoje (1598 AD) w próbkach z I fazy cerkwi najprawdopodobniej wyznaczają datę budowy (pozyskania drewna). Datowanie to może wskazywać, że zakupiona w Nadijowie za doliną w 1657 AD cerkiew mogła być podstawą odbudowanej budowli, jedynie adoptowaną do nowych warunków. Obiekt ten przeszedł remont w 1821 AD polegający na rekonstrukcji dachu.

ВЕЖА-ДЗВІНИЦЯ ДРОГОБИЦЬКОГО КОСТЕЛУ СВ. ВАРФОЛОМІЯ У СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛ

Леонід ТИМОШЕНКО

*Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка
e-mail: cliotima@mail.ru*

На вежу-дзвіницю при дрогобицькому костьолі Св. Варфоломія, традиційно звертали увага дослідники та краєзнавці, починаючи з першої синтетичної праці про місто, яку опублікував у 1868 р. В. Площанський. Так, дослідник вперше опрацював джерела міського архіву і оприлюднив інформацію з актової книги Дрогобича про побудову об'єкту, на основі контракту міста з перемишльським майстром Яном Грендошем 1551 р. Він також використав опис костельної вежі, уміщений у люстрації 1663/1664 рр.

Вочевидь, починаючи з публікацій останньої третини ХІХ ст., в історіографії почалися утверджуватися погляди, які явно романтизували об'єкт та його історію (вони належали, передовсім, В. Дзедушицькому та Л. Солецькому). Зокрема, В. Дзедушицький, "безперечно" датував пам'ятку ХІІ ст. Її перебудову на зламі ХVІІІ-ХІХ ст. автор назвав варварською, з огляду на те, що будівельники знесли її третій поверх, замінивши його дерев'яною конструкцією даху. Відтак, на початку 80-х рр. ХІХ ст. місто вирішило повернути вежі первозданний вигляд, а справу реставрації було доручено місцевому архітекторові і будівельникові Едвардові Леонові Солецькому. Добудова третього поверху пам'ятки планувалося на

1883-й рік. Вежа таки була надбудована, однак Е.Л. Солецький був відсторонений від робіт.

У публікаціях початку ХХ ст., Ф. Гонькевич вперше оприлюднив повний текст люстрації міста 1663/1664 рр., йому ж належить дослідження про костьол, в якому дослідник відзначив триметрову товщу стін, нарахував у них 20 вікон, переважно замуrowаних, порожні отвори брамного проходу, завершення даху з хрестом і позолоченою кулею, які замінили давніші символи у вигляді сокири зі стрілами.

У міжвоєнний період, продовжувалось нагромадження наукової інформації про вежу-дзвіницю. Передовсім, була опублікована книга міської ради середини ХVІ ст. Автор видання, Г. Полячкунна, переказала умови угоди 15.02.1551 р., а також згадала її уточнення 16.05.1551 р. Первозданну вежу вона називала триповерховою, однак не пішла далі шляхом докладнішого вивчення історії побудови пам'ятки. У науково-популярних брошурах місцевого краєзнавця М. Мсцівуєвського, пам'ятка вже називається лише “дзвіниця”.

У повоєнний час, на історію міських фортифікаційних споруд звертали увагу М. Горн, автори “Пам'ятників містобудування та архітектури” та відмий дослідник Г. Логвин, який у кількох публікаціях безпідставно датував вежу ХІІІ ст. Напевно, він був останній, хто обстоював концепцію давньоруського походження пам'ятки. Щоправда, наприкінці радянського часу, народився ще один цілковитий анахронізм: на встановленій охоронній таблиці вказана дата побудови пам'ятки – ХІІ ст. Відтак, відбулася реанімація поглядів романтиків ХІХ ст.

Перелом у дослідженнях вежі-дзвіниці наступив лише в 90-х рр. ХХ ст. У 1994 р. з'явилася перша спеціальна дослідницька публікація про вежу, авторства С. Юрченка. Дослідник найповніше вивчив інформативний потенціал актової книги Дрогобича ХVІ ст., що дало підставу стверджувати, що вежа була закладена як триповерхова. Однак два перших поверхи було збудовано приблизно у 1550-1551 рр., контракт з Я. Грендошем стосувався лише побуди третього поверху.

З подальших публікацій, важливим був вихід у світ у 1998 р. серійного тому видання польських істориків, з дослідницьким нарисом про дрогобицький костьол (автор – Т. Зауха). Крім публікації важливого фрагменту з візитації костьолу 1743 р., висвітлено будівельний етап вежі кінця ХІХ ст., а також наведено важливе свідчення про її внутрішнє художнє оздоблення, здійснене в 1914 р.

Тадеушем Рибковським, з метою адаптації приміщення до поховальних потреб. Назагал, автори здійснили найповніший опис зовнішнього і внутрішнього вигляду пам'ятки, однак без результатів обмірів.

У публікаціях автора цієї статті, написаних в останній час, уперше подано опис пам'ятки за матеріалами люстрацій XVIII ст. Водночас, зроблено спробу найзагальніших обмірів та опису будівельної конструкції.

Письмових джерел до історії вежі-дзвіниці не так багато. І тепер, виняткового значення мають привілеї Дрогобичу середини XVI ст., матеріали раєцької книги, а також опис з люстрації 1663/1664 рр. Згадані візитаційні протоколи XVIII ст., фіксують стан пам'ятки під ту пору. На жаль, відсутня проектна документація ремонтних робіт кінця XIX – початку XX ст., тому про надбудову пам'ятки доводиться послуговуватись свідченнями з періодики. У період аж до XVIII ст. джерела вказують на використання вежі з однією функціональною метою: оборонною. Саме так її зобразив невідомий художник XVIII ст. на стіні костюлу, нижче напису про заснування святині Володиславом II. Бачимо двоповерхову споруду з зубчастим завершенням стін, що, вочевидь, відповідає вигляду після ремонту кінця століття XVIII ст.

Письмові джерела доповнюються візуальними. Крім згаданого малюнка на стіні костюлу, відома листівка, з найкращою фотофіксацією довоєнного періоду. У 30-х рр. XX ст. місцевий художник Ф. Ляхович, подав кілька реалістичних замальовок вежі на тлі панорами центру міста, а також художню фантазію на тему середньовічних оборонних споруд.

Як дзвіниця споруда використовувалася до закриття костюлу тоталітарним режимом. У радянський час була порожньою. Нині вежа-дзвіниця передана римо-католицькій громаді Дрогобича, однак вона практично не використовується за функціональним призначенням. На момент початку археологічних досліджень 2015 р., в основному були добре відомими будівельні етапи пам'ятки. Однак, точні фахові обміри споруди ніким не робились, не склались креслення її структури. Потребує підтвердження, передовсім, задокументоване джерелами заснування пам'ятки в XVI ст.

“...MONTEM DICTUM STOROZNYA”: ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛЬНІ СВДЧЕННЯ XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ПРО ГОРОДИЩЕ “ТЕПТЮЖ” БЛЯ ДРОГОБИЧА

Богдан ЛАЗОРАК

*Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка
e-mail: lasorak@mail.ru*

Враховуючи дискусію довкола дати заснування чи святкування умовної дати Дрогобича, яка близько 20 років триває між істориками та краєзнавцями-аматорами з приводу так званого “900-ття” чи тепер “925-ліття” міста, сьогодні особливого значення набуває вивчення укріплених поселень та городищ доби Галицько-Волинського князівства, які на відміну від Дрогобича, зафіксовані і продатовані для тієї доби офіційною наукою в найближчих його околицях. Так, під час постійних виїзних розвідкових та стаціонарних досліджень 2010 – 2014 рр. спільними зусиллями (на рівні археологічної та архівно-пошукової робіт) львівських та дрогобицьких дослідників (Роман Миська, Ярослав Погоральський, Леонід Тимошенко, Богдан Лазорак, Віталік Ляска, Іван Бохонко та ін.) було укладено докладну інформативну карту оборонних городищ та поселень, які розташовані з усіх сторін і фактично довкола теперішньої локації Дрогобича. Це явно вказує на їх охоронне значення по відношенню до стратегічних соляних покладів, які знаходилися по лінії розташування теперішніх сіл Уличне, Колпець, Солець, а також міста Дрогобича, с. Ступниця тощо. Врешті добре відомо, що окрім “Браневицької Рілли” (за версією Я. Погоральського літописне городище в с. Раневичі) жодне із відомих городищ та й саме місто Дрогобич літописних свідчень не мають. У цьому контексті в Дрогобичі у 2015 р. відновлено нові розкопки на території центральної частини міста (у 2001 р. відбулися перші пошуки давньої руської церкви Діви Марії під керівництвом В. Петрика та Л. Тимошенка, згодом відбулися дослідження соляного заводу). Зауважимо, що на рівні археологічної науки системні дослідження городища “Тептюж” організовані на базі Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І. Франка під керівництвом Р. Миськи та Я. Погоральського сьогодні чітко констатували його існування в період XII – XIV ст.

Дана доповідь має за мету передовсім зібрати та узагальнити максимальний комплекс маловідомих та невідомих писемних свідчень

про найближче до Дрогобича оборонне городище “Тептюж” з доби домонгольського завоювання, відомості про яке під різними топонімічними назвами (“Сторожня”, “Гора-городище”, “Тептюж”, місцевість “Вежа” або “за Вежею”) відклалися у документах актового та описово-статичного характеру XIV – початку XX ст.

Як виявилось, для даного городища топонім “Сторожня” є найдавніший і датується кінцем XIV ст., зокрема згадується під 1370-1380 рр. У пізнішому акті розподілу маєностей між братами Тустановськими від 1425 р. на межі Губич, Модрич та Тустанович також згадується “укріплення назване Сторожнею”. Врешті цей топонім є широко поширеним в українській усній традиції і часто фіксується етнографами на теренах Галичини, Волині. Свого часу термін був локалізований у спогадах про Олену Степанів та Романа Дашкевича в стосунку села Тустановичі, а згодом в стосунку м. Борислава. Наприклад, топонім “Сторожня” для Млинок Сівкових (присілок села Модрич) в контексті “Тептюжа” зафіксував дрогобицьких краєзнавець Петро Сов’як.

Також автор аналізує описові дані щодо локалізації оборонного городища в ранньомодерний період. Докладно вивчено описи локалізації городища за період укладання інвентаря дрогобицького староства 1568 р., пізніших люстрацій та юраментних книг про наслідки набігів турків у XVII ст. На цьому ґрунті здійснено ретельний порівняльний аналіз.

Також проаналізовано джерельні свідчення про географічні описи гори та городища “Тептюж” у період науково-дослідницької діяльності Івана Верхрацького та Івана Франка в другій половині XIX ст., які у своїх працях залишили цікаві спогади про локалізацію та зовнішній вигляд об’єкта станом на 60-80-ті рр. XIX ст.

Водночас проаналізовано численні джерельні вістки про гору та городище “Тептюж” у найрізноманітніших мемуарах та описах XIX ст., газетних хроніках XIX – початку XX ст., а також працях румунського археолога Антоні Рошки (згадки про перші розвідки за 1915 р.), дрогобицького історика Мсціслава Мсцівуєвського (критичні замітки про легендарне розташування “старого Бича”) та ін.

З ІСТОРІЇ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ ЛАВРІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ ЗА МАЄТНОСТІ У с. ВИСОЦЬКЕ ВЕРХНЕ (XVIII ст.)

Юрій СТЕЦИК

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка
e-mail: stetsyk_u_o@ukr.net

Підгрунтям для фундації чернечої обителі у с. Висоцьке Верхне послужив заставний запис на суму 3000 зл. від місцевих шляхтичів Андрія та Костянтина Височанських, зроблений у зв'язку із позикою у Лаврівського монастиря. Зауважимо, що на заставних грунтах знаходилася дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці, побудована цими ж шляхтичами, при якій у 1684 р. лаврівські василіани добували чернечі келії, заснувавши таким чином свою резиденцію.

У 1687 р. перемишльський єпископ Іннокентій Винницький записав для Лаврівського монастиря 3000 злотих локалізованих на своїх родинних маєтках у с. Висоцько Верхне. Згодом у 1698 – 1699 рр. Олександра Чернецька та Анна Чернецька передали свої ґрунти у с. Висоцьке перемишльському єпископу Іннокентію Винницькому.

Наступний перемишльський владика Юрій Винницький, підтримуючи родинні традиції, у 1703 р. подарував тому ж монастиреві 24 000 злотих, локалізованих у тій же місцевості. Незабаром у 1712 р. Олександр і Андрій, сини Георгія Чернецького, дарували для Юрія Винницького, вже як київського митрополита та перемишльського владика, свої володіння у с. Висоцьке Верхне.

У 1732 р. укладено угоду про обмін ґрунтами між Теодором Височанським Фагарашем та Лаврівським монастирем. В цьому ж році у Перемишльському гродському суді розглядалося ряд земельних позовів щодо монастирських ґрунтів у с. Висоцько Верхне. Зокрема до актових книг внесено протестацію о. Манасія Вінковського, прокуратора Лаврівського монастиря, проти братів Стефана, Василя і Теодора Височанських з приводу свавільного захоплення монастирських ґрунтів, які було зорано та засіяно, у с. Висоцьку Верхньому. Однак, впродовж року порушниками не було повернуто монастирських ґрунтів. Відповідно у 1733 р. о. Себастьян Менцинський, ігумен Лаврівського монастиря, подав судовий позов

до Перемишльського гродського суду з приводу свавільного захоплення та поорання ґрунтів вищезгаданими братами Височанськими.

Однак, траплялося так, що не тільки ченці мали земельні претензії до місцевої шляхти, але й шляхта часто подавала судові позови проти адміністрації Лаврівського монастиря. Так, у 1733 р. Василь Устрицький, перемишльський скарбник і власник частки у с. Верхнє Висоцьке, позиває ігумена о. Себастьяна Менцинського та Іллю Комарницького, Жидачівського чашника, з приводу продажу частки покійного Василя Височанського Петрушевича. А вже на цей ґрунт претендував Василь Устрицький.

Об'єктом судових позовів були не тільки монастирські орні ґрунти, але й сіножатті. У 1734 р. до Перемишльського гродського суду подано протестацію о. Амвросія Щигельського, прокуратора та о. Еклезейла Бончаківського, ігумена Лаврівського монастиря, проти Теодори Яворської, вдови Самуеля Височанського Петрушевича, та її синів – Петра, Івана, Стефана, які маючи землеволодіння у с. Висоцьке Верхнє, завдали шкоди перегоном худоби через монастирські сіножаття.

Іноді взаємні судові звинувачення заводили сторони у безвихідь, тоді вони вдавалися до пошуку певних компромісних рішень. Як приклад може слугувати укладена в 1734 р. угода у Висоцьку Верхньому між ченцями Лаврівського монастиря за посередництвом Самуеля Яворського, київського мечника, і шляхетським родом Чернецьких, за посередництвом Хлопецьких і Яворських, щодо вирішення взаємних звинувачень. Чернецькі зобов'язалися звільнити монастирські землеволодіння, натомість адміністрація Лаврівського монастиря, в особі о. Варлама Лозовського, генерального прокуратора та о. Якова Ігнатевича, священника у Висоцьку, заявляла про скасування судових рішень.

У 1736 р. до Перемишльського гродського суду подана протестація Лаврівського монастиря проти Височанських. Зокрема, о. Теофан Теодорський, прокуратор Лаврівського монастиря, від імені о. Себастьяна Менцинського, ігумена Лаврівського монастиря та монастирських підданих у Висоцьку Верхньому, позивав проти Стефана і Андрія Височанських Петрушевичів, звинувачуючи їх в тому, що вони три рази нападали на монастирську корчму в с. Висоцьке Верхнє, порубали шаблями Стефана Мельниковича та Андрія Чернецького.

У відповідь на це Стефан Височанський подав свою протестацію, від свого імені та від імені двоюрідного брата Андрія, проти Лаврівського монастиря та його підданих у с. Висоцьке Верхнє з приводу свавільного захоплення їх земель монастирськими підданими. Зокрема, він заявляв, що згадані піддані селяни зорали та засіяли ці землі, вигнавши підданих шляхти, а також виганяли із громадських пасовищ худобу Височанських, завдавши матеріальних шкод.

Впродовж 1736 р. до Перемишльського гродського суду подавалися чисельні маніфестації та протестації як зі сторони Лаврівського монастиря, щодо збереження володінь монастирського фільварку у с. Висоцьке Верхнє, а із іншої сторони місцевої шляхти, щодо виправдання та обґрунтування своїх претензій до частини монастирських землеволодінь. Зокрема, о. Теодор Теодорський, прокуратор Лаврівського монастиря та маєтків у Висоцьку Верхньому позивав проти Миколи Чернецького та Василя Височанського Петрушевича та їх підданих у зв'язку із нанесенням матеріальних збитків для монастирських маєтків. В цьому ж році Лаврівський монастир подав протестацію проти шляхетського роду Матківських з приводу викрадення однієї копи вівса у с. Висоцьке Верхнє та перевезення викраденого до с. Маткова, обзиваючи при цьому ченців ганебними словами.

У відповідь на це обвинувачення, у 1737 р. Матківські подали протестацію проти Лаврівського монастиря та підданих с. Висоцьке Верхнє у зв'язку із тим, що монастирські селяни вирубували у шляхетських лісах дрова для власних потреб, виганяли із громадських пасовищ пастухів шляхетських господарств, били пастухів та забирали худобу із с. Маткова до с. Висоцьке Верхнє, розорювали межі приватних землеволодінь, зробили наклеп про крадіжку зерна.

У 1737 р. землеволодіння Лаврівського монастиря у с. Висоцьке Верхнє було розширено на підставі запису на 5 000 злотих зроблених Олександром Чернецьким на своєму маєтку у с. Висоцьке Верхнє.

Отже, перша половина XVIII ст. була сповнена чисельними судовими суперечками між Лаврівським монастирем та місцевою шляхтою за землеволодіння у с. Висоцьке Верхнє, які іноді набуваючи досить зтяжнього характеру, послаблювали економічне підґрунтя функціонування монастиря.

СКОЛІВСЬКІ КОРЕСПОНДЕНТИ ІВАНА ФРАНКА

Володимир ГАЛИК

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка

e-mail: galykvol@ukr.net

У всебічному вивченні наукової, суспільно-політичної та культурно-освітньої роботи Івана Франка значне місце посідає епістолярна спадщина – а саме листи з окремих регіонів від різних авторів, які прислугуються для дослідження особливостей творчості й діяльності вченого, та доповнюють біографічні матеріали. Цінними на наш погляд, є десять листів, які адресувалися до вченого із поштової скриньки міста (тоді села) Сколе. Зазначимо, що усі листи до ученого, які він одержав поштою із Скольного – практично дотепер невідомі твори. Листи із Скольного до І. Франка писали: Богдан Кирчів (1 лист); Іван Кохановський (1 лист); Андрій Чайковський (8 листів).

Першим дописувачем є Богдан Кирчів. Кирчів Богдан (часто підписувався як Богдар) народився 12 червня 1856 р. в селі Корчин (тепер – Сколівський район, Львівська область) у селянській родині. У 1881 р. закінчив гімназію у Львові. У період 1881 – 1886 рр. навчався у Львівській духовній семінарії. Один з активних організаторів українського громадсько-культурного руху у Львівській духовній семінарії. Тут проводив заходи на пошану Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка, Олександра Кониського. Був активним діячем студентського товариства Академічне братство.

Кирчів Б. підтримував особисті й ділові зв'язки з Іваном Франком, переклав для нього свої фольклорні записи, низку стародруків і рукописних церковних книг та ін. У 1884 р. Іван Франко перебував у родинній хаті Богдана Кирчіва у Корчині. У своєму листі від 24 жовтня 1886 р. посланого із Скольного Б. Кирчів пише І. Франку, що протягом червня 1886 р. його родина перехворіла на тиф, наслідком чого стала смерть матері та батька. Також автор листа повідомляє, що йому треба одружуватися, оскільки 8 листопада 1886 р. мусить ставати на парафію та висвятитись і тому основною метою листа стало запрошення Івана Франка на весілля. Саме ж освячення відбулося 20 листопада 1886 р. і Богдан Кирчів став священником. Спочатку священникував у с. Лоп'янка (тепер – Рожнятівський район, Івано-Франківська область) та с. Лисятичі (тепер – Стрийський район, Львівська область). Упродовж 1890 – 1900 рр. був парохом с. Довге (тепер – Стрийський район, Львівська область) і м. Моршина Стрийського деканату. Влітку 1900 р. Іван Франко відвідував Богдана Кирчіва у с. Довге. Богдан Кирчів передав І. Франку

власні книги, документи, стародруки та рукописи, які той в свою чергу передав бібліотеці Наукового товариства імені Шевченка. Помер Кирчів Богдан 19 жовтня 1900 р. та похований у с. Довге (тепер – Стрийський район, Львівська область).

У червні 1898 р. Іван Франко отримав лист від Івана Кохановського. І. Кохановський народився у Львові 15 грудня 1867 р. За фахом був юристом, але активно займався громадсько-політичною та державною діяльністю. Певний час працював нотаріусом у Сколім, звідки й написав свого листа до вченого. У ньому автор веде мову про останній випуск журналу “Житя і Слова”, який мав вийти взимку 1898 р., але точної інформації про це не мав. Водночас автор просив вченого надіслати йому різного роду книги щоб наповнити бібліотеку щойно заснованої читальні “Просвіти” у Сколім. І. Кохановський активно допомагав І. Франку збирати народний фольклор (прислів’я та приказки) в Козьовій та Сколім, які пізніше увійшли до 3-ох томного зібрання “Галицько-руських народних приповідок”.

Чимало (вісім) листів Іван Франко отримав із поштової скриньки міста Сколе від Андрія Чайковського. Андрій Якович Чайковський народився 15 травня 1857 р. в м. Самборі на Львівщині в родині дрібного урядовця. Рано осиротів і виховувався в своїх родичів. Початкову освіту одержав у дяка с. Гордині. У 1877 р. закінчив Самбірську гімназію і, відбувши річну військову службу, поступив на філософський факультет, а через рік перейшов на правничий відділ Львівського університету. Працював адвокатом у Львові, потім у Бережанах відкрив адвокатську канцелярію, перед першою світовою війною переїхав до Самбора, а після війни поселився в Коломиї, де й жив до дня смерті 2 червня 1935 р.

В період другої половини 1904 – початку 1905 рр. А. Чайковський працював адвокатом у Сколім, про що свідчать листи звідти до Івана Франка. Перший лист звідси від А. Чайковського вчений отримав 24 вересня 1904 р. З листа дізнаємося, що переглядаючи свою бібліотеку А. Чайковський втратив кілька рідкісних бібліографічних видань. І щоб такого не повторилося чимало літератури А. Чайковський відправляє вченому на зберігання та подальшого використання у своїх цілях. Майже через місяць – 23 жовтня 1904 р. – А. Чайковський відправляє І. Франку для редагування та зауваг першу частину повісті “З ласки родини”. Маючи бажання якнайшвидше ознайомитися з думкою вченого уже 13 листопада цього року А. Чайковський у своєму листі запитає І. Франка чи той отримав його посилку, та повідомляє, що уже підготував наступні дві частини даної повісті. Відповідь А. Чайковський отримав 18 листопада. І. Франко пише, що першу частину повісті “З ласки родини” уже прочитав та надсилає її йому для невеличкої переробки. Також

повідомляє, що вона починається друкуватися у “Літературно-науковому вістнику” № 1 і в кожний номер піде по 2-2½ аркуші друку.

Отримавши лист від І. Франка, А. Чайковський відписує йому 19 листопада 1904 р. У листі автор намагається з’ясувати який він одержить гонорар за свою працю від ЛНВ. 5 грудня 1904 р. І. Франко у своєму листі-відповіді повідомляє А. Чайковського про те, що він дістане грошову винагороду в розмірі 400 корон, і якщо він на це погоджується, то повинен повідомити І. Франка коли і як забажає одержати гроші (відразу чи по частинах). У своєму листі до І. Франка від 6 грудня 1904 р. А. Чайковський погоджується з авторським гонораром а розмірі 400 корон і цього ж таки дня А. Чайковський паралельно відправляє лист до редакції ЛНВ редактором якого в цей час був Іван Франко 1898 – 1906 рр. і просить: “Коли почне ся друкувати в Вістнику моя повість “З ласки родини” то прошу помістити на початку її таку присвяту: Батькови новійшій української літератури Д[окто]рові Іванови Франкови в доказ високої пошани”.

6 січня 1905 р. уже після виходу у ЛНВ початку повісті “З ласки родини”, А. Чайковський знову пише до І. Франка в редакцію. У листі він зазначає, що на початку публікації повісті варта було б зауважити, що вона складається з трьох частин і дуже шкодує, що не була вставлена посвята, адже І. Франко як головний редактор ЛНВ сам не побажав цього робити. Згодом волю А. Чайковського було виконано, про що дізнаємося з листа до Івана Франка від 20 січня 1905 р. де він з покликом каже: “Стало ся! Та вже інакше не може бути, хоча я собі дуже того бажав, щоби сю повість Вам присвятити”.

Отже, бачимо що листи, які адресувалися Івану Франку із міста (а тоді села) Сколе мають деякі майже невідомі ані франкознавцям ані краєзнавцям факти. В свою чергу вони заповнюють лакуни не лише біографічних даних Івана Франка та його дописувачів, але й замальовують майже невідомі факти з їх діяльності.

ЕТНОЛОГІЯ

РОСЛИНИ В ТРАДИЦІЙНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ ТА ПРИЛЕГЛОГО ПІДГІР'Я

Тамара АНДРІЄВСЬКА

Музей народної архітектури та побуту у Львові

e-mail: skansenlviv@gmail.com

У розвідці на основі дослідження традиційної обрядовості Українських Карпат та прилеглого підгір'я простежується тісний зв'язок людини з оточуючим рослинним світом. Виразним він є і в календарній обрядовості річного циклу, і в традиційно-побутових звичаях та обрядах, що супроводжують людину на всіх етапах її життя: від народження до заключного, поховального ритуалу.

Уже початок річного календарного кола – різдвяно-новорічні свята – супроводжують неодмінний атрибут обрядовості – рослини: чи то життєдайні злаки, які у звичайній практиці набувають символічної знаковості добробуту і достатку, чи рослини-обереги, захисна дія яких підтверджувалась багатовіковим досвідом життєдіяльності людини.

Як відомо, Святвечір починався в Карпатах, як і скрізь в Україні, з внесення господарем до хати снопа – “діда”. Ставили його у кут під образами, запихаючи за перевесло ложку. Крім снопа, до хати вносили отаву (“бабу”), вистеляючи нею стіл. Часто під скатертину, якою накривали отаву, насипали насіння льону та конопель задля забезпечення гарного врожаю. Часник, розкладений на чотирьох кутах стола, виконував захисну функцію – “від всього злого”. Насінням маку-тріскунця обсівали хату довкола “від нечистого”. Це саме підтверджує легенда про апотропейні властивості маку як універсального захисника від відьом, яка побутує у досліджуваному регіоні.

Оберегова роль рослин значно посилювалась з приходом весни, особливо на Зелені свята та в день Івана Купала. На зазначеній території на Зелені свята “маїли” хати і господарські споруди, а також город. Останній залишався “замаєним” до збору врожаю, тобто допоки город потребував захисту. Клечальні гілки навколо хати і господарських споруд ніхто не прибирав.

Під час свята Івана Купала роль рослин особливо посилюється. І нині старожили Карпат підтверджують тезу про цілющу роль рослин для краси і здоров'я: “Ходили митися в ячмінь, обличчя мили в росі – помічні роси”; “Ходили в зілля, вмивалися росою”, “Йшли купатися в ячмені, або в овес”. Суттєвим був час збирання цілющих трав – до сходу сонця. Попри магічне обрамлення цього дійства, передранковий час є найкращим для збору рослин – вони вбирають більше вологи і корисних речовин. Багато клечальних рослин застосовувались без церковного освячення, інші освячували в церкві. Освячене зілля клали за образи і використовували як апотропеї – для купання дітей та “підкурювання” худоби. Воно обов'язково присутнє під час поховального ритуалу – його вкладали в домовину небіжчикові, а також використовувалось як відворотний засіб – під час грози. Несвячене зілля клали в ясла коровам. У цих діях простежуються зооморфні мотиви, схожі з діями пошанування худоби на свято Юрія.

Юрійська обрядовість також знайшла цікаве вираження у Карпатському краї. Виганяючи худобу на випас, тут, як і в багатьох інших регіонах України, її били свяченою вербою. До цього ж роду позитивної магії належить виплітання на пасовищі вінків на роги худобі та виготовлення “віхи-трійці”, яку прибивали на ворота. Назва оберегової “віхи” є узагальнюючою – йдеться про гілку дерева, наділеного захисною чи відлякуючою силою. У досліджуваному регіоні символічний елемент “трійці” виступає в багатьох інших ритуалах. Форма обрядової “віхи” – форма трійці, тризуба – очевидний прототип прадавнього релігійно-світоглядного символу. Зустрічаємо її у весільній та похоронній звичаєвості: смерекова “трійця” на весільній коровай, у поховальному ритуалі молодого хлопця ймовірний дружба також мав приготувати “трійцю” з сосни, прикрасивши її калиною.

У цьому зв'язку доцільно згадати й інші рослини, які використовувались у найважливіших ритуалах сімейної обрядовості. На увагу заслуговує передусім барвінок, сакральність якого виявляється у прикрашанні ритуальних предметів – збанка на йорданську воду, великоднього кошика. Барвінком “вбирали” труну, померлій дівчинці плели з барвінку віночок на голову. Але найважливішу роль він виконував у весільному дійстві. Відому тезу Ф. Вовка про існування двох сортів барвінку (для “молодих” і померлого) підтверджують етнографічні джерела з досліджуваного регіону. У барвінковий вінок вплітали охоронні зілля – васильок,

часник (“три зубці” разом зшивали), з рослин на добро, щастя – колоски пшениці, ярого жита, дехто додавав ще й льону. Барвінок мастили медом.

Багато міфологічних уявлень про рослини супроводжувало будівельну обрядовість. Зокрема, перед початком будівництва хати на обраному місці ставлять хрест із смерекових гілок. Це, очевидно, та ж безкровна будівельна жертва, пов’язана із складним комплексом уявлень про сакральність житла. Зарубування підвалин також супроводжували ритуалізовані дії з рослинами-апотропеями: у вирізаний хрест на чотирьох кутах підвалин вкладали традиційний перелік рослин: пшеницю, часник, тою, троян. Мешканці досліджених сіл були переконані, що в такий спосіб можуть уберегти свій дім від усього лихого, оскільки троян і часник відганяє упирів і русалок не лише від хати, а й від злих людей. Натомість зерно (жито) як складова зарубування підвалин – запорука достатку в господарстві. Завершальний етап будівництва – “косицю” – теж супроводжували рослини, адже назва його й походить від обрядового деревця, точніше, від його вершка, переважно смерекового. Під час входу до вже збудованої хати господар знову вдавався до допомоги рослин – сипав зерно, овес, аби забезпечити добробут, багатство, плодючість.

Отже, досліджений регіон представляє значну кількість цікавих, традиційних звичаєво-обрядових дійств, пов’язаних з рослинами, наповнених місцевим колоритом і своєрідністю, які своє чергою є складовою багатой загальноукраїнської духовної культури.

ТРАДИЦІЙНІ ФОРМИ ДОШЛЮБНОГО СПІЛКУВАННЯ МОЛОДІ НА ГУЦУЛЬЩИНІ

Юлія БІЛОУС

Музей народної архітектури та побуту у Львові

e-mail: chornyakjoy@gmail.com

На території Гуцульщини сформувалися особливі звичаї дошлюбного спілкування молоді, які є частиною самобутньої духовної культури цього краю. Важливий вплив на окреслене явище мали історичні умови, географічне розташування, ізольованість поселень; ці чинники впливали на збереження автентичності обрядів,

але, водночас, зумовлювали слабкий розвиток громадського спілкування.

Значна увага у дослідженні приділяється детальному розкриттю змісту форм дошлюбного спілкування на Гуцульщині, які були тією досконалою формою, яка мала великий вплив на виховання підростаючого покоління. Календарні свята, недільні та святкові служби в церкві, храмові празники, ярмарки, толока, вечорниці, весілля були основною можливістю для спілкування та зустрічей молоді протягом року.

Великого значення мешканці гір надавали підготовці до коляди. Для цього у передріздвяний період збирався гурт із чоловіків та хлопців. Головою гурту колядників обирали «березу» – газду або легіня, який повинен був знати весь репертуар, заспівувати та вести основний текст колядок.

Перед Великоднім постом молодь збиралась на так звану «собутку». Це зібрання очолював найстарший парубок, який відповідав за облаштування місця проведення таких зустрічей та наймання музикантів. Завершувався «м'ясопусний» та «сиропусний» тижні спільним зібранням – «складчиною».

Звичай «Гріти діда» побутує майже на всій території Гуцульщини, проте він має свої локальні особливості. На Верховинщині зафіксований цей обряд за участі молоді. Обряд «Гріти діда» має давнє походження, пов'язують його з культом вшанування та поминанням померлих.

Біля церкви на Великдень хлопці влаштовували різноманітні ігри: «церковця», «сорока», «курочка», «шукало», «журавель». Проведення гаївок та веснянок на Гуцульщині не було таким поширеним явищем як, до прикладу, на Львівщині, Опіллі, Волині тощо. Наступного дня після Великодня – у «Волочівний понеділок» – хлопці ходили до домівок дівчат за писанками. Їх частували в хаті, а потім влаштовували танці при скрипці.

День святого Юрія (6 травня) відзначався особливою урочистістю, позаяк вважався днем, коли «сходить весна на землю», а також урочистим днем вигону худоби на пашу. Важливе місце надавали розпаленню вогню, який розкладали на подвір'ї поблизу стайні напередодні свята. Інколи таку ватру розпалювали дівчата на виданні, а хлопці намагались підтримувати та оберігати вогнище цілу ніч.

Купальська обрядовість на Гуцульщині мала свої особливості, тут основними акцентами були збирання лікувальних трав, вгадування долі та пошук папороті.

Гуцулів просто не можливо уявити без троїстих музик, дрімби та запального танцю. Танець був не лише формою відпочинку, своєрідним спілкуванням, але й можливістю спостереження одне за одним.

Одним з важливих занять гуцулів в осінньо-зимовий період було прядіння та ткацтво. Молодь зустрічалась на вечорницях, «прядильних» зібраннях, на яких виконувала сезонну роботу – пряла, шила, вишивала.

Дуже часто хлопці та дівчата долучались до толок, допомагали малозабезпеченим селянам – шаткували капусту, лущили кукурудзу. Заможніші селяни в зимові вечори влаштовували вечорниці, на які приходили дівчата для прядіння, які тривали до ночі. Після виконання всієї роботи влаштовували танці і вечерю.

Інколи чи не єдиною можливістю спільного дозвілля молоді було весілля, на якому могли зустрітись хлопці та дівчата з віддалених присілків та високогірних поселень.

Невід'ємною частиною календарної обрядовості гуцулів були дії, спрямовані на передбачення долі, врожаю та здоров'я худоби. Зафіксована ціла низка ворожінь на майбутній шлюб, що виконувала молодь у передноворічний період, у період великих церковних свят. Це стосується і свята Андрія (13 грудня), яке було хорошою нагодою для ворожінь дівчат стосовно майбутнього заміжжя.

Описуючи можливі форми спілкування сільської молоді, не можливо оминати звичаї, пов'язані з похоронною обрядовістю, передовсім ігор при померлому, учасниками яких були парубки да дівчата.

Незважаючи на особливості географічного розташування Гуцульщини, віддаленість поселень, важкі будні гірських мешканців, що проходили у праці, молодь все ж знаходила нагоду для спілкування та розваг, які відбувалось біля церкви на храмових святах, толоках, вечорницях, ярмарках тощо. Все сприяло особистому знайомству молоді, створювало ґрунт для виникнення нових майбутніх подружніх пар.

ШОПИ-СТАЄНКИ НА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПАСОВИСЬКАХ В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ: ЕКОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Ігор БОЙКО

Інститут народознавства НАН України

e-mail: ihor.o.bojko@gmail.com

Великі відстані, важкодоступність периферійних сільськогосподарських угідь, висотна пояsnість, великий вплив експозиції схилів й, відповідно, різний час зміни пори року й тривалість вегетативного періоду в різних угіддях у межах одного населеного пункту обумовили тривале перебування людини та свійських тварин поза межами обійстя, заготовлення, складування, інколи консумування худобою там сіна, що спричинило наявність сезонного будівництва в Карпатах. Однією зі сезонних споруд є однокамерні стаєнки-шопи, які розміщуються на пасовищах-толоках, де літує молочна велика рогата худоба.

Актуальність аналізу цих будівель зумовлює відсутність наукового аналітичного матеріалу, присвяченого сезонним стаєнкам не лише в культурно-екологічному, але й в етнографічному аспектах.

На Лемківщині сезонні стаєнки були поширені в Низьких Бескидах, де переважали різні варіанти долинних сіл. Орні поля займали річкові тераси та скісні ділянки схилів, сінокоси – заболоченні та еродовані задернінні ділянки на заплавах та негативному рельєфі, а також представленні клинами в межах багатопілля; толоки розташовувані у верхньому ярусі низькогірських хребтів. За таких умов недоцільно було щодня виганяти худобу; на пасовиськах будували однокамерні зрубні, а поблизу виходів на поверхню пісковика – й муровані стаєнки, в яких доїли та замикали на ніч корів.

На Бойківщині і пограниччі, де переважають верховини, сезонні стаєнки на індивідуальних пасовиськах побутували в долинних селах з перевагою гірських схилів (верхів'я Мізунки, Ріки, Теремлі), а також у долинних селах крутосхилих низькогірських і середньогірських ландшафтів (Тухольська верховина). У першому варіанті кожне господарство розміщало поля, сінокоси та індивідуальні пасовиська на відповідних, з погляду ресурсозабезпечення, землях, відводячи під толоки найменш придатні ділянки, переважно на рельєфних ділянках чи на схилах північної експозиції. У другому випадку, через

виположеність пригребених ярусів і водночас крутосхилий характер середніх ярусів, між нижніми й верхніми полями розміщали сінокоси, а на зарослих ділянках – індивідуальні пасовиська. В обох варіантах виражений рельєф місцевості та відстань від кілька сотень метрів до 1,5 км від садиби змушував на загороджених толоках ставити стаєнку, де зручніше було доїти худобу й закривати її на ніч. Як й у випадку із малобескидськими стаєнками, бойківські шопи робили переважно невеликих розмірів, з низькими стінами та напіввальбовим дахом під дошкою чи соломою з входом у причілковій (інколи у широкій) стіні, переважало нижнє та середнє положення на загородженій толоці, входом до східних румбів поблизу стежки чи возової дороги. Деяко більшу роль відігравав тут, ніж на Лемківщині, геоморфологічний чинник, через що будівлі старалися поставити поперек схилу.

Специфіка системи розселення (розпорошені схиліві та комбіновані варіанти сіл) та природокористування (дисперсне розташування індивідуальних угідь, перевага скотарства над землеробством), а також особливості природи Гуцульщини (перевага крутосхильних ландшафтів) сприяли майже повсюдному поширенню тут сезонних шоп. Найменше стаєнок спостерігається в улоговинних та долинних фрагментах сіл, найбільше *в горбах*. На Гуцульщині спостерігається як ландшафтна специфіка, так й історична динаміка стаєнок. Найбільш архаїчним варіантом є однокамерна зрубна будівля з входом в причілковій стіні та низьким дахом, до якої вже наприкінці 19 ст. додалася ще однодашкова стаєнка каркасної конструкції. У ряді ландшафтів подальша еволюція йшла шляхом формування з причілкової сторони додаткової камери для того, щоб скласти острєви, причому такі будівлі використовувалися лише на толоках, що лежать поруч із царинками, або там, де домінувала пасовищно-сінокісна зміна. У Ворохто-Путильському низькогір'ї та Покутсько-Буковинських Карпатах (за винятком Банилівського природного мікрорайону), у другій половині ХХ ст. шальовані обороги витіснили звичайні, тому стаєнку та камеру для зберігання отави, реманенту й острєвів прибудовували до оборогу, причому на рельєфних ділянках камери розміщали в ряд, що дозволяло “вбудуватися” в схил й оптимально використати площу. Якщо толока знаходилася поруч з хатою, то стаєнка інколи була без передньої стіни. Тоді корова ночувала в обійсті стайні. Поблизу великих коров'ячих полонин шопи старалися робити великих розмірів, часто продовгастими, інколи

об'єднувалися двоє сусідів й на границі своїх угідь ставили одну довгу шопу.

Диспозиція гуцульських стаенок залежала від розташування самої садиби, в будь-якому разі стаенку розміщали поблизу дороги чи стежки, а також неподалік джерела води. На відміну від бойківських та лемківських варіантів, її розміщали переважно в нижній частині толоки, яка здебільшого знаходилася нижче за садибу, поруч із потоком. Часто стаенки була на одному гіпсометричному рівні зі садибами й лише у висхідно-долинних селах, де забудова займала переважно нижні яруси (річкові долини та нижню частину схилів), вони стояли вище — на схилах. У другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. із поширенням травосіяння і зменшенням орних ділянок індивідуальні стаенки часто зводились поруч із подвір'ям, або на його границі з толокою, в тіні фруктових дерев в саду.

Аналіз сезонного будівництва на прикладі шоп-стаенок на пасовиськах дозволяє зробити такі узагальнення:

1. Наявність, конструктивні особливості, їх історичну динаміку, диспозицію та орієнтацію стосовно сторін горизонту, адаптацію до рельєфу сезонних стаенок-шоп відігравали різні чинники, передовсім особливості природи та застосованні моделі розселення та природокористування.

2. Найбільше поширення, різноманіття конструктивних форм та способів адаптації сезонних шоп до природних чинників спостерігається на Гуцульщині.

СТАВЛЕННЯ БОЙКІВ ДО ЖЕБРАКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ІЗ НАРОДНОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ)

Надія ВОЙТОВИЧ

*Львівський національний університет ветеринарної медицини та
біотехнологій імені С. Гжицького*

e-mail: wojtovych@ukr.net

Проблема існування різних категорій людей, які виділялися з-поміж інших девіантною поведінкою та не вписувалися у соціальні рамки людського буття, залишатиметься актуальною, мабуть, завжди. Над темою жебрацтва працювали публіцисти, етнографи, історики. Та більшість з дослідників аналізували причини, які примушували людей

просити милостиню, розробляли класифікації жебраків, вивчали особливості побуту, причин жебрацтва загалом, пропонували засоби боротьби з цим явищем. Мета ж нашої розвідки – висвітлити роль прохачів в обрядах та ритуалах, а також показати їх місце у демонологічній ієрархії. Адже не випадково ще в першій половині ХХ ст. українська дослідниця Катерина Грушевська вважала жебраків речниками потойбічних сил, “маною” громади.

Ще в середні віки, тобто тоді, коли виникло жебрацтво, існували декілька видів прохачів: калік, дітей народжених із зовнішніми вадами, сліпців, старців, бідних, погорільців, п’яниць. До найвищого розряду належали сліпці чи каліки.

В українській демонологічній традиції саме ці категорії жебраків прирівнювалися до типових представників демонологічної системи. Адже мовчазність та сліпота безпосередньо пов’язувала їх зі світом мертвих. Діти, народжені з великими головами, потворними обличчями тощо у карпатській народній демонології могли бути підставою для вірувань у жіночих демонів типу “повітрулі”, “вітерниці”, “перелесниці”, які підмінюють дітей чи ссуть їхні груди. Різноманітні тілесні аномалії, каліцтва властиві й для такого демонологічного персонажа, як “упир-одміна” (дитина, яку підкинула “нечиста сила” замість своєї: *“Лупирь – то вродилося таке рахитне, червоне було, росло хіба в голову”*). Цікаво, що у болгар ознаками “підміни” (горбатий, німий, не росте, народжений із зубами) характеризувалася дитина, обділена материнським молоком ще в утробі, тому що його “крала” народжена дитина вдруге вагітної матері. Отже, за народними уявленнями, така дитина “приречена” стати жебраком.

В українському традиційному суспільстві категорію людей на маргінесі зазвичай поповнювали німічні люди, а також сироти, діти-знайди, бідні вдови. Ставали жебраками і ті, що змарнували господарство, пропили його, або потерпіли від голоду, різних стихійних лих, життєвих колізій – каліцтва, втрати годувальника тощо. Таких соціальних девіацій українська сільська громада намагалася всілякими методами, пересторогами, табу й магічними приписами не допустити. У бойківських селах, зокрема, вважали навіть, що вагітним не можна ні в чому відмовляти, щоби майбутня дитина нічого не просила, тобто не стала жебраком.

Проте ставлення суспільства до жебракування, як свідчать українські етнографічні матеріали, не було однозначним. З одного

боку, це сприймалося негативно, вороже та викликало підозру. З іншого – убогим допомагали, а безрідним та самотнім притулок надавала громада, потерпілим від стихійних лих опікувалась церква.

У бойківській демонологічній традиції прохачів уважали посередниками між двома світами – земним і потойбічним, носіями таємничих надзнань, які можуть допомогти простій людині в її боротьбі з представниками міфологічного світу: *“Раз зайшла до меї мами прошильниця (жебрачка. – Н. В.) і каже: “Я знаю, що в тебе відбирають молоко. Давай мені нове глиняне горнятко і 9 голок, і принеси букового поліна”. Потім посеред хати на землі поставила то горнятко з іглами і запалила ті ті тріски з букового поліна. Приходить тота відьма: “Попустіт ми”, а жебрачка: “Поки не даш присягу, що не будеш то робити, доти не попущу”.*

Хоч би як бойківському “газді” було скрутно, прохачів приймали без вагань, бо вважали: *“Хто бідного видів і давав йому, то в лютий динь його Господь визволит, бо жебраки – колеги Господа”*. Їх обдаровували на великі свята (*“на Великдень рано, як святити паску, то в куті стояли бідні – то їм роздавали всьо”*; *“У вівторок по Великодню несли бідним на могили булки, галузки за померлі душі”*), запрошували за спільний стіл, сподіваючись на винагороду за це як за життя, так і по смерті.

Спорадично випадковий гість, прохач сприймався бойками як носій долі, що здатний впливати на всі сфери людського життя, навіть більше – потойбічного (*“Хто дуже скупий – не дасть прошкам, то на тім світі нічого не має, стіл пустий стоїт. І ходит опівночі, йойкає коло хати. То треба навіть бродячим псам через вікно кинути хліба”*).

Давні слов’яни вірили, що гість, якого не прийняли за всіма етикетними правилами, може спричинити відповідні збитки господарству та “забрати” за собою худобу. Тому господар намагався завжди якнайкраще прийняти такого гостя. Лише інколи він міг схитрувати, обманути вищі сили, застосовуючи ірраціональні методи: якщо прихід старця був небажаним, то *“як корова йде з паші і в неї в роті трава, то треба взяти ту траву, зашити в скатертину. То як будуть різні гості приходити, то не будуть нічого хотіти їсти”*; *“Як зав’езуют стіл [ланцюгами на Святий Вечір], то гостям зав’езуют рот, що не будут їсти”*.

Магічна допомога жебраків проявлялася у різних сферах людського життя. Зокрема, помічною мешканці Карпат уважали

палицю, вкрадену в жебрака, бо нею можна розігнати бурю. Помітною є магічно-символічна роль жебрака в різдвяній обрядовості: *“На Святий вечір приходив жебрак і розказав, як блощиці вигнати. Треба одному йти під вікно, а другий сидит в хаті. Та з-під вікна каже: “Кого їдят блощиці”. “Самі себе”. Тоді та з-під вікна йде з сокиров ’д вербі і стукат. А друга виходит: “Що ти там робиши?”. “Світлицю”. “А на що?”. “На блощиці” – і рано блощиці всі попримерзали на вікні”.*

Не меншим є магічне значення прохача у поминальних ритуалах. В Українських Карпатах багаті господарі робили після похорону спеціальну гостину для жебраків та бідних – “комашню”. У західних слов’ян, зокрема, чехів, побутував такий звичай: усі, хто проводжав тіло померлого, після похорону купалися в парній купелі (у так званій задушній лазні); купання в такій лазні оплачували також для жебраків.

На теренах Полісся існували аналогічні вірування. Особливо високо цінували тут поминки, на які раптово прийшов звичайний перехожий, тобто чужий. Дослідники годування чужого, бідного вважають ритуальною дією, що означає символічний обмін: віддаси чужому на “цьому” світі, віддасться свому – на “тому”.

Отже, в українській демонологічній традиції жебрака можна вважати своєрідним медіатором – посередником між двома світами, який забезпечує “спілкування” живих людей з померлими предками, вищими силами. У народній уяві жебраків прирівнювали до так званих “непрóстих”, які могли різноманітними ритуально-магічними діями, молитвами-зашіптуваннями вилікувати від хвороб, злих очей, дітей – від переляку, забезпечити добробут тим господарям, які добре їх прийняли, нагодували чи обдарували.

МОСКОВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ КАРПАТОЗНАВЦЯ ІВАНА СИМОНЕНКА (1943–1949 рр.)

Ігор ГІЛЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: ihor86lviv@gmail.com

Серед когорти українських етнологів 1940–1950-х років чільне місце посідає постать Івана Симоненка (1903–1974). Широкому науковому загалу він відомий передусім як автор низки статей про

традиційну та сучасну культуру українців Закарпаття, проте його творчий шлях і спадщина майже невідомі й досі. Лише деякі його публікації частково проаналізовані в історіографічних працях, що стосуються енографії Українських Карпат (Р. Кирчів, М. Тиводар), а також у монографіях про окремі ділянки традиційної культури автохтонів Східних Карпат, українців загалом (К. Матейко, П. Федака, Р. Сілецький, В. Коцан та ін.). У пропонованому дослідженні на основі залучення широкого кола архівних та опублікованих матеріалів спробуємо частково заповнити цю прогалину.

Майбутній етнолог народився 1905 р. у с. Червоношахтарське (нині – с. Червоний Шахтар Ізюмського р-ну Харківської обл.) у бідній багатодітній сім'ї кравця Федора Симоненка. Після закінчення сільської школи займався кравецтвом, наймитував. На початку 1918 р. юнак вступив у сільськогосподарську школу в рідному селі, однак у червні 1919 р. її розгромили білогвардійці. Наприкінці 1919 р. вступив до лав червоної армії, воював рядовим на Південному фронті, брав участь у боях за Перекоп і Чонгарський міст. Під Перекопом був контужений. Після демобілізації у квітні 1921 р. повернувся додому, де кілька місяців працював членом комітету бідноти. Потім декілька років займався кравецтвом, поки в листопаді 1924 р. його не обрали секретарем виконкому Красногусарської сільради на Ізюмщині. Через рік знову повернувся до війська. Наприкінці 1927 р. перейшов на роботу в органи НКВС, де працював на оперативній роботі, навчався у Воєнній академії ім. Фрунзе в Москві. У серпні 1937 р. у зв'язку з хворобою був звільнений у чині лейтенанта держбезпеки.

Упродовж 1938–1942 років І. Симоненко працював на різних посадах у м. Магадан (директором Охотсько-колимського краєзнавчого музею, співробітником центральної лабораторії “Дальстрою”, заступником відповідального редактора журналу “Колима”). Саме тут він зацікавився етнографією корінних етносів краю, розпочав збір польових етнографічних матеріалів, опублікував низку розвідок про історію та культуру Колими на сторінках місцевої періодики.

Щоправда, необхідно зауважити, що період життя ученого до 1943 р. описаний лише на основі його офіційної автобіографії 1951 р., а тому зараз не можемо вказати на реальні причинно-наслідкові зв'язки окремих зі згаданих тут подій та мотиви, якими насправді він керувався у тій чи іншій ситуації. Як зрештою і дати однозначну відповідь на питання про те, на скільки праця в НКВС згодом

посприяли його становленню як науковця.

У 1943 р. І. Симоненко повернувся до Москви та вступив в аспірантуру при Інституті етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР (далі – ІЕ АН СРСР). Весною 1945 р. І. Симоненко вивчав ситуацію стосовно передачі в інститутський архів народознавчої спадщини відомого українського художника-етнографа Юрія Павловича (1872–1947). Цей задум так і не був реалізований тоді, однак у липні цього ж року на сторінках газети “Київська правда” І. Симоненко у співавторстві з С. Пиваківською опублікували першу розвідку про життя і творчу діяльність цієї непересічної постаті в історії української науки.

Наприкінці Другої світової війни Іван Федорович також увійшов до складу групи науковців (етнологів, географів, демографів), яка вивчала італійсько-хорватсько-словенський етнічний кордон у районі м. Трієст. Весною 1946 р. у рамках роботи Комісії з підготовки мирного договору вчений перебував у Лондоні, Парижі та Трієсті. Саме тоді він добре освоїв нову методику етнографічного картографування, яку згодом активно використовував у своїх карпатознавчих студіях.

Влітку 1945 р. І. Симоненко взяв участь у спільній експедиції науковців ІЕ АН СРСР та Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (далі – ІМФЕ АН УРСР) на теренах Полтавської, Миколаївської та Кіровоградської областей з метою дослідження традиційної культури і побуту переселенців з Холмщини та Лемківщини, на основі чого опублікував невеликий звіт.

11 листопада 1947 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему “Етнічний склад населення західних районів України”, у якій на основі картографічних матеріалів, матеріалів досліджень переселенців, діалектологічних записів, матеріалів переписів та даних наукової літератури дослідив українсько-польські етнічні межі до початку Другої світової війни.

Однак найбільші його наукові здобутки в цей період пов’язані з дослідженням Закарпаття. У перші повоєнні роки московські та київські народознавці в силу певних політичних та наукових чинників з-поміж інших регіонів України найбільше уваги приділили саме цьому краю. Упродовж 1945–1948 рр. тут було проведено шість комплексних експедицій (керівником чотирьох з них був І. Симоненко), які стали одним з найважливіших явищ в українській етнологічній науці першого повоєнного десятиліття. Їхні учасники

зібрали значний джерельний матеріал про різні ділянки традиційної та сучасної культури, а також з фольклору, народного мистецтва та антропології, які згодом був частково введений у науковий обіг у формі спеціальних публікацій.

З-поміж учасників цих експедицій найціннішим є творчий доробок І. Симоненка (6 статей), в працях якого описано та проаналізовано значну частину складових традиційної та сучасної культури місцевих мешканців, зокрема й численні пережитки. Найгрунтовнішою є його стаття “Быт населения Закарпатской области (По материалам экспедиций 1945–1947 гг.)” (Советская этнография. 1948. № 1), у якій автор підсумував результати кількарічної збирацької роботи. Згодом окремі спостереження і висновки вченого справедливо критикували його наступники, але більша їх частина не втратили свого важливого наукового значення спостережень і досі. Тоді ж він підготував працю про історію варистої печі в Україні, початки якої виводив від періоду трипільської культури (КСИЭ. 1949. Вып. VIII).

У період праці в Москві І. Симоненко був залучений до підготовки колективного дослідження про східнослов'янські народи для багатотомної серії “Народы мира”, проте цей проект наприкінці 1940-х років не вдалося завершити. В архіві зберігся фрагмент рукопису вченого про українців, який згодом (друга половина 1950-х – початок 1960-х рр.) активно використовували під час підготовки двотомної колективної монографії “Українці”.

Саме у московський період діяльності І. Симоненка відбулося його формування як фахівця-етнолога. Весною 1949 р. вченого перевели на посаду завідувача відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР, що відчутно позначилось на зміні тематики його наукових студій. Однак уже в 1951 р. він переїхав до Львова. Спершу працював у відділі етнографії Інституту суспільних наук АН УРСР, але невдовзі перейшов до новоствореного Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР, де продовжив свої карпатознавчі студії. Зокрема, тоді він готував докторську дисертацію про традиційну та сучасну культуру українців Закарпаття, яку, щоправда, не зміг захистити.

НАРОДНІ ТРАДИЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ХЛІБОПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ БОЙКІВЩИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Андрій ЗЮБРОВСЬКИЙ

Інститут народознавства НАН України

e-mail: anzjubr@gmail.com

На території Бойківщини співіснували два види хліба щоденного вжитку – вчинений і прісний.

1. У першій половині ХХ ст. у раціоні місцевого населення домінувало прісне печиво.

2. Прісний хліб виготовляли у формі невеликих низьких коржів із вівсяного чи ячмінного борошна. Оскільки тісто було неферментоване, то використовували додаткові розпушувачі – поташ (сода), кисле (“квасне”) молоко.

3. Прісні вівсяні чи ячмінні (іноді житні) коржі називали “ощипком” або “паленям”. Однак частіше “паленям” (іноді “підпалком”) найменували вироби із вчиненого житнього чи пшеничного борошна; вони виготовлялись у формі коржів, значно тонших та менших у діаметрі, ніж повноцінні хлібини з ферментованого тіста. Кислий вівсяний хліб називався “паляницею” (його виготовлення не відрізнялось від випікання житнього чи пшеничного вчиненого хліба).

4. Вівсяні, ячмінні “ощипки” – реліктовий зразок найдавнішого виду печива українців, слов’ян загалом. Вчинені “паленята” (“підпалки”) належать до окремого виду печива. Це так званий прісноподібний хліб, який є своєрідною перехідною ланкою між прісним та вчиненим хлібом.

5. Виготовлення прісного печива на території Бойківщини не відрізняється від своїх аналогів як на всій території Українських Карпат, так й інших історико-етнографічних районів України.

6. Протягом усього ХХ ст. (особливо активно у другій його половині) прісне печиво поступово витісняє вчинене, яке виготовляли переважно із житнього та пшеничного (спорадично) борошна.

7. Житній та пшеничний кислий хліб за своїми споживчими якостями оцінювався респондентами вище, аніж прісний, проте останній уважався кориснішим. Крім цього, зважаючи, мабуть, на

традиційні смакові властивості, частина населення Бойківщини вважала “ощипки” смачнішими, ніж хлібини із заквашеного тіста.

8. Тісто для кислого хліба вчиняли, використовуючи “розквас”, “квас”, – суміш води та борошна. Її виготовляли заздалегідь, щоб у розчині відбулись процеси самобродіння. “Розквас” замінював фабричні дріжджі. Також вчиняли хліб залишками тіста із попередньої випічки. Інколи для покращення ферментативних процесів до “розквасу” додавали прокисле молоко, сік із тертої сирої картоплі, відвар шишок хмелю, запарені пшеничні висівки (“ості”).

9. Вчиняли хліб увечері, протягом ночі він бродив, а зранку його місили. Основний критерій готовності тіста – воно не мало липнути до долонь. Тісто для виготовлення прісних “ощипків” замішували дещо рідше. Для прісноподібних “підпалків” тісто замішували так само, як і для повноцінних вчинених хлібин. Основна відмінність у їх виготовленні полягала в тому, що під час виготовлення “підпалків” не залишали тісто після замішування для повторного сходження та виробляли його перед всадженням у піч не у формі кулястих об’ємних утворень, як повноцінний хліб, а у формі тонких дисків.

10. Прісне чи прісноподібне печиво випікали кілька разів на тиждень, (наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. – майже щодня), передусім із-за простої технології його виготовлення, а також тому, що погано зберігався (споживали його в день випічки). Прісноподібне печиво хоча й вимагало більш складної технології підготовки тіста, проте випікалось значно швидше та з меншими енергозатратами, ніж повноцінне вчинене. Вчинений хліб пекли один-два рази на тиждень.

11. Заборонялось випікати хліб у святкові дні (зокрема і в неділю) та у п’ятницю. Дозволялось порушувати табу, виготовляючи лише необхідну кількість печива, яке могли спожити виключно в день випічки. Близькі до описаних повір’я побутували на території Волині та Середнього Подніпров’я.

12. Як і в інших районах України, на Бойківщині для приготування вчиненого тіста використовували липові чи смерекові бондарні (спорадично видовбані) діжки; для прісних виробів слугувало дерев’яні (липові) корита (подекуди в них вчиняли і кислий хліб).

13. Печиво (прісне і кисле) клали у піч на дерев’яній лопаті. Її разом із коцюбою – пристроєм для операцій із жаром у печі –

використовували у метеорологічній магії для відвернення бурі та граду.

14. Перехрестивши, хлібні вироби всаджували у піч. Під час цієї дії зачиняли вхідні двері, остерігаючись, з одного боку, негативного впливу на печиво зміни терморежиму через можливий протяг, з другого – остерігались негараздів, що могли виникнути через вплив порожньої (“голої”) печі.

15. Вчинений хліб випікався 1–1,5 год., прісний – у декілька разів швидше. Стан готовності печива визначали за кольором скоринки, запахом, вагою буханок тощо.

16. Готові хлібні вироби зберігали у вичищених хлібних діжках, спеціальних порожнинах столів чи шинбарків, на полицях у коморі. Строго дотримувались просторової орієнтації хлібин у просторі – заборонялось перекидати бохани догори підошвою (як під час зберігання, так і перед споживанням, на столі, наприклад).

17. З технологічного погляду виготовлення як прісного, так і вчиненого хліба на території Бойківщини мало відрізнялось від аналогів в інших історико-етнографічних районах України. Основною особливістю хлібопечення цього району була консервація на значно довший період, аніж на рівнинній частині етнічної території, та більші масштаби споживання прісного печива. Основними хлібними злаками майже до середини ХХ ст. були овес та ячмінь. Прісний хліб, виготовлений із зазначених зернових не викликав у населення Бойківщини, на відміну від мешканців рівнинних регіонів України, однозначної асоціації з голодом чи бідністю. Вже з початку ХХ ст. на досліджуваній території починається поступовий процес витіснення прісного вівсяного і ячмінного печива вчиненим житнім та пшеничним (у багатьох випадках тим же вчиненим вівсяним) хлібом.

ТРАДИЦІЙНА ЖНИВАРСЬКА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ БОЙКІВЩИНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬОВИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2008–2012 рр.)

Володимир КОНОПКА
Інститут народознавства НАН України
e-mail: grafalf@gmail.com

З усього циклу календарної обрядовості українців хліборобські мотиви найяскравіше та найчіткіше проявилися у такій його

складовій, як жнивварська обрядовість. Це пов'язане з об'єктивними причинами – найтіснішим зв'язком жнивварського комплексу обрядів з хліборобським процесом.

Аналіз жнивварських обрядів українців Бойківщини вказує на їхній тісний зв'язок з давньослов'янськими, а подекуди й індоєвропейськими ментальними константами, які містять дохристиянську основу. Так, дуже виразно у звичаях та обрядах зажинків й обжинків проявляються поминальні мотиви (пошанування покійних предків задля їхнього сприяння живим нащадкам у забезпеченні врожаю), які згодом були адаптовані до християнського світогляду (подяка Богу та святим). Отже, поминальні мотиви у жнивварських звичаях та обрядах напряду пов'язані з головними хліборобськими мотивами, а саме – забезпеченням врожаю зернових. Це ж стосується й шлюбно-еротичних мотивів, які найчіткіше проявлялися в обжинкових звичаях та обрядах, де головну роль відіграла молодь. Саме тут спостерігається певна символічна аналогія молоді з репродуктивною силою землі.

У жнивварській обрядовості чітко виділяються обрядово-звичаєві комплекси: зажинковий та обжинковий. За своєю структурою вони надзвичайно подібні й взаємодоповнюють один одного, створюючи своєрідну дихотомію: початок (“зажинки”) та кінець (“обжинки”), які пов'язані діалектичним зв'язком.

У цих обрядових комплексах виділяємо такі складові, як:

– акціональна (включає у себе всі дії, спрямовані на виконання визначених традицією ритуалів зажинків/обжинків). Наголосимо, що ці ритуали напряду пов'язані з іншим важливим хліборобським процесом – сівбою, створюючи, фактично, замкнений цикл: зерном з освячених жнивварських атрибутів розпочинали засівати на новий врожай;

– предметна (жнивварські атрибути: зажинковий сніп, обжинкові сніп, вінок, “квітка” тощо). Відзначимо, що в Україні їх виготовляли переважно з пшеничного, житнього чи вівсяного колосся, що засвідчує пріоритетність цих злакових культур у традиційному жнивварському обрядовому комплексі українців;

– словесна (колядування під час жнив, обжинкові пісні, різноманітні словесні формули-побажання, присутні під час зажинків та обжинків, що мали підсилити акціональну складову ритуалу, і спрямовувалися на забезпечення врожаю: як цьогорічного (успішність його збору), так і наступного року.

Перед тим, як розпочати будь-яку важливу роботу, українські селяни визначали оптимальний час, причому зважали не лише на раціональні, а й на ірраціональні чинники. Вибір часу початку жнив полягав у тому, щоб він був максимально сприятливим для збору врожаю, передусім з ритуального погляду. Окремі, визначені традицією, вимоги були до особи-виконавця обрядів під час зажинків та обжинків, адже, за народними віруваннями, саме ці особи забезпечували врожай через свою успішність, ритуальну чистоту тощо.

Одне з чільних місць у жнивварській обрядовості відігравали жнивварські атрибути: зажинковий сніп, обжинкові сніп, вінок, “квітка”. Пов’язані з ними ритуали відрізнялися переважно за словесною складовою, натомість їхні предметна та акціональна складові у певних елементах часто були практично тотожними, або ж взаємодоповнюючими. Це дозволяє ствердити можливу спорідненість, через історичний розвиток, між усіма жнивварськими атрибутами.

ДЕРЕВЦЕ – ОДИН З ОСНОВНИХ ПРЕДМЕТНО-СИМВОЛІЧНИХ КОМПОНЕНТІВ ВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ БУКОВИНСЬКОЇ ЧАСТИНИ ГУЦУЛЬЩИНИ (НА ПОЛЬОВИХ МАТЕРІАЛАХ З ПУТИЛЬЩИНИ)

Віктор НЕМЕЦЬ

Інститут народознавства НАН України

e-mail: vniemiets@gmail.com

Дереवце – стійкий атрибут шлюбного ритуалу, який поєднує символи родючості, достатку, продовження роду, культ поминання душ померлих предків, а також прощання з дівочтвом. І хоча в різних етнографічних районах України є невеликі локальні відмінності у черговості ритуальних дій (наприклад, в одній місцевості “вбирають” дерево до, або після печення короваю, в інших – після вінчання молодих), семантика атрибуту від цього не залежить.

Наше дослідження охоплює Путильський район Чернівецької області, що з етнографічного погляду належить до буковинської частини Гуцульщини. Мета розвідки – здійснити порівняльний аналіз побутування весільного деревця у зазначеному районі на підставі таких параметрів, як матеріал, форма, кількість, система прикрас,

номінації та обрядові регламентації. Джерельну основу дослідження становлять польові етнографічні матеріали, зафіксовані автором у лютому і травні 2013 р. у шести населених пунктах буковинської Гуцульщини – Путилі, Біскові, Гробищі, Великому Дихтинці, Малому Дихтинці, Мариничах.

Матеріал і форма. За свідченнями респондентів, на Путильщині весільним деревцем найчастіше слугувала гілка або вершечок смереки (ялини): *“Йлочку рубають”* (Путила); *“Яличку файну втєли. Це деревце должно бути яличка”* (Бісків); *“Беруть малесенькі смерічки”* (Великий Дихтинець). Спорадично використовували для цього сосну: *“В нас смерека. Бувають з сосни вже тепер. Але в основному смерека”* (Мариничі). Щонайважливіше, весільне деревце обов’язково має мати парну кількість розгалужень-гілок: *“Гілочки шоб парні. Наприклад, угорі чотири, унизу чотири – аби не було п’ять”* (Малий Дихтинець).

Номінації. Назви весільного деревця на Путильщині не вирізняються значним розмаїттям: *“гільце”, “деревце”*. *“Ну, казали – гільце, деревце, – по-різному. В нас кажуть деревце”* (Великий Дихтинець); *“Деревце. Казали – ідемо рубать деревце”* (Бісків).

Кількість. На Путильщині чисельність весільних деревець була достатньо чіткою: два основних деревця – від молодого і молодої, які згодом зв’язували до купи, а також декілька другорядних – при вході до обійстя, біля церкви, будинку культури тощо. *“Якщо разом весілля – то одно. Якщо, наприклад, окремо весілля – тоді і від молодого, і від молодої деревце, а якщо разом весілля, то всьо равно рубають двоє деревців, зв’язують і тоді одно роблять, одівають його. Але зв’язують двоє”* (Мариничі); *“Біля брами ставили простенькі деревця, на стовпи обично. Та й тепер останнім часом було заведено, що вінчання проводили в будинку культури, то тоже біля будинку культури ставили”* (Великий Дихтинець); *“Десть ще й коло церкви [деревця] клали на стовпи, вбирали”* (Малий Дихтинець).

Система прикрас. За свідченнями інформаторів, на теренах Путильщини серед прикрас весільного деревця домінували квітки з паперу, що зумовлювала їхня довговічність, порівняно з живими аналогами. Весільне деревце часто прикрашали вовною. *“Колосками пшеничними [прикрашали]. Пара – чотири-шість. Мусить бути пара”* (Гробище); *“Бумага така крепова, ну, квіти такі роблять, нарізають і то всьо причіплюють. Кладуть ще вовну”* (Великий Дихтинець); *“В нас тут в районі раніше не було таких прикрас, то*

красили білу вовну у різні кольори – червоний, зелений, синій” (Великий Дихтинець); “Прикрашають квітами [паперовими]: в молодого синіми, в молодій – червоними. То колись бумага такої не було кольорової, то вже люди виходили з положення: красили вовну та й вдівали. А на верхівку беруть колоски – пшениці, чи там шось, ставлять колоски” (Мариничі).

Обрядові регламентації. Весільне деревце зазвичай заготовляли молоді хлопців, які займалися цією справою щонайшвидше за тиждень і щонайпізніше за день до весілля. “То дружби. Два дружби йдуть рубати. І так – мав зрубати за один раз. Якщо не зрубав за один раз, то то деревце більше не мав права він рухати. Врубав за один раз – оце деревце. Два рази, кажуть, що не можна” (Гробище).

Прикрашали деревце переважно дівчата-дружки, іноді їм допомагали батьки молодого чи молоді: “Ну, дружби з дружками. Тато з мамою ставлять першу квітку, а потім вже починають одівати” (Мариничі); “Перед молодими кладуться колачі і воно [деревце] в ті колачі встромлене. Зараз переважно кладуть два [колачі]” (Малий Дихтинець).

Головною формою утилізації дерева на Путильщині було винесення його в сад і чіпляння до плодового дерева: “Старший дружба должен завісити деревце. Він гуляє у колі, він должен вирватися з цього кола з деревцем і должен побігти так, щоб його не зловили ніде по дорозі і завісити в садовину. Буває таке, що от гуляють, дружба, і може украсти від нього гість деревце і вискочить десь і дожен тоді дружба викупувати в нього деревце, щоб він віддав деревце” (Бісків); “Щоб на стовпах при вході, в фіртках: котре скорше деревце чи вломиться, чи опадє, то та людина (чи молодий, чи молода) должна скорше померти” (Бісків); “Як ти женився, раз у рік п’єш горілку з того деревця. Закопують [горілку] в землю. То не має значення, де закопав і де відкопувати має. То дружби закопують в землю, коло хати. Здибаються всі дружби, всі дружки, молодий, молода у рік. І вони п’ють цю горілку. Але цієї горілки не хватає – бо штири дружби, штири дружки, я прийшов, та й тато, мама – відкопуюмо ту горілку і п’ємо” (Гробище). Після весілля деревце залишалося в саду і вже не могло використовуватися повторно як атрибута.

СКОТАРСЬКІ МОТИВИ У ВЕЛИКОДНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ БОЙКІВЩИНИ

Юрій ПУКІВСЬКИЙ

Проект "Локальна історія" (ГО "Українська Галицька Асамблея")

e-mail: iurko@i.ua

Календарна обрядовість українців Бойківщини виділяється багатством архаїчних обрядодій та звичаїв, своєрідними локальними рисами, що зумовлено специфікою історичного й культурного розвитку краю, його географічним розташуванням та природними умовами. Докладний аналіз великоднього циклу народного календаря бойків дозволив виокремити низку звичаїв та обрядів скотарського призначення, з'ясувати регіональну специфіку великодніх традицій. Джерельну основу нашої праці склали польові етнографічні матеріали, зібрані автором у Богородчанському районі Івано-Франківської області в липні 2008 р. Вони репрезентують східні терени Бойківщини, які досліджені значно менше, західна частина історико-етнографічного району.

Обрядові дійства з яскраво вираженими скотарськими мотивами присутні у зовсім різних, на перший погляд, реаліях, які насправді формують єдиний семантичний ряд – тваринницький комплекс звичаїв, вірувань і обрядів. Він охоплював два головні моменти: 1) охорону худоби від шкідливих дій чарівниць; 2) звичаї та ритуали, спрямовані на те, щоб худоба була здоровою, давала багато молока з високою жирністю, добре росла, розвивалася та швидко множилась. У перший тиждень Великого посту, який називався “Федоровицею”, остерігалися шити та прясти, оскільки це могло нашкодити здоров’ю домашньої худоби. За місцевою традицією, у четвер перед Великоднем, який бойки називають “Живним”, у церкві відбувалося освячення води. Її слід було набирати саме тоді, коли вперше задзвонять у дзвони. Вірили, що вода в цей час мала цілющі властивості і її використовували в різних цілях, зокрема і для того, щоб мати високі надої молока від корови. Доцільно відзначити, що для захисту, лікування та забезпечення приплоду худоби населення зазначеного району найчастіше використовувало ті речі і продукти, що були освячені в церкві під час того чи іншого свята. Найпростіший приклад – свячена “шутка”, тобто верба, яку обов’язково ставили до хліва як оберіг, а також при потребі використовували і в народній

ветеринарії. Те саме стосується і масла, яке святили в кошику на Великдень. Для лікування домашньої худоби бойки використовували також освячені яйця. Піклування про домашню худобу дуже чітко виявляється у численних великодніх звичаях і повір'ях. Зокрема, на Великдень всі поспішали додому з церкви з освяченими кошиками, за звичаєм для того, аби забезпечити приплід у господарстві. Щоб забезпечити плодючість худоби, на Богородчанщині використовували навіть вишитий рушник, яким накривали великодній кошик.

Значною мірою зооморфні мотиви присутні у звичаях, пов'язаних з великоднім печивом. За традицією, до Великодня випікали не одну, а декілька пасок. Це мало символізувати і достаток у сім'ї, і добробут у господарстві. Значна частина інформаторів повідомила про те, що на Великдень, прийшовши додому з церкви, перед тим, як сідати до столу, несли шматочок свяченої паски корові. У деяких місцевостях Бойківщини це робили для того, щоб корова “добре телилася”.

Особливе значення має той факт, що на Великдень, бойківські господині, випікаючи паску, водночас пекли спеціальне печиво для корови. Зазвичай це була невелике за розмірами печиво з того ж тіста, що й паска. Його також святили у великодньому кошику, а потім зберігали до першого вигону худоби на пашу. Інформатори назвали це печиво по-різному: “паска для корови”, “юрійник”, “пастушок”. Найчастіше зазначеному печиву відводилася роль важливого елемента охоронної юріївської обрядовості.

У господарському циклі перший вигін худоби на пашу мав вагоме значення. Він дуже часто пов'язувався з днем святого Юрія, поліфункціональний образ якого здавна включав в себе опікунство над худобою. Бойки здавна вірили, що в цей день добре виганяти худобу на росу. Населення Східної Бойківщини і досі асоціює день святого Юрія найперше з тваринництвом, вірячи, що “*Юрія – худоб'яче свято*”. Отже, як стверджувала частина інформаторів, саме на Юрія вперше виганяли худобу на пасовисько, причому цей вигін супроводжувався певними усталеними традицією обрядодіями. Найчастіше побутували у Карпатах уявленнями і віруваннями про посилення в цей день активності та агресивності відьом. Не є винятком і досліджуваний район, де ще й нині поширені загальноукраїнські уявлення про здатність відьми забирати молоко у корови. Аби відьма не досягла до корови, на Юрія у стайні посипали маком, а також освяченою на Великдень сіллю.

Аналогічними оберегами худоби від усякої злої сили слугували вироби з металу – сокира, серп, коса, ніж, які клали під поріг у стайні. Щоправда, до такого захисту вдавалися здебільшого у гірській частині Богородчанського району. Це робили, аби до стайні не зайшла відьма. Худобу, як правило, обкроплювали свяченою водою і виганяли з хліва свяченою вербовою гілкою. З собою в поле брали залишену від Великодня паску – “юрійник” чи “пастушок”. На полі частину цього печива давали з’їсти корові, а частину з’їдали самі. Всі ці дії мали на меті захистити корову від злого ока. До наших днів зберігся звичай прикрашати худобу на Юрія вінками, які плели на пасовищі пастухи з ранніх весняних квітів. Закосиченою корова поверталася додому, а потім квіти з віночків давали їй з’їсти, або зберігали протягом року для лікування корови. Словом, важко не зауважити, що в юрївських звичаях та обрядах основна увага зосереджена на охоронних заходах та різних оберегах, оскільки саме від дня Юрія зазвичай починали повноцінно випасати худобу, тоді як до цього її тільки припасали, або зовсім не виганяли на пашу.

Отже, звичаї, обряди, повір’я та прикмети, що стосуються однієї з найважливіших сфер господарства – скотарства, становлять у межах великоднього циклу народного календаря населення Східної Бойківщину цілісну обрядову систему.

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОПАЛЕННЯ ЖИТЛА В УКРАЇНЦІВ КАРПАТ

Роман РАДОВИЧ

Інститут народознавства НАН України

e-mail: radovychroman@gmail.com

Під час дослідження традиційного житла, серед ряду типологічних ознак, етнологи виділяють передусім горизонтальне планування і систему опалення. Система опалення традиційного житла включає опалювальні пристрої (відкрите вогнище, піч, грубка, кухонна плита тощо) та пристосування для відведення диму (димозбірники, димоволоки та ін.). Опалювальні пристрої виконували передовсім дві основні життєзабезпечуючі функції: обігрівання житлового приміщення та приготування страви.

Однією з важливих типологічних рис традиційного українського житлобудівництва є використання варистої печі як основного опалювального пристрою. Щодо способів відведення диму, то дослідники прослідковують три їх основні етапи: курне, напівкурне та “чисте” опалення.

В українців Карпат, як скрізь в Україні, піч (“пец”, “печ”, “піч”, “п’єц”: Бойківщина; “пец”: Лемківщина; “піч”: Гуцульщина) розташовували біля входу, в куті, між тильною і пороговою стінами хати. Пічний отвір повертали у бік довгої фасадної (віконної) стіни. Винятком є територія Лемківщини, де пічний отвір зазвичай звертали у бік причілка хати. Окремі випадки такої орієнтації пічного отвору наприкінці XIX ст. відомі й на заході Бойківщини.

Давні печі відзначались значними розмірами: вони займали майже четверту частину житлового приміщення. Топочна камера (основна робоча частина традиційної варистої печі) розташовувалась на піднятій над долівкою чотирикутній платформі – опіччі. З погляду конструкції опіччя могло бути дерев’яним чи монолітним (вибитим з глини, складеним з каменя цегли-сирівки тощо). У регіоні Карпат (як і на Поліссі) дерев’яне опіччя має більш давню традицію. На Лемківщині, Бойківщині та Гуцульщині монолітні (глинобитні) опічки поширились лише з кінця XIX ст. Опіччя завершувалось вибитим з глини (чи спорудженим з інших матеріалів) черінем (“дно”, “спід”, “підгоршки”: Гуцульщина; “ватра”, “дно”, “спід”: Бойківщина; “ватра”: Лемківщина) – головною робочою поверхнею печі, на якій споруджували власне піч (склепіння). Перед пічним отвором влаштовували припічок, а збоку від склепіння – запічок. Стосовно самої печі (топочної камери), то давніше її скрізь вибивали з глини, причому для влаштування склепу використовували різноманітні опалубки. Не заглиблюючись в аналіз особливостей їх конструкції зауважимо, що українці Карпат (бойки, лемки, гуцули) давніше використовували як шаблон для склепіння півколоду, дещо протесану з нижнього боку колоду чи розколений надвоє кадовб, який після вбивання глини, поступово випалювали.

Стосовно способів відведення диму з печі, то у лісостеповій зоні України курна система опалення зникла швидше, ніж в інших східнослов’янських народів (до поч. XIX ст.). Натомість на Поліссі та в регіоні Карпат курна система опалення у сільському житлі побутувала значно довше, ніж на основній території України. До речі, в поліському краї курні житла посиленими темпами витіснялися в XIX

ст., у Карпатах (Бойківщина, Лемківщина) – лише після Першої світової війни. Щодо Гуцульщини, то згідно з джерельними матеріалами, в першій половині XIX ст. тут переважали хати опалювані “по-чорному”. Проте, вже тоді в заможних гуцулів траплялись й напівкурні житла, в яких дим виводився з комина (часто викладеного з кахелю), розташованого над припічком, через каглу в сіни. Дослідники припускають, що в заможних гуцулів напівкурне опалення побутувало вже з останньої чверті XVIII ст.

Найменш вивченою (відповідно, й найбільш дискусійною) у системі опалення житла українців Карпат (України загалом) і досі є проблема використання відкритого вогнища як альтернативного опалювального пристрою. Хоча основним опалювальним пристроєм у стаціонарних житлах українців Карпат і Полісся у XIX–XX ст. була традиційна вариста піч (у ній варили страви, готували випічку, вона обігрівала житлове приміщення), поряд з нею, як альтернативний (почасти okazийний) опалювальний пристрій до кінця XIX, а то й до середини XX ст. спорадично використовували відкрите вогнище (розташоване на припічку чи окремо). Водночас в окремих випадках ще на початку XX ст. тут траплялись стаціонарні житла, в яких відкрите вогнище було основним і єдиним опалювальним пристроєм. Згадки про релікти такого опалювального пристрою (розташованого в куті чи посередині приміщення, на долівці чи піднятого на платформі) на цих теренах відомі у ряді населених пунктів (сс. Хмелівка, Міжгір’я, Глибока, Космач Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. та ін.).

Стосовно функційної сегментації печі (виділення опалювальної грубки, кухонної плити), то в Карпатах цей процес проходив доволі пізно, в міру заміни курної печі “білою”.

ВНЕСОК НАРОДОЗНАВЦІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ (кінець XVIII – початок XXI ст.)

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: avtor.RT@gmail.com

Польові етнографічні дослідження в різні періоди розвитку народознавчих студій у Львівському університеті мали свої

особливості. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (в епоху Просвітництва) принагідні подорожні нотатки про традиційну культуру населення різноманітних теренів залишили вчені-енциклопедисти. Зокрема, професор медичного факультету Львівського університету Бальтазар Акé (Гакет), перебуваючи в Карпатах, зафіксував відомості про весільну обрядовість, одяг, риси ментальності гуцулів (німецькомовна праця “Нові природничо-політичні подорожі в 1788–1795 роках через Дакські та Сарматські або ж Північні Карпати”, 1790–1796). Б. Акé, можна вважати одним із засновників етнографічного карпатознавства.

У першій половині XIX ст. – в епоху Романтизму, польові етнографічні дослідження стали одним із засобів національного відродження бездержавних народів поліетнічних імперій, зокрема, українців монархії Габсбургів. У цього контексті наголосимо на етнографічних експедиціях, проведених на теренах проживання бойків, лемків та гуцулів діячами “Руської трійці”, передусім студентами Львівського університету Іваном Вагилевичем та Яковом Головацьким (за матеріалами виїздів написали низку етнографічних нарисів).

У другій половині XIX ст. у Львівському університеті відбувався подальший розвиток народознавчих студій, проте не позначених польовими етнографічними дослідженнями. У 1910 р. створено кафедру етнології (завідувач Станіслав Цішевський), а в 1913 р. – кафедру антропології та етнології, а також Антропологічно-етнологічний інститут під керівництвом Яна Чекановського. Однак лише із відкриттям у 1924 р. кафедри етнології та Етнологічного інституту, які очолив професор Адам Фішер, народознавці Львівського університету розпочали систематичні польові дослідження на теренах Бойківщини, Лемківщини та Гуцульщини. Упродовж кінця 1920-х – 1930-х років вони відбувались у двох напрямках: дослідження меж проживання етнографічних груп українців Карпат (провадив асистент Етнологічного інституту Ян Фальковський) та дослідження окремих елементів їхньої традиційної культури (асистенти Альфред Бахман, Вільгельм Табор, Роман Гарасимчук та ін.).

Польський учений Я. Фальковський, один з найактивніших учасників польових досліджень, упродовж 1930-х років здійснив низку виїздів на терени проживання бойків, лемків та гуцулів. На основі зібраних етнографічних матеріалів він написав й опублікував

польськомовні монографії “На лемківсько-бойківському пограниччі” (1935, співавтор – український етнограф Василь Пашницький), “Західне пограниччя Гуцульщини. Долинами Пруту, Бистриці Надвірнянської, Бистриці Солотвинської та Лімниці” (1937), “Північно-східне пограниччя Гуцульщини” (1938), статті “Зі східного гуцульського пограниччя” (1936), “Етнографія горян середніх і східних польських Карпат” (1938), розділ “Народ і його культура” у путівнику Гуцульщиною (1933), а також україномовну статтю “З бойківсько-гуцульського пограниччя. Начерк етнічного розміщення” (1937). На жаль, праці Я. Фальковського, попри цінний етнографічний матеріал, мають елементи тенденційності – у них простежується спроба обґрунтувати “польськість” населення Східних Карпат.

Предметом польових етнографічних досліджень Р. Гарасимчука були народна хореографія гуцулів і традиційне гуцульське пастивінство. Його польськомовні праці “Етнографія гуцульських полонин” (1937–1938, співавтор В. Табор) та “Гуцульські танці” (1939) написані на основі польових етнографічних досліджень, проведених у багатьох населених пунктах тодішнього Станіславівського воєводства (нині – Івано-Франківської обл.).

Упродовж міжвоєнного періоду етнографи Львівського університету досліджували лише галицькі частини Бойківщини, Лемківщини та Гуцульщини, які перебували тоді у складі Другої Речі Посполитої. Тому їхні праці, на жаль, не містять характеристики досліджуваних явищ з теренів закарпатських частин Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини та буковинської Гуцульщини.

У 1930-х роках народознавці Львівського університету провадили на теренах Карпат і польові антропологічні дослідження. Зокрема, асистент-волонтер Антропологічно-етнологічного інституту Францішек Вокрой здійснив виїзди на Гуцульщину (обстежив бл. 500 осіб у районі Микуличин – Ворохта), Лемківщину (бл. 500 осіб в околицях Криниці, нині м. Криниця-Здруй Новосандецького повіту Малопольського воєводства Польщі) та Бойківщину (бл. 900 мешканців німецьких колоній у Стрийському, Самбірському та Добромільському повітах тодішнього Львівського воєводства).

У роки існування у Львівському університеті кафедри фольклору й етнографії (1939–1941, 1944–1947) польові етнографічні дослідження її викладачі спершу проводили на Волині (експедиції 1941 р.), а згодом зовсім їх призупинили.

Упродовж 1947–1989 рр. у Львівському університеті не існувало кафедри етнологічного спрямування. Зусиллями професора Степана Макарчука в 1989 р. кафедру історії УРСР було перетворено на кафедру історії та етнографії України, а в 1995 р. створено окрему кафедру етнології. Одним з напрямів експедиційної діяльності кафедри стало дослідження теренів Карпат і Прикарпаття. Під час польових експедицій-практик (керівники – Роман Сілецький та Володимир Галайчук, Михайло Глушко та Григорій Рачковський) обстежено низку населених пунктів Богородчанського (2003, 2008) та Верховинського (2001) районів Івано-Франківської області, Старосамбірського (2005), Самбірського (2011) та Дрогобицького (2011) районів Львівської області. Індивідуальні польові виїзди в Карпати здійснювали аспіранти кафедри, зокрема, дослідниця традиційної демонології бойків Надія Левкович (Войтович).

НАРОДНА МУЗИКА ГУЦУЛІВ У ВІРУВАННЯХ ТА ОБРЯДАХ

Христина ФЕДЕЧКО

Музей народної архітектури та побуту у Львові

e-mail: xrystyna_lviv@ukr.net

Кожна важлива подія у житті гуцулів акцентувалася певними символічними діями: обрядами, звичаями та святами – найважливішими складовими народної духовної культури. Гра на музичних інструментах – важлива складова громадських, календарних і сімейних обрядів. Локальні особливості традиційних свят та обрядів тісно пов'язувалися з народними віруваннями та повір'ями гуцулів у музику. Пошана музики в народних світоглядних уявленнях значною мірою зумовили міфологізацію постаті музиканта і надали йому окремого статусу.

Найдавніші форми народної музики пов'язані з обрядовістю гуцулів. У пропонованому дослідженні йдеться про використання музикантами традиційних гуцульських музичних інструментів у обрядах та віруваннях.

У дослідженні розглянемо використання різних музичних інструментів у календарних святах, враховуючи як давні народні, так і християнські традиції і символіку. Найвагомішими є, безумовно,

обряди зимового, весняного та літнього календарного циклів, а також та сімейної обрядовості.

Як відомо, на Гуцульщині колядувати йдуть зі скрипалем, але звернемо увагу передовсім на прості інструменти, що традиційно використовувались під час колядування: на дзвоники, роги і трембіти. Гуцули-колядники ходили з трембітами та рогами, якими сповіщали про прихід колядників. І кожний акт колядування починали з трубних закликів. Уважається, що ці сигнали мають своєрідне магічне значення – сприяють добробуту сім'ї, приплоду худоби, доброму врожаю тощо. Так само ж можна трактувати і дзвоники в колядуванні – їх звучання мало охороняти людей, яким колядують, від нещастя, горя, відганяти нечисту силу. Різдво на Гуцульщині не обходилося і без скрипки, під яку колядували вдома у господаря.

Скромнішим є місце музикантів під час інших церковних свят та обрядів (Благовіщення, Великдень, Юрія, храмові свята, освячення нової хати і т. і.), супроводу танців і пісень на забавах.

Великдень (Паска) – найзначніше християнське свято на честь воскресіння Ісуса Христа. “Весною в борах, над полонинами чути відлуння трембіти, хвилі Пруту забирають з собою також мелодій награвань на флюях пастухами”.

Великоднє гуляння, на яке сходилося все село, за традицією відбувалося на подвір'ї біля церкви – цвинтарі. Протягом трьох днів свята всім парафіянам дозволялося дзвонити у церковні дзвони. Вважалося, що вони відлякують нечисту сил. “Сімнадцятого тижня по Різдві обходять св. Юрія. В цей день “сходить весна на землю” і відтепер можна трембітати тай рушати з маржинкою у полонину”. На свято Юрія зазвичай гуцули виганяли худобу на полонину.

Сімейна обрядовість становить систему свят, обрядів та ритуалів, якими відзначаються всі найважливіші життєві події людини від її народження до смерті. У цьому сенсі музика відігравала не поодинокую роль. У сімейній обрядовості народні музиканти були присутніми на найважливіших її етапах: народження дитини (хрещення), власне весільна обрядовість та смерть людини (похоронно-поминальних звичаїв). Витоки формування сімейних обрядів часто були пов'язані з магічними актами, які виконували музиканти, що мали різне функціональне призначення.

За народними уявленнями, гуцули вірили в магічну здатність музикантів, особливо скрипалів, які вміли передбачати хід подій весільного дійства. По тому, яку музику грали на весіллі, рвались чи

не рвались в музичних інструментів струни визначали щастя нової сімейної пари.

Крім весільної обрядовості, на увагу заслуговує присутність музикантів під час поховальну, передусім народних гуцульських музик-професіоналів. Трембітарі та флористи присутні протягом усього похорону і є учасниками всіх його кульмінаційних моментів. Коли вмирала людина, про це сповіщали всіх родичів та односельців. Зокрема, гуцули сурмили в цьому випадку у трембіти, дзвонили у дзвони, причому вірили, що відразу після подзвону душа повинна піти від тіла на небо.

Народна музика становила важливий елемент традиційної родинної та календарної обрядовості гуцулів. На Гуцульщині, як ні в одному з інших етнографічних районів України, інструментальна музика, засоби її творення збереглися у багатьох архаїчних формах.

ФОЛЬКЛОРНИЙ АСПЕКТ ФОРТЕЦІ ТУСТАНЬ

Роман ЩУР

Державний історико-культурний заповідник “Тустань”

e-mail: roman.tustan@gmail.com

Фольклорна спадщина “Тустані” становить 52 тексти. Деякі народні оповіді претендують на достовірність (окремі події сприймаються у них як історичні реалії). Їх ми відносимо до жанру легенд (25 текстів). Частина легенд у зіставленні з реальною історією є не чим іншим, як можливою правдою, точніше, перекрученою правдою в поєднанні з фантазією. Такі народні оповіді відносимо до жанру міфолегенд (12 текстів). Все незбагненне та незрозуміле пояснюється оповідями, породженими людською уявою. Такі народні оповіді відносимо до жанру міфів (15 текстів).

Тустанські фольклорознавці

У 1843 р. Іван Вагилевич (1811–1866) – зачинатель вивчення тустанського фольклору – записав чотири легенди: “Шолудливий Буняк”, “Велети”, “Кривий чорт”, “Про опришків”.

У 70-х роках XIX ст. дрогобицький чиновник Йосип Промінський записав дві легенди – “Про вельможного царя і його молоду гарну дружину”, “Про згусток повітря”. Вперше їх переклав українською мовою й опублікував професор Леонід Тимошенко.

Професор Краківського і Львівського університетів, історик і публіцист Станіслав Смолька (1864–1924) записав легенду “Несамовитий цар”.

У ХХ ст. дрогобицький маляр Фелікс Ляхович (1885–1941) записав п’ять легенд та міфологед (“Жупан Велетів Вільк”, “Вільк в скалі залятий”, “На сопілці грає пастушок”, “Відбудова замку”, “Ткачі”).

Із 60-х років ХХ ст. продовжується вивчення фольклорної спадщини у довгожителів села. Записано 40 фольклорних текстів.

Легенди і міфи, які безпосередньо пов’язані з Тустанню

Найвні три фольклорні тексти, які пояснюють походження назви Тустань: “Про вельможного царя і його молоду гарну дружину”, “Сторожівка”, “Наказ короля”.

1884 р. Іван Франко про урицькі скелі в римованому тексті зазначив:

*А в Уричі камінь, і ковані в нім
Покої, і брами, і льохи
Чи велетів се, чи розбійників дім,
Не знає ніхто анітрохи.*

Очевидно, що під впливом народних оповідей І. Франко не заперечує і не стверджує, але сумнівається, що в скелях є ковані покої і що вони могли бути домом велетів чи розбійників.

Незбагненне та незрозуміле про походження скель народна буйна фантазія вилила в міфи (“Велети”, “Як сім велетів стали скелями”, “Палац”, “Великий жупан велетів Вільк”, “Вільк в скалі залятий”), в яких розповідається про те, що на скелях жили велети і що з волі велетів нечистим духом було зведено палац, замок. З вини велетів, які порушили угоду зі злим духом, палац було зруйновано. У легенді “Розбійників дім” ідеться про те, що в підземеллі скель знаходилась оселя розбійників, які займалися розпустою, грабунком, розбоєм, насильством над місцевим людом. Розбійників дім зруйнували чи то подорожуючі музиканти, чи то дівчина Мира з метою помсти за знівечене життя і збечечення, за кривди, заподіяні людам околиці.

Легенди, пов’язані з татарським нашествям

Їх обмаль (9). Одна легенда (“Безсмертна любов”) розповідає про героїзм воїнів у звияжній боротьбі із завойовниками. П’ять легенд (“Шолудливий Буняк”, “Косослава”, “Мертва Вода”, “Безсмертна любов”, “Турків”) оповідають про те, як під натиском

татар впали мури і кам'яні ворота. В легенді “Нафтова ропа” йдеться про те, як оборонці здолали ворога і відігнали його аж до Густановичів.

Легенди про скарби

Три легенди (“Княжий скарб”, “Скарби за дванадцятьма дверима”, “Князівська золота корона”) оповідають про незліченні підземні княжі скарби. У трьох легендах (“У Великодню ніч”, “Згусток повітря”, “Прозоре повітря, як лід, але тверде, як скеля”) мовиться про те, що добратися до скарбів неможливо.

Легенда “Підземелля і підземний хід” оповідає про три замки і про підземні ходи. І.Вагилевич згадує про цистерну (називає її «студнею») як можливий головний вхід в підземелля.

Легенди “Три пальці” і “Товар” – фольклорний натяк про митну функцію Густані в минулому.

Серед записів є релігійні легенди: “Косослава”, “Церковця Пресвятої Трійці”, “З’явлення Пречистої”, “Криничка – оберіг”, “Три пальці”. Одна з них оповідає про те, що на Острому Камені є відлюдне замчище – монастир.

Легенди про опришків: “Шість спроб”, “Довбуш підняв скелю”, “Скарб віддав людям”, “Довбушева печера”, “Довбушева криниця”. І. Вагилевич зазначав: “...Урицькі берди... були надійним захистом... для опришків, які тут збиралися перед своїми походами, а після них складали відібрані гроші”.

Дотичні легенди до історії Галицько-Волинської держави (“Три боярини”, “Дарич”) – епохи боярських міжусобиць, їх антидержавних і антикнязівських дій. Легенди вказують на ймовірність приналежності замку князю Данилу і тричі називають ймовірного управителя замку – Дарича.

ВИКОРИСТАННЯ СКЕЛЬ ТА ПЕЧЕР У ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

ТУСТАНСЬКА КРИНЦЯ У КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ФОРТИФІКАЦІЇ

Тимур БОБРОВСЬКИЙ

Національний заповідник "Софія Київська"

e-mail: bobrovskij@ukr.net

Криниця, що розташовується у підніжжі скелі Камінь, є одним з ключових об'єктів комплексу та важливим елементом обороноздатності фортеці Тустань. Її розміщення за межами основних фортечних укріплень створює підстави для дискусії щодо характеру та призначення цієї споруди. У доповіді зроблена спроба проаналізувати наявні архітектурно-археологічні дані та, з огляду на певні аналогії, обґрунтувати дещо новий погляд на цей об'єкт.

Стратегічне значення криниць в умовах споруд або комплексів, які передбачали можливість тривалих облог, змушувало забезпечувати їх максимальний захист від можливого зовнішнього втручання. Для цього у більшості випадків криниці виконувалися у середині укріплених територій, найчастіше у центральних частинах замків та фортець.

Певна специфіка спостерігається у розташуванні криниць, пов'язаних зі скельними пам'ятками. Зокрема, у так званих «печерних містах» Криму криниці, хоча й виконані з поверхні захищених плато, тяжіють до бічних урвищ (Мангуп, Ескі-Кермен, Каламіта). Це, ймовірно, було пов'язано зі специфікою перехоплення ґрунтових водних потоків, потужність яких зростає пропорційно віддаленості від лінії вододілу. У таких випадках криниці мали значну глибину і прокладалися по самих краях урвищ. Натомість ці криниці мали різну конструкцію: від звивистого східчастого проходу складної конфігурації (Ескі-Кермен) до вертикальної округлої у плані шахти (Мангуп та Каламіта).

За своїми параметрами Тустанська криниця подібна саме Мангупській, прокладеній з внутрішнього простору фортечних укріплень цитаделі XIV-XV ст., вздовж краю урвища на глибину до 25 м. Подібна за облаштуванням криниця глибиною до 45 м відома

також у комплексі “печерного міста” Чуфут-Кале, але розташована вона була ззовні середньовічної оборонної лінії, за 15 м від урвища фортечного плато. Втім, її конструкція є значно складнішою за Тустанську: крім вертикальної шахти у пізніші часи до внутрішнього простору криниці було прокладено підземну галерею. Вважають, що зовнішні отвори цієї споруди були захищені відокремленими укріпленнями (баштами), які наразі були вразливішими, аніж основний фортечний комплекс.

У свою чергу, різноманітні вирішення фортечних криниць “печерних міст” Криму мають аналогії серед середньовічних скельних фортець Болгарії та Туреччини, що дозволяє розглядати їх як певні усталені варіанти вирішення питань фортифікаційного водопостачання.

Вибираючи між цими варіантами, ми схильні співвідносити Тустанську криницю з типом, представленим криницею на Мангупі. На користь цієї інтерпретації свідчать: її розташування безпосередньо під майданчиком так званого Внутрішнього Дворуку (хоча й на 12 м нижче), а також наявність у скельному урвищі зафіксованої попередніми дослідниками напівкруглої вертикальної заглибини висотою 6 м, яка ніби продовжує трасу криниці у гору — в бік цитаделі. У верхній частині цієї “напівшахти” спостерігається декілька скельних уступів, а також пази від балок перекриття, ймовірно влаштованого над криницею у пізніші часи.

Наявні аналогії та характер скельного урвища у цьому місці дозволяють припускати, що початково криницю було виконано з рівня поверхні Внутрішнього Дворуку або ж — однієї з пов’язаних з ним скельних терас. Ймовірно, тогочасний зовнішній отвір криниці був захищений дерев’яною будівлею на зразок башти, що входила до складу основних споруд цитаделі. Пізніше фасад скелі був за невідомих обставин частково зруйнований, в результаті чого верхня ділянка криниці “вскрилася” на поверхню, що суттєво зменшило стратегічний потенціал даного об’єкта. Не виключено, що саме через цю обставину виникла необхідність у спорудженні скельної цистерни, дослідженої у захищеному просторі Великого Двору.

Сподіваємося, що подальше вивчення скельного оточення Тустанської криниці дозволить предметніше обґрунтувати цю гіпотезу або спростувати її.

ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ ПЕЧЕР ТУСТАНІ

Богдан РІДУШ

Чернівецький національний університету ім. Ю.Федьковича.

e-mail: ridush@yahoo.com

Наскельний комплекс Тустані поблизу Урича, окрім слідів власне наскельної забудови у вигляді пазів, підрубок тощо, включає ще й декілька печер, серед яких є природні та штучні. Генезис природних порожнин у ямненських пісковиках загалом не викликає питань. Він пов'язаний, в одних випадках, із селективною корозією карбонатних лінз у пісковиках, а в інших – з гравітаційними та тектонічними деформаціями пісковикової товщі.

Складнішими є питання часу створення та використання штучних печер. Загалом, ці проблеми є спільними для більшості об'єктів скельної архітектури і розглядалися нами на прикладі печер Подністров'я. Так, зазвичай, найбільш інформативними є археологічні матеріали. Проте культурний шар у скельних приміщеннях як правило відсутній. Але якщо і є, то найчастіше малопотужний і відображає лише останній період функціонування пам'ятки. Адже на кожному новому етапі використання приміщень через обмежений життєвий простір з них вичищались попередні нашарування, та й в період функціонування пам'ятки сміття більш-менш регулярно видалялось. В такому разі доцільно досліджувати культурні шари на схилі біля входу до скельного приміщення. Але у випадку Тустанського комплексу археологічний матеріал з печер очевидно був перемішаний з різночасовим матеріалом основного комплексу і не відокремлювався.

Іншим індикатором можуть бути архітектурні особливості приміщень. Одна з перших спроб датувати такі приміщення належала Василю Карповичу (1930), який на підставі архітектурних особливостей датував печерний монастир в Розгірчу XIII-XV ст. Свого часу типологію християнських печерних комплексів на території України та періодизацію історичного процесу утворення печерних монастирів на Русі розробив Т.А. Бобровський (1993). Згідно з цією типологією, перший, найбільш ранній період був пов'язаний з виникненням на межі X-XI ст. печерних храмів на місцях стародавніх язичницьких святилищ. Язичницькі підземні святилища, представлені невеликими природними гротами, пристосованими для культових цілей, в даний період були “доопрацьовані” та перетворені

на монастирські комплекси з плануванням типу А-В (однокімнатні печери та локальна група однокімнатних печер) (Лядова, Нагоряни, Міжгір'я (Монастирок), Бубнище, Лів). Наступний період охоплює другу половину XI–XII ст., і, можливо, пов'язаний з місіонерською діяльністю найнижчих чернечих чинів. Ці комплекси, зазвичай, сусідили з великими населеними пунктами та відрізнялись складністю планування (Лядова, Бакота, Зимно, Василів, Непоротово, Розгірче, Бубнище, Нагоряни). Третій період – друга пол. XIII – кін. XIV ст., пов'язаний з монголо-татарською експансією. Для цього періоду характерне масове виникнення печерних монастирів – сховищ. З поч. XIV ст. виникає геть нова категорія печерних монастирів, пов'язана з проникненням ісихазму – аскетичної християнської течії. Цей процес для заходу України охопив декілька сторіч – XIV–XVII ст. (Миколаїв, Березова, Бубнище, Страдч, Почаїв, Сатанів, Берізки Бершадські, Студениця, Сокильцець, Субіч, Окниця, Комарів, Бакота, Путна, Студениця, Оксанівка (Флеминда) та ін.).

Печери приміщення Тустані нечисленні й могли бути створені як в найперший, так і в останній з періодів. Зокрема, одне з приміщень за морфологією і розмірами схоже з окремими приміщеннями на комплексах Оксанівки та Бутучен, датованих XVII ст.

Ще одним джерелом інформації щодо часу та обставин утворення та функціонування печерних комплексів є петрогліфи та графіті. На жаль, нечисленні справді штучні зображення, які зафіксовані на скелях Тустані, ймовірно належать до більш ранніх епох та малоінформативні стосовно саме вирубаних приміщень.

Отже, на даний час є підстави датувати утворення та функціонування деяких скельних приміщень комплексу в Уричі саме XVII ст. (теоретично діапазон може бути розширений до XVI–XVIII ст.) та пов'язати їх з існуванням печерного скиту. Безперечно, подальше детальніше вивчення цього питання не завадить.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІКЗ “ТУСТАНЬ” У 2015 р. (НАСКЕЛЬНІ ЗОБРАЖЕННЯ, КАМ'ЯНІ ЗАЛИШКИ АРХІТЕКТУРНИХ (?) СПОРУД)

Артем ГОЩІЦЬКИЙ

Державний історико-культурний заповідник “Тустань”
e-mail: artem.hoshchitskyi@ukr.net

З метою розвитку напрямку досліджень наскельних зображень та наскельної архітектури, відповідно до програми діяльності Державного історико-культурного заповідника “Тустань”, у червні 2015 р., автором статті за участі наукового співробітника заповідника Романа Стрехалюка, було проведено інвентаризацію зображень на скелях у межах заповідника (поблизу села Урич, Сколівського району, Львівської області). Дане обстеження носило розвідковий характер, і здійснювалося для фіксації вже відомих (в урочищах Острий Камінь, Камінь і Жолоб), та виявленні нових петрогліфів. Вперше були проведені роботи на групах скель біля лівих приток ріки Урічанки, в урочищах: Піщина, Каменисниця, Голомшивиця.

Основні знахідки:

Скелі в урочищі Острий Камінь. У північно-східній ущелині виявлено невеликий, погано збережений рівнораменний хрест. Поруч, у тій самій техніці, вибито ще одне зображення, яке умовно можна назвати антропоморфним.

Скелі в урочищі Камінь. Внизу, зі східного боку Великого Крила, знайдено знищений тризуб з датою “1930”, та погано збережені написи 30-х рр. ХХ ст.

На камені, який раніше відколовся і лежить між Великим і Малим Крилом, виявлено знак-хрестограму (поєднання перших букв “Х та Р”). З південно-східного боку Малого Каменя знаходиться видовбаний печерний тунель, над входом у який виявлено два хрести. У Великому Камені, навпроти відомої штучної печери, на вертикальній південній стінці Окремого Каменя, також знайдено два хрести у вигляді перехрестя, що на кінцях рамен мають вертикальні лінії.

Скелі в урочищі Жолоб. На верхньому камені з жолобами виявлено два зображення що нагадують літеру “Ш”. Одна з них – має не три, як у літери “Ш”, а чотири вертикальні риси, нахилені у лівий

бік. Інша, нахилена вправо, розташована трохи вище – більш схожа на “Ш”, проте з заокругленою горизонтальною основою.

Скелі в урочищі Піщина. На північно-східному боці скелі, на висоті 1,2 м від підніжжя, вибито контурне зображення хреста з розширеними раменами. Нижній кінець хреста переходить у прямокутну основу. Під раменами хреста зображено літери, зараз погано збережені та нечитабельні.

На східному боці цієї ж верхівки скелі, знайдено зображення сокири. За морфологічними ознаками вона значно відрізняється від зображень бойових сокир виявлених в урочищі Камінь.

Скелі в урочищі Каменисниця, на лівому березі потоку Глибокий. Над скельним карнизом знаходяться зображення двох тризубів, навмисне знищених збиванням. Зверху простежується погано збережений напис – “тризуб”, а поміж ними дата – “1932”. Дещо нижче та лівіше від тризубів, на камені вибите профільне зображення погруддя, з обличчям оберненим у лівий бік.

У процесі обстеження скельних комплексів, що входять до ДКЗ “Тустань” були скопійовані фотофіксацією (в окремих випадках виконано рисунки), раніше відомі петрогліфи (за винятком тих, які штучно законсервовані під шаром ґрунту). Крім того відкрито низку нових зображень, які, згідно попередніх досліджень можна віднести до часів – не раніше середньовіччя (попередня культурно-хронологічна інтерпретація нововиявлених зображень може бути скоригована в ході подальших досліджень). З огляду на те, що дана розвідка має ввідний характер – спроба культурно-хронологічної інтерпретації здійснена тільки відносно окремих знахідок.

На поверхні досліджуваних скель найбільше епіграфічних пам’яток, що відносяться переважно до ХІХ–ХХ ст., у тому числі “автографів” відомих постатей та написів, які відображають певні історичні події. Їхня фіксація часто ускладнена важкодоступністю (коли неможливо обійтись без скелелазного спорядження), крім того вони виконані на різних мовах та різними шрифтами, часто погано збережені, подекуди уже втрачені та нашаровуються декількома різночасовими шарами. Крім того, для їх фіксації (копіювання) потрібно вловити сприятливий час, коли сонце буде освітлювати поверхню під найбільш зручним кутом, щоб добре виділявся рельєф зображень та можна було побачити і прочитати напис. За таких обставин можна зробити висновок, що їхня надійна фіксація можлива тільки методом лазерного сканування. Подальше розшифрування

можливе за допомогою спеціальних комп'ютерних програм, при введенні різночасових шрифтів та наступних ймовірнісних вибірок. До такого дослідження доцільно було б залучити фахівців з палеографії та мовознавства. Велика ж кількість “автографів” може бути предметом зацікавленень для архівістів.

Велику групу виявлених пам'яток становлять геральдичні знаки. В основному це тризуби, а також символи різних організацій. Наприклад, в урочищі “Камінь” на Великому Камені вибитий “Пластовий” тризуб з лілеєю, на Малому Крилі – знак довоєнної спортивної організації “Товариство Сокіл”. Вони створені у різних стилістичних варіаціях, і також мають певну мистецьку та наукову цінність.

Численні хрести знайдені на скелях та в печерах, найчастіше мали функцію універсальних християнських оберегів.

Велика частина петрогліфів могла бути створеною у XVIII–XX ст., коли скелі Тустані були вже відомим об'єктом для мандрівників, та відображати традиційну (створені місцевими мешканцями), або професійну, міську (мандрівниками з міст) – художню культуру. До цього проміжку часу варто віднести низку зображень, знайдених на досліджуваних скелях, наприклад: зображення “чортика”, яке видно з верхнього майданчика Острога Каменя; зображення сокири з урочища “Піщина”; профільне погруддя з Каменисниці та ін. Відповідно, необхідне мистецтвознавче дослідження цих пам'яток.

Також були обстежені скельні виходи на південний-схід від села Східниця Дрогобицького р-ну Львівської обл. Крім численних “автографів”, на скелях виявлено напис Січових Стрільців – “БОЖЕ СПАСИ УКРАЇНУ УСС 1919 р.” та два хрести, один з яких має прямокутну основу – подібну як у хреста з урочища Піщина.

У ріці Опір, між селами Гребенів та Тухля Сколівського р-ну Львівської обл., автором знайдено масивний (1,2×1,1×0,5 м), штучно оброблений камінь – ймовірно фрагмент давнього містка. На його поверхні бачимо два пази та численні лускоподібні треки – сліди обробки металевим інструментом. На подібний монолітний камінь, у формі паралелепіпеда, в урочищі Жолоб, нашу увагу звернув директор заповідника Андрій Котлярчук. На ньому теж є схожі лускоподібні заглиблення, як і у каменя з р. Опір, можливо він також був елементом архітектурної конструкції.

КОНСЕРВАЦІЯ ДВОХ ДАВНІХ НАСКЕЛЬНИХ ЗОБРАЖЕНЬ (ПЕТРОГЛІФІВ) ТА ВИГОТОВЛЕННЯ ЇХ КОПІЙ В УРОЧИЩІ ПІЩИНА НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОВІДНИКА ТУСТАНЬ

Наталя ГАРКОТ

Національний університет “Львівська політехніка”

e-mail: Nata.Harkot@gmail.com

На території заповідника Тустань збережено найбільшу кількість наскельних зображень в усіх Карпатах. Вони походять з різних часових періодів. Натомість досі не встановлено їхнє призначення.

Наскельні петрогліфи становлять велику культурну цінність і потребують охорони зі сторони представників заповідника Тустань. Слід зазначити, що зображення вирізьблені у важкодоступних місцях. Згідно кількарічних досліджень ці зображення поступово руйнуються під впливом зовнішнього середовища. То ж нашим завданням стало їхня консервація та музеєфікація.

Два обрані петрогліфи розташовані на скелі висотою 10 метрів в урочищі Піщина.

Перша пам'ятка – рівнораменний хрест висотою 13 см. Він знаходиться на центральній частині скелі.

Друга пам'ятка – знаходиться на східній частині скелі. Це – сокира та символ схожий на літеру “Я”. Висота цього зображення 30 см.

Для збереження петрогліфів було вибрано методику пуристичної реставрації, тобто консервації оригінального зображення та зняття копій, методом безпечного формування, з метою їхнього експонування в музеї державного історико – культурного заповідника “Тустань”.

Консервація складалася з механічної очистки площини зображення на скелі від мохів та бруду, з покриванням поверхні спеціальним біоцидним засобом. Після очистки площина була структурно зміцнена кремній-органічним зміцнювачем фірми Remmers.

Копіювання відбувалось безпосередньо на місці. Методика роботи складалася з трьох етапів: 1) виконання спеціальної пластилінової форми; 2) створення гіпсової копії; 3) виконання копії зі штучного каменю з максимальною імітацією оригінальних

властивостей поверхні петрогліфів. Кінцевою стадією роботи стало регушування копії зі штучного каменю. Відтак, копія петрогліфів дозволить проводити наукові дослідження в камеральних умовах, а також є підставою для продовження розпочатих консерваційних робіт на оригіналах. Виконання копій петрогліфів має велике значення для науки, оскільки дозволяє виконувати аналіз та систематизацію цих унікальних зображень.

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНЖЕНЕРНО-ГЕОЛОГІЧНОЇ БУДОВИ СКЕЛЬ ТУСТАНІ В РАКУРСІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА МОЖЛИВОСТІ РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ

Едуард КУЛІШ

Центр науково-технічних послуг «Інжзахист»

e-mail: kulishgeolog@ukr.net

У 2013-14 рр. ЦНТП «Інжзахист» були виконані спеціальні інженерно-геологічні роботи (дослідження), метою яких було уточнення інженерно-геологічних особливостей об'єкту «Тустань» у комплексі, який включає як самі скелі, так і прилеглі схили. Даний підхід сформувався в зв'язку з наявністю взаємозв'язку між процесами руйнування скель в результаті вивітрювання пісковиків, якими складені скелі, і розвитком ряду екзогенних геологічних процесів, в межах схилів, що оточують скелі.

Постановка завдання для дослідницьких робіт визначається необхідністю реставрації об'єкта «Тустань» зі збереженням його наукової цінності як об'єкта історичної та культурної спадщини. Даний підхід формує специфічні вимоги до досліджень, обумовлені необхідністю формалізації даних двох середовищ (скелі та дисперсно-уламкові ґрунти) для моделювання їх у взаємодії.

Відповідно до викладеного дослідження повинні виконуватися по двох блоках: дослідження скельних ґрунтів (пісковики скель «Тустань»); дослідження дисперсно-уламкових ґрунтів, що оточують скелі і заповнюють простір між ними. Одержані дані є фактологічною основою для формування математичної моделі досліджуваного об'єкта.

Слід розглянути наявні невизначеності, пов'язані з вибором апарату математичного моделювання, які стосуються взаємодії

пружного (скелі) і пластичного (дисперсно-уламкові ґрунти) середовищ.

В рамках поставленого завдання виконана частина робіт, яка дозволяє визначити геометричні характеристики деяких елементів об'єкта. А саме, були виконані сейсмозвідувальні роботи, які дозволили визначити положення меж середовищ з різними фізичними характеристиками за критерієм зміни швидкості проходження сейсмічної хвилі. Роботи виконувалися за допомогою переносної 24-х каналної сейсмозвідувальної станції «Лаколіт — 24 М», адаптованої для виконання інженерно-сейсмометричних геофізичних досліджень. Дані дослідження проводилися на ділянках розвитку дисперсно-уламкових ґрунтів в основі схилів скельного масиву «Тустань» та дозволили визначити потужність пухких покривних ґрунтів, що залягають на корінних теригенних флішевих ґрунтах. Останні нерідко розкриваються в сучасних ерозійних врізах.

Другим напрямком досліджень став детальний опис тріщинуватості і особливостей скельного масиву з прив'язкою досліджуваних об'єктів на топографічній основі. Опис тріщинуватості скельного масиву супроводжувався інструментальним визначенням просторових елементів і, по можливості, глибини її поширення, а також ранжування тріщинуватості за генетичними типами.

У процесі досліджень виконувався відбір зразків ґрунту непорушеної структури для лабораторних досліджень як на ділянках розвитку скельних ґрунтів, так і на території поширення дисперсно-уламкових відкладень.

За відібраними на об'єкті «Тустань» зразкам ґрунтів були виконані лабораторні дослідження, які включали роботи з визначення фізико-механічних характеристик (стандартні дослідження) дисперсно-уламкових ґрунтів, для скельних ґрунтів передбачалося виконання на спеціально підготовлених зразках ряду випробувань щодо визначення їх фізико-механічних характеристик з оцінкою міцності на стиснення і розтягнення в різних напрямках по відношенню до природного нашарування.

Результати виконаних робіт дозволять виконати подальші дослідження зі створення математичної моделі із використанням геоінформаційних технологій (ГІС).

Результати моделювання в супроводі з експертним аналізом дозволять визначити варіанти рішень, прийнятних для досягнення поставлених цілей.

САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ БУБНИЩА В КОНТЕКСТІ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ. ПРОБЛЕМИ ЇХ ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ

Микола КУГУТЯК, Богдан ТОМЕНЧУК

Прикарпатського національного університету імені В. Стефаніка
e-mail: ke@pu.if.ua

Карпатська історико-археологічна експедиція Інституту історії, етнології і археології Карпат Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаніка, за погодженням з Інститутом археології Національної академії наук України, Івано-Франківською обласною державною адміністрацією, Івано-Франківською обласною радою, впродовж десяти років здійснює планові дослідження скельно-печерних комплексів на території Івано-Франківської, Чернівецької та Львівської областей, результатом чого стало відкриття десятків пам'яток археології. Зокрема, проводились і обстеження скельно-печерного комплексу “Скелі Довбуша” в с. Бубнище, який є унікальною пам'яткою природи, історії та архітектури не лише нашого краю, а й усього Карпатського регіону.

Перші обстеження скельної пам'ятки в с. Бубнище проводилися ще в ХІХ – на початку ХХ ст. зокрема, І. Вагилевичем, А. Бельовським, В. Зборовським, В. Деметрикевичем, Б. Янушем, А. Кіркором, І. Крашевським, А. Петрушевичем і К. Устияновичем. Дослідники висунули концепцію про доісторичне походження скельно-печерного комплексу як язичницького святилища. М. Грушевський, відвідавши Бубнище в 1900 р., прирівняв його до печерних монастирів Подністров'я та Криму, звернув увагу на його оборонне значення.

У новітній період вивченням скельно-печерного комплексу займалися краєзнавці, зокрема Р. Скворій, З. Соколовський, С. Слуцький, Т. Бурнашов, З. Федунків, які, в основному, повторювали у своїх публікаціях висновки попередніх дослідників, не володіючи відповідною археологічною доказовою базою, історичними джерелами.

У 60–80-х рр. ХХ ст. на території скельно-печерного комплексу в с. Бубнище (ур. Городище) було проведено невеликі розвідкові археологічні розкопки В. Гончаровим (м. Київ), М. Рожком і

Ю. Лукомським (м. Львів) та Б. Томенчуком (м. Івано-Франківськ). Зокрема, львівські археологи вивчали наскельну забудову та систему в'їзного підйомного мосту. Загалом, вони віднесли даний скельно-печерний комплекс до оборонної фортеці, яка в X–XIII (XIV) ст. була східним форпостом соляного шляху, який ішов з Карпатських перевалів до соляних центрів Прикарпаття, а далі на Галич і Київ. Б. Томенчуком у 1984, 1987 рр. вивчалася система укріплень центрального майданчика скельно-печерного комплексу в с. Бубнище. Було встановлено, що основу головної оборонної лінії складала дерев'яна двоповерхова оборонна зрубна стіна (двочленна, довжиною 45 м, шириною 6 м і висотою 9 м). Зовні знаходився оборонний рів (шириною 14 м і глибиною 3 м) та зовнішній оборонний вал (шириною 6 м), на вершині якого простежено сліди окремої оборонної стіни-частоколу. Дослідження забудови майданчика показали наявність потужного культурного шару XVII (XVI) ст. з великим вмістом кераміки та кахлів. Крім того, було виявлено й дерев'яну прибудову (шириною 4 м) до скелі та печер, які мали житлово-господарське призначення в системі скельно-печерного оборонного монастиря. Культурного шару X–XIII (XIV) ст. ним не було виявлено, що дало підставу говорити лише про існування тут монастирського оборонного комплексу, подібного до інших пізньосередньовічних скельно-печерних монастирів-скитів Карпат і Подністров'я.

У 2014–2015 рр. Карпатською історико-археологічною експедицією Інституту історії, етнології і археології Карпат Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (керівник – М. Кугутяк), було проведено широкомасштабне обстеження «Скель Довбуша» з метою виявлення об'єктів доісторичного (язичницького) періоду використання даного комплексу. Їх результатом стало виявлення давніх великих кам'яних барельєфів і скульптур, антропоморфних і зооморфних зображень, петрогліфів та чашоподібних жертвників тощо, які були предметами язичницького культу.

Крім того, у центрі скельного комплексу виявлено квадратний вівтар (2,2×2,2 м), викладений великими каменями. По колу, на однаковій відстані від вівтаря, зауважено візирні камені, що мали археоастрономічне значення.

Таким чином, Карпатською історико-археологічною експедицією вперше доведено доісторичне походження сакральної пам'ятки неолітичного періоду, виявлено два вівтарні комплекси. Один з них, наземний (перед зображенням лева), був пов'язаний із обрядово-ритуальними діями в період зимового сонцестояння 21–22 грудня. Другий наскельний вівтарний комплекс у вигляді шести чашоподібних

жертovníків (перед триметровим барельєфом жінки) присвячений літньому сонцестоянню 21–22 червня. Типологічно дана пам'ятка не має аналогів у європейській практиці.

Експедицією було встановлено також факт майже повного знищення культурного шару на території самого майданчика скельно-печерного комплексу. До цього призвело інтенсивне неорганізоване туристичне використання (кінні екскурсії) даної пам'ятки в останні роки, охорона якої не була забезпечена відповідними заходами, передбаченими українським законодавством.

У зв'язку з даними обставинами, Карпатською історико-археологічною експедицією було здійснено термінові охоронні дослідження на території майданчика скельно-печерного комплексу в Бубнищі, щоб зафіксувати окремі ще збережені об'єкти на рівні знищеного культурного шару, а саме на рівні передматерика. Було зроблено план центрального майданчика комплексу з детальною прив'язкою всіх виявлених залишків основ кам'яних фундаментів, окремих великих каменів та кам'яних майданчиків. У зв'язку з тим, що вони знаходились на рівні передматерика та нижче 1,5–2 м від рівня знищеної давньої поверхні XVII ст., окремі з них можна трактувати як залишки кам'яних комплексів (об'єктів), які, очевидно, відносяться до часу існування тут великого язичницького святилища. Воно функціонувало тут у різні доісторичні періоди (від епохи неоліту до раннього середньовіччя). Ці охоронні дослідження необхідно продовжити, зважаючи на інтенсивне руйнування пам'ятки і культурного шару. Але вже зараз можна зробити попередні висновки про те, що скельно-печерний комплекс у с. Бубнище використовувався спочатку як язичницьке святилище, а в пізньосередньовічний період – як укріплений монастир. Таким чином, з'явилися переконливі історико-археологічні докази для підтвердження тих гіпотез, які висувалися істориками й археологами XIX–XX ст.

У даний час пам'ятка потребує термінових охоронних заходів з метою її збереження і консервації для наступних поколінь, використання як унікального наукового історико-археологічного, природного і туристичного об'єкта. У зв'язку з цим доцільно створити історико-культурний заповідник всеукраїнського значення за прикладом аналогічного комплексу, який знаходиться в с. Урич Львівської області.

ПОХОВАННЯ ЧЕРЕПІВ ЕПОХИ ЕНЕОЛІТУ В ПЕЧЕРІ ВЕРТЕБА: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Інна Потехіна

Інститут археології НАН України

e-mail: potekhina@hotmail.com

Інтердисциплінарні дослідження антропологічних матеріалів з печери Вертеба на Поділлі, які активізувалися останнім часом завдяки міжнародному науковому співробітництву фахівців з України, Англії та США, висвітлюють низку нових фактів з історії населення трипільської культури даного регіону. В основу цих досліджень лягли скелетні рештки людей, отримані в результаті розкопок, які проводилися групою борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М. Сохацького у 2008-2012 рр. За цей період загалом тут знайдено 1094 розрізнені людські кістки та їх фрагменти, які часто були перемішані з кістками тварин, що вказує на їх перевідкладений характер. Культурні горизонти включають трипільську кераміку, антропоморфну і зооморфну пластику, вироби з кістки, кременю, каменю, міді. Попередні радіокарбонні дати окремих людських кісток посткраніального скелету в основному приурочені до кошиловецької фази трипільської культури (3450-3100 до н.е.).

Проведений нами краніологічний аналіз семи черепів з розкопок 2008 року доповнює і уточнює старі дані (Stoyanowsky 1948) про антропологічний склад похованих у Вертебі. Черепи (крім одного) знайдені без нижніх щелеп. Чотири з них компактно розміщалися у ніші гіпсової стіни печери, поруч на двох каменях знаходився масивний ріг тура. Решта три черепи містилися на відстані 1,4 м від них, але, цілком можливо, були частиною першого поховання. З часу їх відкриття черепи постійно знаходяться в печері, що, на думку автора розкопок, має сприяти їх кращому збереженню. У 2011 р. безпосередньо у польових умовах нами зроблені виміри цих черепів за повною краніологічною програмою, а також проведені палеопатологічні дослідження спільно з М. Ліллі. Однак публікація антропологічних даних не мала сенсу до отримання прямих радіокарбонних дат по кожному черепу, враховуючи присутність у Вертебі культурних відкладень різних періодів та вторинний характер цього поховання. Приналежність цих черепів трипільцям ставилася

багатьма українськими фахівцями під сумнів попри «трипільські» дати інших розрізаних людських кісток та численні трипільські артефакти з печери.

Зразки кісткової тканини з семи черепів Вертеби були відібрані нами і передані до Оксфордської лабораторії для AMS датування та аналізу стабільних ізотопів вуглецю і азоту, до лабораторії Д. Прайса (Вісконсін, США) для аналізу ізотопів стронцію, а також до генетичної лабораторії Д. Райха з Гарвардського університету на аналіз ДНК. Отримані радіокарбонні дати (вони будуть предметом окремої публікації) підтверджують енеолітичне походження всіх семи черепів. Ці дати лежать в інтервалі 3931-3522 cal BC, що відповідає фазам B2-C1 Трипілля згідно з хронологією М. Відейка, який датує фазу B2 періодом 4100-3800 BC, а C1 часом 3800-3400/3200 BC. Очевидно, ці поховання слід пов'язувати з шипинецькою групою трипільської культури.

Виявлено, що п'ять черепів належали чоловікам, два – жінкам. Наймолодшому чоловіку було 25, а найстаршому 40 років. Обидві жінки померли у молодому віці. Статевовікова приналежність визначалася за стандартними протоколами (Buikstra, Ubelaker 1994) на основі морфології та розвитку ознак статевого диморфізму, ступені облітерації швів та зношеності зубів. Можливості визначення статі і віку лише на основі черепів є дещо обмеженими, але цілком прийнятними при відсутності посткраніального матеріалу, який би асоціювався з цими черепами.

Збереженість черепів та їх кісткової тканини добра, деякі були закриті вапняковими відкладеннями. На чотирьох черепах, здебільшого на потиличній та тім'яній кістках, відзначаються травми у вигляді округлих отворів різних розмірів, утворених в результаті проломів кістки від ударів тупим предметом. Вдавнені уламки кістки та характер країв отворів без слідів регенерації свідчать про те, що травми були отримані при житті, незадовго до смерті, і стали її причиною. В одному випадку помітні сліди початку загоєння краю пролому, в іншому – сліди септичного ураження кістки. Інший чоловічий череп має слід від удару у вигляді заглиблення на лобній кістці, але без пошкодження її цілості. На жіночих черепах відзначаються отвори, ймовірно, зроблені з метою трепанації. На одному з жіночих черепів – сліди від порізів крем'яним ножом (трасологічний аналіз), які могли бути залишені в процесі відокремлення черепа. Наявні серйозні травми свідчать про

міжгрупові конфлікти або значний рівень насильства у популяції, а випадки трепанацій вказують на достатній рівень розвитку медичних знань та хірургічних навичок для надання медичної допомоги у трипільській групі населення, яка залишила поховання у Вертебі.

Краніологічний аналіз черепів з Вертеби виявив їх антропологічну неоднорідність в межах європеїдного типу. Вона проявляється як у різній ступені масивності, так і за розмірами та пропорціями черепів. За формою черепної коробки серія порівну розподіляється на групу доліхокранних та групу мезокранних, у кожній по два чоловічих та одному жіночому черепу. Доліхокранна група характеризуються нешироким та середньовисоким обличчям, добре або помірно профільованим у горизонтальній площині і асоціюється з середземноморським типом. Мезокранній групі притаманне більш широке та низьке обличчя з ослабленим профілюванням, характерне представникам протоевропейського типу. Враховуючи малу чисельність вибірки Вертеби, ці відмінності можуть мати і випадковий характер. Однак подібні краніологічні комплекси поширені у ранньонеолітичного населення півдня Східної Європи, представників раннього та середнього етапів Трипілля (Солончени, Верем'я, Незвисько, Лука-Устинська, Липкани, Троян), а також в пізньотрипільських популяціях, представлених серіями Більче Злате з Вертеби, Вихватинців, похованням під фундаментом Успенського Собору в Києві.

ПРО РЕЗУЛЬТАТИ СПЕЛЕОЛОГІЧНОГО ОБСТЕЖЕННЯ ПЕЧЕР ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІСТЕРСЬКОГО КАНЬЙОНУ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАЛІЩИЦЬКОГО РАЙОНУ

Володимир ДОБРЯНСЬКИЙ, Петро ПЛОЩАНСЬКИЙ

Чортківський міський відділ освіти

e-mail: volodimir1966@yandex.ru

Природній національний парк “Дністровський каньон”

У межах Заліщицького р-ну рельєф сильно розчленований долинами лівих допливів Дністра. Їхні круті схили складені з аргілітів, алевролітів, вапняків, пісковиків, гіпсів, суглинків і глин. З гіпсами пов'язаний активний розвиток карсту та поширення карстових форм. Хоча найбільші печери цього регіону закладені в гіпсах, незначна їх частина сформована в інших карбонатних породах – вапняках,

пісковиках та травертинах, в яких спелеогенезис пов'язаний не лише з карстом, але й з тектонікою, вивітрянням та гравітаційними процесами. Практично всі ці печери закладені у вапняках та піщанистих вапняках крейди (альб, сеноман), та мають змішаний генезис. Головною метою нашого дослідження було виявити нові підземні порожнини, що містять археологічні старожитності.

Печера *Деренівка* знаходиться в урочищі Деренівка, на добровлянсько-городоцькій карстовій ділянці, в стінці каньйону Дністра між селами Добровляни і Городок. Належить до Касперівської сільської ради. Широкий навіс закладений в товщі альбських вапняків. З нього декілька тріщин простягаються вглиб масиву. Дві тріщини виводять у тріщини бортового відпору основного блока порожнини, шириною 1...3 м. З південно-західного боку, в основі стінки є ще один навіс. Заповнювач печери складений уламками вапняків, «карпатською» галькою та глиною.

Перед входом до південно-східного навісу знаходяться висічені у вапняковій породі хрести та стилізоване зображення човна зі щоглою. На долівці під навісом, між південно-східним та південно-західним входом гроту, у скелі висічені зображення латинських, грецьких, патріарших хрестів. Вони згруповані у кілька груп та розділяються між собою, зображенням двох кирилических літер “іже” та однієї “у”, яка зображена в вигляді цифри 8 (U) з розірваною у верхній частині петлею. При розчистці долівки знайдено кістки дрібних ссавців, кілька невеликих фрагментованих уламків тонкостінного посуду XV-XVII ст.. і уламок гутного скла темно-синього відтінку.

Грот *“Зозулинці-капличка”* знаходиться на зозулинецькій карстовій ділянці, що охоплює лівий схил долини р. Дністер до с. Синьків. Ця порожнина знаходиться за 0,8 км на захід від с. Зозулинці. Частково під навісом вимурувана кам'яна капличка. Грот закладений у верхній частині схилу, в підшві скельної стінки. В плані він має лінзоподібну форму з нависаючою стелею. В його підшві витікає джерело. У вертикальні стіні біля витоків джерела, з південного сходу на південний захід викуті квадратні ніші для ікон. У крайній, південно-західній частині печери на рівні долівки викута у вапняку велика ніша, яка в західній (лівій) частині має квадратне підвищення (стилізована вівтарна частина). Зверху, у східному боці вибито дату: “1889 р.”.

Дві печери обстежено в нижній течії р. Дупа біля с. Касперівці. Цей район належить карстової ділянки, що охоплює межі населених пунктів Дуплиська, Бедриківці, Касперівці. Печера *Гнила* розташована за 500 м на захід від с. Бедриківці та за 150 м на північ від с. Касперівці, в урочищі *Над Гнилою*. Жодних археологічних знахідок в ній не виявлено. Проте за 25 м на південний схід від печери *Гнила* знаходиться інша печера – *Романтична*, 15 м завдовжки. Печера горизонтальна, ерозійно-гравітаційна, із заповнювачем з суглинків, пісків, жорстви та щебеню вапняку. Біля входу розташований широкий, біля 2 м, майданчик. На стелі – густа кіптява, на дні – сліди згарища: деревне вугілля, перепалені уламки каміння, дрібні куски глини світло-червоного, чорного, темно-коричневого кольору. Там само фрагменти гончарного (XV-XVII ст.) та ліпного посуду. З обох сторін прямокутного входу, який зовні має розмір 1,3×1,3 м, викуті два рівнораменних грецьких хреста.

Ще дві печери досліджені в с. Городок. За 700-800 м на схід від села, в урочищі *Кирнички*, знаходиться печера *Буденна*. Ця горизонтальна печера закладена в товщі піщанистих вапняків, потужністю понад 10 м, із заповнювачем з глини та уламків вапняку. Печера двоярусна. В західному куті однієї з брил, що відкололася від скелі, зображена личина, біля якої викуті лапідарні кириличні написи та знаки. В іншому місці – декілька знаків тюркського чи германського рунічного письма.

В інших печерах, що обстежувались, таких як *Язвина* (або *Андрія*), *Замкова над Серетом*, *Під Липою* та *Низенька*, присутності людини не відмічено, але вона ще може бути виявлена при детальнішому дослідженні та шурфуванні. Отже, на вказаній ділянці сліди використання людьми були виявлені в 4-х з 9-ти обстежених природних порожнин, більшість з яких є навісами та гротами. Особливий інтерес становлять петрогліфи в печерах Деренівка, Романтична та Буденна, які можуть вказувати на їх використання ченцями у пізньому Середньовіччі та/або в Новому часі.

Таблиця 1

Печери на лівому березі Дністра в межах Заліщицького району

№	Назва печери	Координати	Наявність археологічної пам'ятки	Вмісні породи, розміри
1	Деренівка	48°39'19,37``Пн 25°49'17,51``Сх	петрогліфи, кераміка XV- XVII ст.	вапняк (альб)
2	Зозулинці-капличка	48°35'49,94``Пн 25°53'11,14``Сх	іконні ніші, дата на стіні «1889»	вапняк (альб)
3	Гнила	48°40'53,06``Пн 25°48'23,39``Сх	-	вапняк (альб)
4	Романтична	48°40'52,27``Пн 25°48'23,84``Сх	петрогліфи, кераміка XV- XVII ст.	вапняк (альб) L=15 м
5	Буденна	48°38'12,07``Пн 25°51'27,43``Сх	петрогліфи	піщанистий вапняк (альб)
6	Язвина (Андрія)	48°38'30,48``Пн 25°51'56,80``Сх	-	піщанистий вапняк (альб)
7	Замкова над Серетом	48°42'51,94``Пн 25°51'10,88``Сх	-	вапняк (сеноман)
8	Під Липою	48°42'52,61``Пн 25°51'10,65``Сх	-	вапняк (сеноман)
9	Низенька	48°42'53,14``Пн 25°51'09,25``Сх	-	вапняк (сеноман)

ГОРОД В СКАЛАХ – ПЕРПЕРИКОН В БОЛГАРИИ: ПРОБЛЕМЫ АРХЕОЛОГИИ И РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА

Николай ОВЧАРОВ

*Национальный археологический институт Болгарской академии наук
e-mail: aia_ira@abv.bg*

Один из известнейших в последние годы археологических объектов в Болгарии — Перперикон находится в 20 км от г. Кырджали. Скалистый холм был обожествлен людьми еще в каменно-медную эпоху (конец V- начало IV тыс. до н.э.). В конце бронзовой и начале железной эпохи (XVII-VI вв. до н.э.) Перперикон превратился во внушительный культовый центр. В скалах высечены множество помещений, для чего люди вырубали тысячи тонн камня. К концу старой и в первые века новой эры город приобрел свой окончательный вид. Его инфраструктура охватывает крепость на вершине холма, Акрополь; находящийся в непосредственной близости внизу на юго-востоке, также укрепленный, Дворец-святилище и Северное и Южное подградия.

К Дворцу-святилищу ведет 100-метровый проход, высеченный в скалах. В конце прохода находится крепостная стена шириной в 3 м, которая построена из огромных каменных обработанных блоков без строительного раствора. Она окружает Дворец-святилище и связана со стеной Акрополя.

Во внутрь Дворца-святилища ведут два последовательных входа с сохранившимися порогами. Через полностью сохранившиеся проемы дверей можно проникнуть в десятки помещений, высеченных в скалах и сохранившихся на 4-5 м в высоту. Грандиозное архитектурное сооружение раскинулось на площади в 10 000 кв.м и расположено на семи последовательных ярусах, чередующиеся с запада на восток. Дворец-святилище имеет ступенчатую структуру при нивеляции приблизительно в 30 м. В высоту ансамбль развивался примерно еще в три этажа, чьи следы прослеживаются по пазам для массивных деревянных поперечных балок, высеченных в скале. Когда-то со стороны долины реки Дворец-святилище имел весьма импозантный вид.

С востока от внутреннего двора развивается огромный церемониальный зал, длиной свыше 30 м. Вход в зал вели двойные

двери и лестница, которая придавала ему еще более представительный вид. Другим основным элементом Дворца-святилища является овальный зал без крыши, который включен в его северо-западный корпус. В центре зала возвышается круглый каменный алтарь высотой в 3 м и диаметром 2 м. На нем ясно видны следы многократного обжигания огнем.

Древнегреческий историк Геродот повествовал об известном святилище с прорицательницей древнего фракийского бога Диониса-Загрей, которое находилось где-то в Родопах. Его жрица была известна не менее, чем непревзойденная Пифия в храме Аполлона Дельфийского. Более поздний автор Светоний добавил, что сам Александр Македонский и отец первого римского императора Октавиана Августа Гай Октавий посещали этот храм, чтобы получить предсказание о судьбе своих грандиозных начинаний. Храм Диониса-Загрей был высечен в скалах, с каменным алтарем, на котором осуществлялся ритуал излияния вина и зажигания огня. Именно по высоте пламени жрецы гадали о превратностях судьбы желающих узнать свое будущее.

Святилище, которое так долго искали археологи, оказалось на Перпериконе. Оно возникло к концу бронзовой эпохи и функционировало до начала 5 в. Геродот пишет, что священное место охранялось царским родом фраков-бесов, которые проживали в Родопах. Около него постепенно начал формироваться владетельский дворец, так как у фраков царь был и главным жрецом. Последним царем бесов и жрецом Диониса был Вологез, который в 11 г. до н.э. поднял бунт против завоевателей – римлян.

Римляне уважали и развили древний фракийский культ. В Акрополе появились высеченные в скалах улицы, огражденные мощными колоннами. Около них постепенно начали развиваться и представительные архитектурные комплексы, храмы и жилые здания. Исключительно богатые находки – художественная керамика, многочисленные монеты, бронзовая пластика, зеркала из серебра, металлические аппликации с изображением античных божеств, датированы I-IV вв. Дворец-святилище процветал, а архитектурные памятники оформляли огромный город, высеченный в скалах.

С Перперикона начинается распространение христианства в Родопах в начале V в. В 2005 г. археологи обнаружили одну из ранних церквей в этой части гор. В Средневековье город в скалах стал важным административным центром, за который неоднократно велись

бои между Болгарией и Византией. В 1362 г. после тяжелой осады, город был завоеван османскими турками и сожжен, после чего уже никогда не смог возродиться.

Наряду с тем, что Перперикон дает весьма интересные и важные сведения для науки, он быстро превратился в одного из лидеров бурно развивающегося в Болгарии культурного туризма. За 16 лет активных археологических раскопок он стал всемирно известным археологическим объектом. Его посещают около 250 тыс. туристов в год. Не случайно и то, что Перперикон входит в список ведущих всемирных культурно-исторических памятников. Достаточен тот факт, что в своей книге “Пятьдесят священных мест на Земле” выдающийся британский исследователь Филипп Кар-Гом включил Перперикон, наряду с такими объектами как Мачу-Пикчу, Сантьяго де Компостела.

В этом отношении важную роль сыграла финансовая помощь со стороны болгарского государства и средства по европейским программам. Правительство Болгарии выделило около 7 млн. евро для проведения археологических раскопок. Для сооружения туристической инфраструктуры, дорог, автостоянок, консервации и реставрации на сегодняшний день было освоено около 8 млн. евро. По проектам Европейского союза поступило около 3 млн. евро. Большая часть доходов от туристических посещений входят в рекламу, охрану и поддержку археологического объекта.

Перперикон стал стержнем в создании туристических туров, которые включают и другие археологические и этнографические объекты в Родопях. Это храм Орфея около с. Татул, святилище Великой Богини матери, средневековый монастырь св. Йоанна Предтечи, крепости Моняк, Вишеград и Устра, обнаруженные при археологических раскопках, а также и город Златоград эпохи Болгарского Возрождения. Благодаря открытию в последние несколько лет пограничных пунктов с Грецией, в туристические туры постепенно начали входить и маршруты, связанные с уникальными и слабо исследованными памятниками Северной Греции. В этот список входят эллинские города Маронея и Абдера, острова Тасос и Самотраки, античный город Филиппи, где в древние времена произошло великое сражение Брута и Кассия с Марком Антонием, позже ставший центром миссии апостола Павла.

Так, благодаря городу в скалах Перперикону за 15 лет люди, проживающие в одном из отстающих районов Болгарии, получили новые возможности. Раскопки продолжаются и я, как их научный руководитель, надеюсь, что слава этого памятника будет преумножена.

ПАМ'ЯТКА, ТУРИЗМ І ГРОМАДА: МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ

ТУСТАНЬ, ГРОМАДА І ТУРИЗМ: МОДЕЛЬ ВЗАЄМОДІЇ

Василь РОЖКО, Андрій КОТЛЯРЧУК

Міністерство культури України

e-mail: vasyl.rozhko@gmail.com

Державний історико-культурний заповідник «Тустань»

e-mail: chymere@gmail.com

Тустань як пам'ятка творить єдиний ландшафтний комплекс із територією села Урич. Топоніміка, усна історія, тяглість традицій корінного населення особливо важливі в умовах малої кількості знань в науці про період освоєння Тустані. Сусідство пам'ятки із селом породило взаємні впливи, котрі набувають великого значення в період зростання наукової та туристичної ваги Тустані. Ефективне управління пам'яткою чутливе до переконань, пріоритетів та настроїв малої громади села. Тому співпраця між дослідницькою експедицією, а тепер Державним історико-культурним заповідником «Тустань» та місцевою громадою була і залишається ключовим чинником успішного розвитку цього краю.

Заповідник працює над дослідженням і збереженням народних традицій у громаді (заходи «Різдвяна Тустань» і «Великодня Тустань»), локальної історії (запис свідчень, архівні дослідження, заходи до визначних дат в історії громади), матеріальної спадщини села (реставрація церкви, пам'яткових громадських споруд села, етнографічна експедиція, інвентаризація цінної забудови села).

Збереження сформованого культурного ландшафту села і популяризація агротуризму як основи розвитку громади є складовими збереження пам'яток Тустані (проекти «Територія можливостей. Розвиваємо регіон разом.», «Дерев'яна архітектура в культурному ландшафті. Виклики сучасності», встановлення громадських малих архітектурних форм у традиційному стилі).

Інструментом комунікації заповідника з громадою є періодичне друковане видання «Вісник. Тустань», культурно-громадський центр «Хата у Глибокім», відкритий персонал Музею історії Тустані, публічна звітність. Заповідник відстоює питання розвитку навколишньої інфраструктури у органах місцевого самоврядування і виконавчої влади.

ФЕСТИВАЛЬ ЯК ПРИСКОРЮВАЧ РОЗВИТКУ: МОЖЛИВОСТІ «ТУ СТАНІ!» ДЛЯ ПАМ'ЯТКИ, ЗАПОВІДНИКА, ГРОМАДИ

Василь РОЖКО, Орест КОНДРАТОВИЧ

Міністерство культури України

e-mail: vasyl.rozhko@gmail.com

Державний історико-культурний заповідник «Тустань»

e-mail: orest.kondratovych@gmail.com

Фестиваль української середньовічної культури «Ту Стань!» (далі Фестиваль) започаткований одночасно з Державним історико-культурним заповідником «Тустань» у 2006 році (далі Заповідник) з метою оживити унікальну пам'ятку, зробити відомою не лише окремим науковцям, а всьому суспільству. Десять років досвіду й експериментів «Ту Стані!» дозволяють концептуалізувати Фестиваль як явище, підсумувати важливі здобутки, окреслити його значення для збереження пам'ятки, місце у стратегії Заповідника, вплив на розвиток інфраструктури, можливості для громади і регіону, а також нішу в культурному просторі України.

Фестиваль «Ту Стань!» цілісно відтворює усі грані життя та побуту періоду розквіту Київської Русі, створює атмосферу для занурення в українське середньовіччя. Основні частини дійства: двобої, бугурти, кінний турнір, середньовічні танці, музика (героїчний епос, фольк, середньовічна музика, та їх сучасні інтерпретації), вогняне дійство, пісні при ватрі, кіноніч. Окремі майданчики, що діють постійно: середньовічний табір, ігрові майданчики, художники-ремісники, ярмарок, середньовічна кухня, театральна галявина, вуличні музики, стрільби з лука й арбалета, метавка. Водночас у «Ту Стані!» є власні унікальні витвори: нічний штурм фортеці; лазерне дійство (малюнок-анімація лазерним променем на скелі зображення фортеці і її легенди); театр тіней на скелі; десятиметровий триголовий вогнедишний змії; рольові ігри «Стань Лицарем» та «Уяви себе...» для залучення кожного відвідувача; відео – кліп про Тустань, мальована «Казка про Тустань». Щороку головне дійство змінює тему – від розповідей про Воеводу до легенди про Велетнів. Також змінюється візуальний образ поліграфії Фестивалю. Водночас декорованою і постійно «середньовічною» залишається територія Фестивалю, без «китайських» сувенірів, банерів, автомобілів. Щоб

нівелювати можливий негативний вплив великої кількості відвідувачів на пам'ятку, дійство проводиться у підніжжі скель, відвідувачі пересуваються облаштованими маршрутами по дерев'яних трапах.

Після подій Революції Гідності, під час військової агресії Росії та її інформаційної війни концепція Фестивалю переосмислена, з'явилися нові елементи – Духовна територія, Тустанський університет, іншого сприйняття набули базові теми – лицарство, військова звитяга, українська державність.

Успішність Фестивалю, на нашу думку, можна визначити його значенням для Тустані як пам'ятки, Заповідника, громади, а також внеском у культуру.

Через відтворення життя фортеці із залученням сотень учасників і тисяч відвідувачів Фестиваль можна розглядати однією з форм сучасного життя пам'ятки, а також її найкращою промоцією. Тустань – колишня неприступна фортеця, адміністративний, оборонний і митний центр, а сьогодні скелі зі слідами у збереженому природному й історичному середовищі, поруч із бойківським селом Урич – через Фестиваль знову стає зрозумілою і цікавою десяткам тисяч людей щороку, а з нею і ціла епоха княжої доби. Отримана популярність забезпечує більшу увагу суспільства до проблем Тустані, у тому числі щодо незаконних дій забудовників і посадових осіб, які загрожують її збереженню. Також Фестиваль доречно вважати інструментом збереження нематеріальної культурної спадщини.

«Ту Стань!» традиційно є публічною презентацією-звітом цілорічної роботи Заповідника та Музею. Фестиваль забезпечує додаткові надходження коштів до спецфонду Заповідника, ресурси для розвитку Тустані, а після його проведення з'являються додаткові реманент та елементи інфраструктури. Логістично Фестиваль є складним, тому вимагає від команди постійної організаційної еволюції. Щоб розгорнути на кількох лісових галявинах десятитисячне «містечко» на три дні, необхідно забезпечити транспорт, харчування, прибирання, охорону, електричну мережу, освітлення, технічне забезпечення сцени, туалети, водопостачання, наметові табори організаторів і глядачів, інформаційний центр. «Ту Стань!» є майданчиком експериментів, частина з яких згодом втілюється у щоденне життя Заповідника. Дослідженнями у рамках Фестивалю є історична реконструкція, жива історія, археологічні

експерименти: реконструкція одягу, побуту, кухні, традицій, музики, танців, ремесел, мистецтва, княжої доби; відтворено діючі метавку типу требуше і таран, середньовічну піч; здійснено каркасну повномасштабну реконструкцію вежі на вершині Окремого Каменя. Важливим у творенні Фестивалю є гуртування команди однодумців, молодіжного середовища митців, науковців, волонтерів.

Мешканці сіл Урич, Підгородці, Сопіт беруть участь у підготовці та проведенні Фестивалю. Окремим його напрямком є спроба відродження традиційної кухні, фольклорних, ремісничих та мистецьких традицій краю. «Ту Стань!» стимулює появу нових закладів харчування і торгівлі, поширення агротуризму в Уричі та довколишніх селах. Подія притягує одночасно багатьох відвідувачів, що є потенційними споживачами згаданих послуг, тому визначає дефайни та активізує приготування до їх прийняття. Фестиваль спричиняє поступовий розвиток інфраструктури, наприклад ремонт дороги, мосту. Водночас потенціал Фестивалю для розвитку громади і регіону використовується на сьогодні дуже мало.

За десять років бренд «Ту Стань!» став упізнаваним, із власним обличчям і образом. Головною відмінністю «Ту Стань!» від інших фестивалів є участь глядачів у всіх елементах дійства, цілісне художнє та режисерське оформлення, дух лицарства, а домінантою, центром уваги Фестивалю є наскельне місто-фортеця. «Ту Стань!» — традиція, що об'єднує різних за інтересами, станом і статусом людей на місці пам'яті, нове життя фортеці і села, жива історія, пошук ідентичності, пам'ять про предків, воїнів і перемоги. Важливо, щоб це відбувалося саме сьогодні, всупереч війні, безгрошів'ю, тривозі – власне, щоб змінити цей постійний стан, щоб надихати, додавати духу. Напевно, це і є місією культури.

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ СЕЛА УРИЧ

Любомир ПАРХУЦЬ

Національний лісотехнічний університет України

e-mail: lubom.pa@gmail.com

Еволюція соціального та економічного життя має сильний вплив на зміну поселень та їх ландшафтів. Розвиток поселень є необхідним для покращення якості його території, але повинна бути певна міра, яка дозволить підтримувати екологічний баланс у

природокористуванні та не втратити культурні цінності. І це особливо стосується Карпат. Як не дивно, деградація культурних ландшафтів Карпат відбувається шляхом намагання створити людиною замкнуте комфортне середовище, не враховуючи зовнішнього оточення. Урбанізаційні процеси та міський спосіб життя в наш час активно впливають і змінюють сільські поселення. Під впливом міської архітектури в селах з'являються нетрадиційні архітектурні форми з яскравою колористикою. У результаті такого впливу у виднокраї села зростає кількість будівель із міським «архітектурним обличчям». Старі дерев'яні будинки не ремонтують, а на їх місці будують нові, часто не пропорційні і не гармонійні до сформованого середовища. Здебільшого ці будинки не мають органічної єдності із ландшафтом, виглядають вульгарними по відношенню до традиційної забудови і є чужими у гірському краєвиді. У випадку з особливо цінними та культурними ландшафтами зміна способу господарювання, запровадження нових планувальних та архітектурних підходів веде до втрати якостей ландшафту, набутих у ході їх традиційного розвитку.

У Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, яка ратифікована Україною, наголошується про загрозу руйнування культурної та природної спадщини і необхідність зусиль щодо її охорони та популяризації. На сьогодні в Україні немає позитивних прикладів облікування, збереження та підтримки цього виду пам'яток. Згідно законодавства України культурні ландшафти за видом відносять до визначних місць. Під терміном «культурний ландшафт» значна частина науковців розуміє такий вид антропогенного ландшафту, який сформувався в результаті взаємодії людини та природи і який відображає процес еволюції у формуванні життєвого середовища. У культурному ландшафті його мешканці підтримують духовні та культурні традиції, зберігають історико-культурну спадщину, орієнтуються на традиційні види господарювання (природокористування), які підтримують екологічний баланс.

Село Урич є особливим з точки зору органічного поєднання його архітектури та ландшафту. Культурна цінність полягає у способі землекористування та ведення сільського господарства, планування та архітектури. На теренах європейських держав у поселеннях, які закладались на німецькому (магдебурзькому) праві у період XIV-XVIII ст., користувалися лановою системою. Лан – стала міра

земельного наділу, який надавався патріархальній сім'ї із 10-12 осіб і становив основним мірилом феодалних повинностей.

Особливість планування Урича у тому, що лани з орними землями та сінокосами наділялись на пологих північно-східних схилах котловини, а стрімкі південно-західні — призначались для пасовищ. Лише пізніше, через нестачу ґрунтів, окремі ділянки терасували на південно-західних крутосхилах для ріллі. Садиби закладались у долині вздовж річки Уричанки з одного боку вулиці. Ланова структура Урича повністю збереглася на середніх та нижніх рівнях, а на верхніх — втрачена через заліснення. Краєвид села виглядає регулярно спланованим і подрібненим на вузькі смуги, що формуються орними землями та сінокосами. Житлова архітектура переважно одноповерхова і зосереджена у долинному просторі.

Невелика частина території села попадає в охоронні зони ДКЗ «Тустань» та НПП Сколівські Бескиди. Друга значна частина залишається під впливом урбанізаційних процесів. Збереження культурного ландшафту Урича в тій частині, де не поширюється дія охоронних зон, повинно здійснюватись у кількох напрямках:

- раціональне землекористування та збалансоване природокористування;
- розвиток планування та формування архітектури у традиційних формах з використанням нових конструктивних прийомів та матеріалів;
- підтримка та інвестування традиційних форм господарювання;
- широка популяризація духовної та культурної спадщини села.

Для реалізації завдань збереження культурного ландшафту Урича у першу чергу необхідно розробити місцеві правила забудови та генеральний план розвитку села. Наступним кроком може бути занесення до держаного реєстру пам'яток культурної спадщини особливий для Бойківщини агроландшафт як визначне місце.

ФОРТЕЦЯ ТУСТАНЬ ЯК ОБ'ЄКТ ГЕОТУРИЗМУ І ПОДІЄВОГО ТУРИЗМУ

Тетяна БОЖУК

Національний університет “Львівська політехніка”

e-mail: tbozhuk@gmail.com

Для потреб активного літнього відпочинку визначено території, на яких дозволено здійснення рекреаційно-туристичної діяльності (відповідно до чинного законодавства); обґрунтовано їх ресурсне та інфраструктурне забезпечення; проаналізовано рекреаційно-туристичні дестинації (РТДе) на теренах Українських Карпат, через які пролягають найпопулярніші пішохідні маршрути, і, використовуючи здобутий досвід, розроблено нові радіальні пішохідні маршрути із залученням об'єктів туристичного шляху “Гео-Карпати”, наприклад, в околицях с. Довге Дрогобицького району Львівської області. Зокрема геосайт №18 “Урицькі скелі” належить до ресурсного забезпечення РТДе для потреб активного відпочинку. Про це зазначає і О. Сопілко, який описав маршрут від м. Сколе на вершину Парашка (1268 м) до водоспаду Гуркало – туристичний осередок Асоціації гірських провідників “Ровінь”, звідти – радіальні виходи до с. Майдан та фотеці Тустань. Автор рекомендує після нічного відпочинку на “Ровені” продовжити мандрівку до Тустані, що знаходиться на відстані біля 8 км. Маршрут можна охарактеризувати як не складний із відвідуванням музею Державного історико-культурного заповідника “Тустань” та Урицьких скель.

Проведено аналіз діяльності туристичних компаній у межах Львівської області і визначено ті, що пропонують у переліку популярних туристичних маршрутів і відвідання фортеці Тустань, зокрема:

- Вир мандрів (тур “Фортеця Тустань”);
- Всесвіт (“Тустань, зоопарк с. Меденичі”);
- Галінтур (“Древня Тустань”);
- Євро-Софія (“Експерсія у місто-фортецю Тустань”);
- Калина-тур (“Тустань. Урицькі скелі”);
- Кумпель-тур (“Парк “Сколівські Бескиди”, фортеця “Тустань” та водоспад Кам’янка”);
- Лемберг-тур (“Тустань – унікальна пам’ятка фортифікації IX-XIII ст.”);

- Насорох (“Тустань, водоспад на р. Кам’янка”);
- Час на мандри (“Фортеця ТуСтань, водоспад та монастир”).

Крім цього, розробники міжнародного туристичного шляху “Гео-Карпати” у запропонованому маршруті “Скельна сага Карпат” охоплюють і Урицькі скелі.

Оскільки цей геосайт є на сьогодні популярним об’єктом туризму і геотуризму, то варто рекомендувати екскурсоводам, гірським провідникам чи працівникам національних природних парків зробити зупинку біля стенда й акцентувати більше уваги на геолого-геоморфологічних особливостях об’єкта.

Крім цього, на території фортеці “Тустань” – пам’ятки природи та археології національного значення, державного історико-культурного заповідника вже 10 років впродовж проводиться щорічний фестиваль української середньовічної культури “Ту Стань”, який пропонує споглядати реконструкцію взяття фортеці, слухати музику, бути учасником середньовічного університету чи духовної території, або глядачем на театралізованій галявині чи перегляді документальних і художніх фільмів, взяти участь у майстер-класах чи ярмарках, що безумовно приваблює багатьох прихильників подієвого туризму.

СИМВОЛІЧНЕ ОЗНАКУВАННЯ ВТРАЧЕНОЇ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ СТАНІСЛАВІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ)

Зоряна ЛУКОМСЬКА

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
e-mail: sorianalukomska@gmail.com

У роботі розкрито проблему сучасних методик дослідження та ознакування втрачених цінних історичних елементів, які свого часу відігравали роль містоформуєчих об’єктів. Представлено комплексний нетрадиційний підхід до експонування втрачених елементів міста-фортеці на прикладі міста Івано-Франківська (Станіславава).

У багатьох містах Західної України, які мають багату історико-архітектурну спадщину, існує проблема представлення цінної історичної забудови. А коли мова йде про колишні фортифікаційні

утворення, то проблема розкриття цінності таких комплексів – ускладнена недостатнім їх дослідженням, масштабною цих споруд, численними змінами, які були внесені у планувально-просторову структуру впродовж періоду існування комплексів. У переважній більшості випадків, такі містобудівні утворення не мають статусу пам'ятки, а, отже, не охороняються належним чином.

Представлення цінності історичного містобудівного комплексу є складним завданням в сучасних умовах існування історичних центрів міст західної України, які зазнають значних змін, реконструкцій, перебудов. Але, в цей же час, маємо приклади вдалого пристосування, музеєфікації та експонування колишніх фортифікацій у Європі, які, в той чи інший спосіб, представляють архітектурно-містобудівну цінність міст-фортець. Тому у дослідженні представляємо концепцію комплексного нетрадиційного підходу до представлення архітектурної цінності колишньої фортеці Станіслава періоду XVII – XVIII ст. Застосування даної концепції можливе для інших історичних міст.

Станіславівська фортеця XVII – XVIII ст., була розібрана з приходом до влади австрійського уряду (поч. XIX ст.), залишилися тільки невеликі її фрагменти. На теперішній час, до складу історичного ядра міста входять: цінні історичні споруди і пам'ятки архітектури періоду закладення міста, частково збережені елементи первісної розпланувальної структури і фрагменти фортифікаційної системи, які збережені у видозміненому вигляді.

Оскільки, середовище колишнього середмістя та фортифікацій, на сучасному етапі розвитку міста Івано-Франківська, як і більшості історичних міст, є сформованим та складається з історичної та сучасної забудови, виникає потреба ознакування історичної спадщини засобами та методами, які б не перевантажували історичне ядро міста, а доповнили та виділили його найцінніші елементи.

В даному випадку найдоцільнішим є застосування таких методів архітектури, які не порушують сформоване історико-архітектурне середовище, а дають можливість розкрити особливості цінної історичної забудови як збереженої так і втраченої. Найважливішим аспектом запропонованої концепції є створення символічних образів втрачених елементів історичного середовища.

Розроблена програма ознакування складається із пам'ятних знаків, які запропоновано встановлювати у місцях втрачених елементів колишньої фортеці, а саме в'їзних брам, бастіонів, втраченої

цінної громадської, сакральної та житлової забудови. Важливим аспектом даної програми є атрактивність, освітньо-пізнавальна функція та культурний туризм.

Проведення символічного ознакування цінних об'єктів історичних міст дасть можливість підсилити значення історико-архітектурної спадщини у сучасному міському середовищі, донести до широкого кола жителів та гостей міста історичні аспекти розвитку міста, а також різко знизить можливість руйнування та нищення пам'яток архітектури та історії.

СТРАТЕГІЇ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ РИНКОВИХ ПЛОЩ ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ ЯК ПРОСТОРУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Олег РИБЧИНСЬКИЙ

Національний Університет “Львівська політехніка”

e-mail: zoriana7@yahoo.com

Практично в кожному історичному містечку ринкові площі породжують національні та політичні наративи, репрезентують спадщину минулого культурного розмаїття. Ринки розкривалися переважно як місце ярмаркової культури, часто помилково сприйнятої як “маловартісної”. Натомість в просторі українських міст та містечок, які ще називають штетлі, сформувалося унікальне в європейському контексті полікультурне братство та підприємництво. Внаслідок трагічних подій ХХ ст. – двох світових воєн, голодоморів і голокосту, еміграції і переселення народів, руйнувань та спотворення містечкового простору ринкові площі стали певним міфологічним конструктором. Містечковий простір постійно присутній у мистецтві, літературі та музиці, оскільки “старі міста має у своїй історії багаті ресурси фактів, якими підживлюються чергові генерації мешканців, підтримуючи та створюючи наново свій образ місця”. У цьому особливе призначення ринків, не лише для торгівлі, а як місць міської ідентичності, місць “функціонального ритму особистого та суспільного життя”.

Відтак, успішність ревіталізаційних заходів залежить від соціальних та економічних проектів. Тут не варто розраховувати на миттєвий результат та швидке оновлення історичної частини міста. Реставраційні, реконструкційні роботи або нове будівництво в

просторі ринкових площ історичного міста необхідно розглядати в контексті цілого середмістя, а також рахуватися із зонами охорони зареєстрованих пам'яток історії, культури і природи. Найважче захищати ново виявлені пам'ятки під час розробки історико-архітектурного опорного плану або споруди, які в силу різних чинників не потрапили у науково-дослідну документацію. Варто зауважити, що в процесі здійснення ревіталізаційних заходів першість надається збереженню традиційного характеру середовища і архітектурної спадщини.

В Україні сьогодні більшість праць, присвячених містам та містечкам, розкриває історичні аспекти урбанізаційних процесів, встановлення Магдебурзького права, управління та економічного розвитку поселень. Грунтовні дослідження охоплюють особливості та принципи історичного розвитку окремих міст. Містобудівельні принципи формування та архітектуру ринкових площ історичних міст України аналізували М. Бевз, В. Вечерський, Б. Колосок, А. Рудницький, Б. Посацький, В. Вуйцик, Р. Могитич, О. Бойко, В. Слободян, С. Кравцов, П. Ричков, Г. Петришин, С. Топилко, У. Іваночко, М. Каплінська, М. Ясінський. Однак у наукових працях переважно тільки згадують ринкові площі і не торкаються стратегії їхньої ревіталізації як унікальних і самостійних архітектурних комплексів. Теорія і практика ревіталізації розвивається переважно в США, Великобританії, Ірландії, Німеччині та Польщі. Проблеми та аспекти ревіталізації історичних частин міста розкриті в працях З. Зузяка, Б. Бартковіча, С. Юхновіча, П. Лоренса (Польща), Г. Ешворта (Великобританія), Б. Беррі, М. Веббера (США), Г. Кеммінга, К. Шмідта (Німеччина). В працях цих урбаністів визначено, що якісний розвиток міста істотно залежить від активності функціонування культури. Поняття ревіталізації до сьогодні не має чіткого і докладного визначення. Наприклад, на думку Г. Ешворта, ревіталізація – це творення нового життя в просторі міста з чітким наголосом на економічні функції. З. Зузяк вважає, що існує три напрямки ревіталізації історичних середмість: новий фізичний простір, простір культурної спадщини, простір місцевої громади. За П. Лоренсом, ревіталізації кожного міста, або його частини притаманні різні риси, а цілі укладаються в такі напрямки: містобудівельно-архітектурний, технічний, соціальний, економічний, екологічний. Такий підхід до ревіталізації відкриває для історичних міст України можливість відродити ринкові площі у взаємодії

містобудівельних, архітектурних та реставраційних процесів та соціально-економічної діяльності.

Стратегії ревіталізації і простір культурної спадщини.

Зміна простору ринкових площ залежить від актуального стану. Згідно стану збереженості формують програму ревіталізації, яка складається з трьох напрямків: формування нових просторів, використання простору культурної спадщини, розвиток простору місцевої громади.

Формування нових просторів – мета напрямку створення нових просторів та частин міста, як таких, що розвивають містобудівну структуру та економіку.

Використання простору культурної спадщини – мета напрямку розвитку економіки міста завдяки використанню ресурсів культурної спадщини і з умовою її збереження.

Розвиток простору місцевої громади – мета напрямку покращення умов життя завдяки підтримці місцевого підприємництва і з врахуванням індивідуальних особливостей історичного міста.

Проектні роботи ревіталізації ринкових площ варто виконувати трьома групами: групою представників територіальної громади, групою фахівців та представниками територіальної громади, виключно групою фахівців. Територіальні громади найкраще відчують проблеми та загрози простору їхнього перебування. Тому початкові дослідження проблем та формування першочергових змін повинні розроблятися ініціативними представниками місцевої громади. Такі роботи можуть прискорити та стати підставою для проекту ревіталізації. Наступним кроком може бути співпраця територіальної громади з фахівцями у галузі архітектури та містобудування, соціології та економіки тощо. Такий спосіб співпраці сприятиме професійній розробці стратегічного плану зміни ринкової площі. Виконання проекту групою фахівців сформує остаточні стратегічні цілі ревіталізації із врахуванням ресурсів та особливостей соціально-економічного розвитку історичного міста.

Фінансування проектних робіт може здійснюватися трьома способами: приватними фондами, громадськими організаціями спільно з приватними фондами, за рахунок коштів з місцевих бюджетів.

В стратегії розвитку історичного міста і ринкової площі закладаються основи для зовнішнього залучення підприємницької діяльності. Основна ціль такого напрямку активізація місцевого

розвитку. Окрім того важливо, щоб кожна територіальна громада визначила неповторність та особливість ринкової площі у конкретному історичному місті. На підставі цього формувала довгострокову стратегічну діяльність. Згідно цього можна трактувати простір ринкової площі, як “продукт підприємницької діяльності” і як “підприємство”. Якщо ринкова площа історичного міста розглядається як “продукт підприємницької діяльності” то вона призначена для індивідуального, громадського, територіального, державного та континентального користування. Якщо ринкова площа трактується як “підприємство” то передбачається, що тут відбувається виробнича, торгівельна та господарська діяльність з метою одержання прибутку. Натомість сучасний стан ринкових площ засвідчує, що значна кількість пам’яток архітектури, історії та культури потребує реставрації, реконструкції або ремонту. Тому підприємницьку діяльність в історичному місті як культурній спадщині, варто скерувати в напрямку розвитку туристичної інфраструктури, підготовки краєзнавців, екскурсіводів, менеджерів культурного туризму, розробці нових маршрутів, відкриттю нових пам’яток та музеїв, формуванні високої якості обслуговування у всіх сферах туристичної діяльності. Для ефективного просторового експонування ринкових площ історичних міст необхідно виконати благоустрій території площі, побудувати готелі економ-класу, проводити рекламно-інформаційні заходи, укласти туристичні послуги так, щоб максимально демонструвати багато культурну спадщину історичного міста.

У світовій практиці ревіталізація історичних частин міста базується на активних рекламній кампанії та просуванні культурної спадщини поселення на ринку. В цій діяльності активними гравцями є місцева влада, громадські організації та місцеві громади. Реклама стимулює знання про історію міста, знакові місця пам’яті, ставлення до існуючих та відкриття нових пам’яток архітектури. Завдяки цьому формується привабливість історичного міста для ведення підприємницької діяльності.

Під час реставраційних або відновлювальних робіт на будівлях, що пов’язані з ринковою площею, слід опиратися на такі положення: дотримуватися принципів гармонійного співвідношення будівлі в комплексі і оточенні ринкової площі; обов’язково проводити дослідження існуючого стану та історії формування будівлі з використанням допоміжних дисциплін при реставрації;

дотримуватися наукових основ формування методики та технології реставраційних робіт з використанням нових розробок в галузі науки та техніки; обмежувати і контролювати впровадження нових об'ємів в просторове вирішення будівлі; увиразнювати автентичні форми та реставраційні доповнення елементів об'єкту. Сучасна активність будівельних фірм та асортимент матеріалів спонукають до зауваги, щодо в роботах зі старими будівлями слід враховувати аспект відворотності. Доповнення не повинні руйнувати автентичні поверхні та матеріали.

В концепції ревіталізації передбачається максимальне використання простору ринку: поверхні площі, втрачених і збережених будівель, відбудова або новобудови. Після проведення досліджень існуючого стану будівель визначається чи об'єкт може використовуватися повністю, частково, чи вже не надасться до використання.

Будівлі, що повністю пристосовуються потрібно оцінювати як пам'ятку, цінну споруду, фонову або дисгармонійну. З пам'ятками треба працювати в реставраційному напрямку: очищувати та забирати пізніші, не цінні нашарування, виконувати зондажі, відкривати старі віконні та дверні обрамлення, виконувати доповнення втрачених деталей, відтворювати втрачені частини пам'яток, замінювати пошкоджені частини та конструкції, укріплювати фундаменти та стіни, відтворювати первинне пофарбування фасадів. З цінними спорудами рекомендується працювати як з пам'ятками, натомість можна виконувати добудови та прибудови. З фоновією забудовією варто виконувати наступні роботи: здійснювати перепланування згідно задуманої функції, змінювати фасадні площини так, щоб вони відображали властиву для містечка стилістику, покриття дахів варто виконувати з природніх матеріалів – дахівки, оцинкованої бляхи, металевої дахівки або гонту. Дисгармонійну забудову варто розбирати або понижувати поверховість до масштабів властивих для міста. Фасадні площини варто вирішити із врахуванням навколишньої забудови ринкової площі.

Будівлі, що частково пристосовуються потрібно первинно обстежити з позицій технічного стану. Фрагменти, що не вдається зберегти варто документально зафіксувати. Якщо роботи виконуються з пам'яткою розібрану частину варто відтворити з історичних матеріалів. У випадку інших типів забудови можна застосувати творчі розбудови. До частково пристосованих будівель зараховуються

фрагменти пивниць зі збереженою структурою планування, збережені давні стіни з дверними та віконними проїмами, різного типу склепіння. У забудові ринків трапляються такі приклади коли є збереженими пивниці XVI–XVII ст., а перший поверх збудований у першій половині XX ст. З такими об'єктами варто працювати обережно навіть у випадку перепланування першого поверху. Натомість планувальні та конструктивні релікти старої структури в рівні пивниць обов'язково потрібно розглядати як пам'ятку. Відтак, в роботі слід використовувати реставраційні методи та методики.

Будівлі, що не надаються до пристосування слід після обстеження стану конструкцій документально зафіксувати. Переважно така проблема постає з рештками давніх кам'яниць, дерев'яної забудови або ратуші. У прикладі дерев'яних конструкцій варто зупинитися на документальній фіксації. У випадку мурованих конструкцій рекомендується включити старі стіни як експозиційні елементи інтер'єру. Якщо прийнято рішення про розбір стін то варто декоративні елементи (різьблені портали або обрамлення) монтувати у стіни нової будови або передати до музею, в колекцію лапідарію. Найбільш прийнятним напрямком є збереження фрагментів будівель із їхнім експонуванням для громади у актуальній формі або з частковим укріпленням конструкцій. В роботах зі старими реліктами забудови ринкових площ варто застосовувати методи та методики консервації каменю, штучного каменю, кераміки та по можливості дерева.

В проектній роботі з пам'ятковою, цінною та фоною забудовою ринкових площ варто використовувати методику архітектурно-археологічних обмірів. На обмірах, для об'єктивності проектних рішень, варто показувати всі зміни, втрати та пам'яткові елементи. Опісля матеріали натурних досліджень використовують в розробці історичних етапів еволюції будівлі (житлового будинку, торгових рядів, крамниці, заїзду, ратуші, будинку ваги, тощо.) Велике значення для формування історії об'єкту становлять археологічні дослідження, а по можливості нововідкриті фрагменти можуть стати підставою для їхньої інтеграції в процесі відтворення або нового будівництва.

Функціонально-просторове вирішення будівель пов'язане з історією функціонування та актуальною адаптацією спричиненою ревіталізаційними заходами. Тут слід зауважити, що не варто пристосовувати будинок для будь-якої непродуманої функції.

Історично склалося так, що в забудові ринків прижилася функція малих та середніх за розмірами крамниць, невеличких торгових залів, малих готелів – заїздів, ратуші з простою системою планування. Сучасні вимоги комфорту та якості готелів, житла, крамниць, тощо з поправками на сформоване історичне середовище надаються до впровадження в об'єм забудови ринкових площ. Тобто, за умови фахового проектного рішення, можливо влаштувати додаткові технологічно-інженерні приміщення для вирішення сучасних вимог щодо комфорту та безпеки життєдіяльності.

В результаті відновлення та експонування культурних цінностей простору ринкових площ можна підняти економіку історичного міста, розвинути рівень порозуміння та співпраці між місцевою владою та громадою, використати сучасні функції міста в історичній структурі середмістя, підняти попит на функції обслуговування населення, зберігати історичну та творити нову культурну спадщину за допомогою різних форм комерційної діяльності, ревіталізувати історичний образ міста.

Отже, джерельною базою для ревіталізації є простір культурної спадщини міста. Культурна спадщина історичного міста складається зі смислів та форм, символів та подій. Тому, ринкові площі стають таким простором у якому перетинаються духовні, метафізичні, емоціональні та інтелектуальні форми сприйняття, що перетворює їх у місця пам'яті.

Ревіталізація ринків як місць пам'яті забезпечить неперервність історії і відновлення перерваних зв'язків. Аляйда Ассман пише, лише жива культурна пам'ять може “змусити заговорити місця як німих свідків минулих часів, повернути їм утрачений голос. Адже лише той може прочитати текст меморіального ландшафту, хто вже знає його зміст, це не інформативне читання, а таке, що пригадує”. Оновлення ринкових площ варто розглядати в контексті формування “простору пам'яті”. В просторі ринків потрібно зберегти символи минулого життя і відновити те, що втрачене.

Символи минулого життя мають мистецькі, політичні, релігійні та міфологічні ознаки. Культурна спадщина ринкових площ базується на історії і робить її значущою для історичного міста, регіону та країни. В контексті ревіталізації ринкових площ варто рухатися в напрямку формування “пам'ятного ландшафту”. Тут йдеться не лише про консервацію руїн, влаштування меморіальних знаків присвяченим видатним постатям, а й про збереження і відтворення символів та

знаків історичних подій, національних культур, тощо. Простір ринку варто змінювати так, щоб історії міста знову ожили в пам'яті споглядача. Також важливим аспектом ревіталізації ринків є актуалізація “духу міста” (Genius Loci). Архітектурний образ ринкових площ формувався міщанами згідно місцевих правил, законів та традицій. Тому, згідно ідей К. Норберга-Шульца, оживлюючи ринкову площу важливо зберегти “Genius Loci”, а саме автентичність, індивідуальність, символічність території, прочитуваність феномену локального архітектурного середовища.

Важливим аспектом ревіталізації ринкових площ є дефініція “мальовничості”. Образи ринкових площ почали приваблювати художників ще у XIX ст. На початку XX ст. завдяки фотографіям, сьогодні можна аналізувати те, як виглядали площі до їхніх знищень у Першій та Другій Світових війнах, а у 1960 – 1980-их рр. В сюжетах гравюр та фотографій помітні сцени з повсякденного життя, релігійні сцени, особливості архітектури. Мальовничість це поняття, яке потрібно для того, щоб допомогти сформувати такий простір в якому є відкриті і не одноманітні форми, виразні архітектурні образи, гармонійна колористика, розмаїті фактури та текстури поверхонь, наповненість діями (ярмарками, фестивалями, релігійними святами, політичними акціями, тощо), автентичність історичних панорам поселення, привабливість для художньої фіксації (література, живопис, графіка, фотографія, тощо).

Сформовані впродовж XVI–XIX ст. ринкові площі найкраще репрезентують культурну спадщину Українського міста. Ринкові площі вважаються серцем історичного міста. Відтак, для репрезентації ринкових площ необхідно передбачити роботи з благоустрою, будівництва житлових будинків, готелів, крамниць та широкого пропагування культурної спадщини історичного міста. Місцева влада, громадські організації та місцеві громади повинні формувати належну думку та відповідне ставлення до ринкової площі у своєму місті. Відродження місцевих правил, законів та традицій формування архітектурного простору стане запорукою поступового розвитку економіки міста. В період активізації економічної діяльності головними є розвиток та збереження культурної спадщини. Під час проведення реставраційних, реконструкційних робіт або нового будівництва необхідно враховувати “мальовничість” українського містечка. Вона стане дороговказом для розвитку чіткого та автентичного архітектурного образу ринкової площі історичного міста України.

ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ (НА МАТЕРІАЛАХ ЕКСПЕДИЦІЇ «ВИРІЙ»)

Ольга СВИДЗИНСЬКА
Громадське об'єднання «Вирій»
e-mail: triphilon@i.ua

Табір-експедиція «Вирій» відбувається на українських етнічних землях в межах сучасної Польщі починаючи від 2008 р. Однією з цілей експедиції є впорядкування забутих українських цвинтарів на території Любачівського повіту. Майже всі збережені цвинтарі внесені до польського реєстру нерухомих пам'яток, оскільки на них представлені кам'яні надгробки т. зв. Бруснівської каменярської школи, центром якої було с. Старе Брусно (нині не існує).

Специфікою праці з українськими пам'ятками на території сучасної Польщі є те, що питомої громади, яка свого часу творила ці пам'ятки і несла за них відповідальність, уже 70 років не існує. На її місці утворилися нові громади, які здебільшого не мають духовного зв'язку з місцем, на якому вони замешкали, а подекуди й зберігають у пам'яті негативний досвід взаємин з колишніми мешканцями — українцями. Натомість колишня українська громада, нащадки мешканців виселених сіл, проявляє більший чи менший інтерес до втраченої малої Батьківщини і до нашої експедиції зокрема. Таким чином відновлюється чи встановлюється наново зв'язок між громадою і пам'яткою.

За час проведення експедицій ГО «Вирій» працювало на чотирьох об'єктах, і щоразу досвід взаємодії з громадами був іншим.

с. Жуків (тепер Ковалівка). Ініціатива відновлення цвинтаря походила від представників колишньої громади села та їхніх нащадків, які на теперішній час розкидані дослівно по цілому світі. Найактивніші представники громади мешкають у Польщі та в Україні. Вони зберігають пам'ять про своє коріння, приїжджають щонайменше раз на рік в рідне село, намагаються доглядати за цвинтарем, прибирають, косять траву.

с. Любича Князі (тепер Князі). Ініціатива відновлення цвинтаря походила від уродженця села, який був виселений до УРСР у малолітньому віці і зараз мешкає в Ужгороді. Ініціатор сам брав участь в експедиції разом з таборовиками. Окрім цвинтаря увагу організаторів експедиції привернула мурована церква початку XIX ст.,

пошкоджена ще під час Другої світової війни. На час нашого приїзду церква перебувала в занедбаному стані. За два роки робіт територію навколо церкви розчищено, зроблено обміри залишків святині та декілька ескізів її можливого вигляду. Під час експедиції відбувалися доволі тісні контакти з нащадками виселенців з України, які відвідують і прибирають могили своїх предків. Крім того, місцева влада виявила зацікавлення нашою працею, зокрема й через те, що аварійний об'єкт (храм), який раніше не особливо привертав увагу, тепер став більш доступним і для місцевих мешканців, і для туристів. Таким чином, солтиство і гміна мали за обов'язок подбати про безпеку навколо пам'яток, а також про інформаційні стенди для туристів. Наприкінці 2015 року стало відомо про виникнення громадської ініціативи порятунку церкви в Князах.

с. Подемщина, в якому до війни переважали москвофільські настрої, було цілком виселене до УРСР. Вибір місця для експедиції належав організаторам, досі жодних контактів з громадою, як колишньою українською, так і теперішньою польською встановити не вдалося. Зміни на цвинтарі помітили хіба що мандрівники-краєзнавці.

с. Суха Воля. Ініціатива відновлення цвинтаря належала організаторам експедиції, були встановлені контакти з теперішніми власниками території — лісництвом в Олешичах. Вже під час експедиції завдяки публікаціям в інтернеті з нами почали зв'язуватися нащадки виселенців з села, які зараз мешкають в Україні. Вони виявили жвавий інтерес нашою діяльністю, почали ділитися своїми даними про село, спогадами очевидців. Варто зазначити, що старше покоління виселених з Сухої Волі було доволі активне на початку 1990-х років, коли було організовано виїзд на місце села, впорядкування цвинтаря, встановлення огорожі і хрестів на могилах місцевих бійців куща самооборони і тих селян, могили яких не встигли опорядити. Суховільці опублікували серію статей і спогадів про своє село у «Віснику Любачівщини», чим ми могли скористатися під час підготовки табору. Представники молодшого покоління виявили бажання взяти участь у наступній експедиції.

Отож, досвід показує, що взаємодія громади і пам'ятки можлива навіть після того, як громада в питомому розумінні цього слова перестала існувати. Хоча з високою долею ймовірності можна стверджувати, що ностальгія за втраченою малою Батьківщиною і негативна історична пам'ять стають у цьому випадку рушійними і об'єднавчими силами для колишньої громади.

МАЙДАН – ГРОМАДА – МУЗЕЙ: У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ, СИНЕРГІЇ, ЗНАЧИМОСТІ (УРОКИ І ВИКЛИКИ ТВОРЕННЯ МУЗЕЮ МАЙДАНАУ)

Ігор ПОШИВАЙЛО

*Меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції
гідності*

e-mail: ihorua@ukr.net

Концепції спрямування музейної діяльності в суспільне русло, принципи “служіння людству”, основоположні ще наприкінці XIX ст. для більшості музеїв західного світу, зберегли пріоритетність і в другій половині XX ст. Адже сучасні музейні заклади постають активними комунікаційними чинниками, оперуючи не лише експліцитно – на рівні предметів історії, науки, культури, освіти чи дозвілля, а й на імпліцитному рівні, торкаючи сфери влади, ідеології, системи цінностей та ідентичності.

Революція гідності стала своєрідним тестом для музеїв України і новим досвідом та відправною точкою їхнього подальшого розвитку. У світлі євромайданівських подій нового і особливого значення набуває концепт “музей з народом”, який поставив перед культурно-освітніми закладами країни низку запитань: чи прагнуть, вміють, можуть вони бути зі своїми відвідувачами, громадами у часи соціальних потрясінь і політичної напруги.

Переважна більшість музеїв в Україні – державні, а отже, вони залежні від влади ідеологічно, адміністративно й економічно. Як бути таким музеям тоді, коли виникає глибокий конфлікт між владою та суспільством? Чи мають вони спостерігати за історичними подіями, сповідуючи “аполітичність” та нейтралітет? Як фіксувати та презентувати пам’ять у музеях, коли суб’єкти історії перетворюються на об’єкти в експозиціях. Ці питання є актуальним не лише для України, а для більшості музеїв світу.

Своєрідним викликом традиційній практиці розгубленості й вичікуванню і внеском у громадський спротив постала співпраця групи музейників і активістів взимку 2013–2014 років, які збагнули, що розгортання громадських протестів набуває історичного масштабу та значення, а розуміння свободи як культурної та суспільної цінності набуває унікальних виявів у новітній історії держави. Труднощі були пов’язані передусім із відсутністю цілісної концепції Музею Майдану

та його офіційного статусу, стихійністю Євромайдану після повалення режиму, браком людських і фінансових ресурсів, належного досвіду і практики “меморіалізації” сьогодення, тісної співпраці громадських ініціатив.

У січні 2014 року виникла ініціатива під умовною назвою “Музей Майдану”, яка восени 2014 року об’єдналася з ініціативою Аналітичного центру pro.mova “Музей Свободи” та Українським інститутом національної пам’яті. У лютому 2015 року музейники групи заснували громадську організацію “Музей Майдану”. На різних етапах створення Музею підтримали Самооборона Майдану та низка ініціатив – Бібліотека Майдану, Пошта Майдану, Автомайдан, Майдан прес-центр та інші, а також Міністерство культури України, Київська міська державна адміністрація, Музей Івана Гончара, Софія Київська, Музей історії міста Києва, Національний музей історії України у Другій світовій війні, ГО “Агенція культурних стратегій”, Український комітет ІКОМ. На початку 2016 року громадська ініціатива здобула шанс інституалізуватися у “Меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції гідності”, створений розпорядженнями Кабінету Міністрів України на виконання Указу Президента України.

Згідно консолідованого концептуального бачення, Музей Майдану має стати багатофункціональним музейним комплексом, відкритою динамічною інституцією нового покоління, що базується на подіях минулого і спрямовується у майбуття, слугує авторитетною платформою для рефлексій над темою свободи та осмислення масштабних історичних процесів. Музей покликаний поширювати ідеї гідності і незалежності, свободи самоорганізації, розкривати особливості боротьби за права та свободи у світовому контексті, сприяти активізації громадських ініціатив, консолідації та розвитку українського суспільства і формуванню відповідальності за своє майбутнє.

Наразі тривають фахові дискусії про ключові ідеї, місію і завдання Музею Майдану, засоби управління та фінансове забезпечення, структуру і приміщення, колекції та експозицію. Попереду – низка заходів із створення концепції та її публічне обговорення, процес багаторівневих консультацій, співпраці з представниками різних сторін конфлікту, облік та документування зібраних колекцій та їх системне поповнення, запровадження тимчасових виставок і дискусійних платформ, набуття приміщення

під експозицію, проведення досліджень, розробка освітніх програм. Це відбувається у час, коли музеї чутливіше реагують на потреби різноманітних груп суспільства, зміщуючи свою увагу з простої презентації об'єктів на їхню глибоку інтерпретацію та надання цінного досвіду, влаштовуючи експозиції, які зосереджені на людині, орієнтуються на ідеї та контекст.

Згідно світового досвіду концепція музеїв “живої пам'яті” створюється за принципом охоплення різних точок зору, наявності багатьох рішень і відкритості до майбутніх змін. За дослідженнями репрезентацій музеями “гострих” тем суспільної значимості, відвідувачі прагнуть відкритого обговорення і наявності широкого спектру поглядів у музеях з одного боку; а з іншого – вимагають від музеїв встановлення моральних норм і реформаторських програм для розуміння і оцінки соціальної поведінки.

Відтак Музей Майдану, віднайшовши свою ідентичність та соціальний попит, має шанси стати змістовною відповіддю на виклики і можливості в презентації та інтерпретації національно визначальних подій, збереження історичної пам'яті, постати сучасним закладом нового типу, місцем живих історій і правдивих свідчень, вмістищем колективної пам'яті та лабораторією її переосмислення, платформою громадського діалогу і примирення.

ЯК МАЙДАН ПЕРЕТВОРЮВАЛИ НА ТЕРИТОРІЮ ГІДНОСТІ: ДОСВІД РОБОТИ НАД КОНКУРСНИМ ЗАВДАННЯМ З ПЕРЕПЛАНУВАННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ КИЄВА ТА МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ ПОДІЙ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

Світлана ШЛІПЧЕНКО

Національний університет “Києво-Могилянська академія”

e-mail: svitlana.shlipchenko@gmail.com

1. Чому можна говорити про події зими 2013-2014 як про «урбаністичну революцію»

Після подій зими 2013-2014 ми говоримо про усвідомлення громадянами (і, відповідно, — городянами) своїх прав на участь у житті країни і міста («Зима, що нас змінила»). Це не патетична фраза, а констатація ситуації. Саме *політична присутність* городян-громадян на площі (у відкритому публічному просторі міста) заклала фундамент для революційних змін у сенсі потрясіння основ старого порядку – і просторового, і соціального (міського простору, зокрема).

2. Зміна «планувальної парадигми» як відображення і наслідок «урбаністичної революції»

Важливим результатом політичної присутності городян-громадян (я не випадково вживаю саме цю форму) було усвідомлення ними *права на місто*. Тобто – не лише права «бути присутніми» в публічному просторі, але й права у «творенні» — права мати свій голос у питаннях розвитку міста. Нарешті стала абсолютно очевидною кричуща неадекватність старих інституційно закріплених планувальних принципів «згори-вниз» — тобто закрита і непрозора модель вертикального рішення, яке, в кращому разі, може бути «схвалено» представниками умовної «громадськості». Водночас постала така ж кричуща необхідність змінити їх на планувальні підходи за принципом «знизу-вгору» (горизонтальна, відкрита і достатньо прозора модель – те, що ми називаємо учасницьким плануванням). Більше того, в такому випадку представники громад/спільнот, які беруть участь в процесі планування, відчують свою *причетність* до прийняття рішень, що безпосередньо стосуються питань їхнього життя, а також — *відповідальність* і за рішення, і за його впровадження, і за його подальшу долю. З іншого ж боку, варто говорити не про якусь умовну, аморфну «громаду», а про цілу низку ситуативних спільнот (більшість з яких постала в часи Майдану і діє дотепер; і які відтоді свідомо /на експертному рівні/ та активно долучились до питань розвитку міста).

Однак, зауважу: стару планувальну парадигму начебто підважили (але, на жаль, ще не зліквідували), нова – тільки-но починає набирати форми (приміром, Проектний семінар *Право на Місто* за участі Департаменту містобудування та архітектури КМДА). Водночас, на часі серйозні інституційні зміни. (Взяти хоча б конфлікт щодо виборів гол архітектора Києва є цьому підтвердженням).

3. Формулювання і розробка конкурсного завдання. Процес і процедура

Головні принципи побудови нового українського суспільства, імпульсом до чого став Майдан 2013-14, сконцентровані у гаслі *гідність – воля – єдність – громада*. Конкурс *Територія Гідності* та формулювання завдання для нього, зокрема, став чи не першим прикладом виняткової публічності у сфері планування, його можна сміливо вважати спробою окреслити «модель» такого нового суспільства.

Потреба відновлення і реконструкції Майдану після руйнувань, з одного боку, та необхідність увіковічення пам'яті про події і подвиг героїв Небесної Сотні – з іншого, стали імпульсами до переосмислення ролі публічного простору «центральної площі країни» і водночас кардинального перегляду підходів до планування. В результаті тривалих і

часом болісних публічних дискусій постало й розуміння того, що «увіковічення пам'яті» неможливо досягти просто поставивши «монумент» на площі¹. Адже сьгоднішні концепції й практики «збереження та підтримки пам'яті про події» у просторі міста, а тим більше – про події глибоко травматичні, радикально відрізняються від традиційних підходів (до яких звично вдавались і вдаються наші «придворні митці», архітектори та політики). Більше того, ці традиційні підходи залишають невизначеним питання «символічного послання» і способів його репрезентації. Постановка питання з акцентуванням на *що* та *у якій спосіб* меморіалізувати спрямувала публічне обговорення у площину цінностей, які мав би репрезентувати (і втілювати) новостворений простір площі. А це, своєю чергою, підштовхнуло учасників та учасниць дискусій до формулювання свого бачення «ідеалу» публічного простору – у нашому випадку – простору конкретної площі. Серія відкритих публічних обговорень, результатом яких стало конкурсне завдання, відбувалась в київському Будинку Архітектора з березня до листопада 2014. Не відразу, але було випрацьовано процедуру, завдяки якій обговорення було спрямовано в продуктивне річище. До написання Завдання було залучено представників і представниць майже всіх «ситуативних спільнот» Майдану.

УЧАСТЬ ГРОМАДИ У ЗБЕРЕЖЕННІ ПАМ'ЯТОК: ДОСВІД США ТА УКРАЇНИ

Катерина ГОНЧАРОВА

*Український державний науково-дослідний та проектний інститут
“УкрНДІпроектреставрація”
e-mail: goncharova.k306@gmail.com*

18 квітня – міжнародний день пам'яток і визначних місць. У Венеціанській хартії йдеться про те, що “людство... визнає відповідальність перед наступними генераціями за їх схоронність і вважає себе зобов'язаним передати поколінням спадщину в усьому багатстві її автентичності”. Натомість динамічність сьогодення визначає

¹ Хоч треба сказати, що одним з резонів вибору шляху *відкритого міжнародного конкурсу* як «інструменту» було саме намагання не дати якнайскоріше «втулити» пам'ятник по гарячих слідах.

прагматизм сприйняття історичних будинків та просторів як простих об'єктів нерухомості та майданчиків для комерції. Надмірна юридична зарегульованість, постійна відсутність фінансування, складність бюрократичних процедур часто позбавляють можливості врятувати аварійні пам'ятки, що вимагають термінового втручання. В свою чергу варварське ставлення до автентичних історичних споруд створює реальні ризики втрати матеріальних носіїв культурної ідентичності нації.

Дієвим механізмом для подолання кризових явищ в галузі збереження культурної спадщини є залучення громадськості. Пошук балансу взаємодії та партнерських стосунків з групами фахівців різних професій, місцевих спільнот, представників бізнесу, органів влади та самоврядування вивільняє можливість для розподілу ресурсів (фінансових, матеріальних, експертного знання і часу), відповідальності та ризиків. Це в свою чергу дозволяє забезпечити сталий розвиток об'єктів культурної спадщини, закріпити їх значення в суспільному житті.

Успіх системи збереження культурної спадщини у Сполучених Штатах базується на продуктивній взаємодії приватного та громадського сектору. Вона безумовно ґрунтується на приватно-громадському партнерстві як ключовому факторі, що визначає сталий розвиток культурної спадщини. Досвід Сполучених Штатів у сталому збереженні культурної спадщини, модифікований з метою відображення українського контексту, може слугувати моделлю для дієвої програми ініціювання та підтримки залучення приватного сектору до справи збереження культурного надбання України.

В Україні дослідження та використанні досвіду різних країн світу у залученні громадськості, на рівні з пошуком індивідуальних шляхів подолання проблеми, дедалі актуалізується. У доповіді розглядатимуться два приклади використання міжнародного досвіду для вирішення системних проблем історичних комплексів та міст, а саме Міжнародні школа у Львові (2015, за ініціативи Центру міської історії) і проектний семінар у Києві (2015, за ініціативи Департаменту містобудування та архітектури КМДА). Ці освітній і суспільний проекти, побудовані на співпраці різних фахівців і представників місцевих спільнот, допомогли сформулювати засади стратегії розвитку і гармонійного співіснування громади і історичного оточення.

ВІРТУАЛЬНА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

ПРОЕКТ ‘тустань_віртуальна’: КОНЦЕПЦІЯ, ДОСВІД, ВІЗУАЛІЗАЦІЯ

Василь РОЖКО, Андрій ДЕДИШИН

Міністерство культури України

e-mail: vasyl.rozhko@gmail.com

Державний історико-культурний заповідник «Тустань»

e-mail: valarr@gmail.com

Проект «тустань_віртуальна» починався Державним історико-культурним заповідником «Тустань» (далі Заповідник) у 2007 році зі створення 3D-моделі скель для подальшого комп'ютерного моделювання архітектури наскельного міста-фортеці Тустань. У процесі роботи з'явилася потреба організації інформації для роботи з масивом різномірних даних (у тому числі просторових), що стосуються різномасштабних об'єктів, від музейного предмета, скель зі слідами забудови – до прилеглих територій, села, регіону. Публікація розкриває завдання створюваної інформаційної системи, її концепцію, описує вже реалізовані складові проекту, досвід їх створення та використання.

Створення інформаційної системи з використанням новітніх технологій не є самоціллю, а зумовлене неспроможністю традиційних методів вирішити проблематику досліджень скельних пам'яток: складний рельєф, круті схили (30-45° і більше), залісненість прилеглої території; протяжність (до 200 м), висота (до 87 м), неправильні геометричні форми скель з просторово складним розміщенням слідів забудови(бл 4 000 шт.); візуально недоступні частини скель.

Базовими для подальших досліджень є напрацювання Михайла Рожка: розроблена система досліджень і фіксації наскельних пам'яток, випробувана на Тустані й аналогах у 1970-80-х роках, графічна реконструкція наскельного міста-фортеці (комплекс Камінь). Проте ці методи сьогодні не є оптимальними. Архітектурно-геодезичні обміри складні, небезпечні, тривалі, неповні. Результат зйомки та реконструкцій – набір плоских креслень, недостатніх для зображення складного просторового об'єкта. Нагромаджені матеріали досліджень

не дають оперативності, гнучкості та всеохопності у науково-дослідній роботі. Графічні реконструкції неможливо повністю верифікувати, переглянути підстави та історію моделювання кожного елемента.

Невеликий штат працівників і ресурси Заповідника вимагають розумної організації інформаційної системи для комплексного управління пам'яткою, її досліджень, презентації, популяризації.

Завдання інформаційної системи Тустані

Щоб дослідження могли існувати у просторі й часі поза свідомістю дослідника, потрібне якісне документування як матеріальне вираження результатів. Враховуючи процеси постійного руйнування пам'яток, часто документація – це все, що залишається від природної чи культурної спадщини для наступних поколінь. Документування уможливорює супроводжуваність проєктів, можливість для досліджень різними суб'єктами – окремими науковцями та інститутами, любителями, професіоналами чи групі професіоналів з різних дисциплін, одночасно чи послідовно. Інтегрувати потрібно усі етапи процесу документування: збір даних, фіксація об'єкта; обробка даних, їх осмислення, підготовка документації; адміністрування та розповсюдження документації. Кількість накопиченої інформації є великою і зростає, необхідно забезпечити управління її потоком. Щоб документація була оперативно доступною для фахівців, необхідно забезпечити можливість її легкого відтворення та копіювання. Отже, інтеграційна інформаційна система Заповідника повинна передбачати спосіб організації документування для забезпечення перелічених вимог.

Інформаційна система для організації та обробки даних має вирішувати такі види задач: 1) фіксація скель зі слідами забудови, моніторинг їх руйнувань; 2) графічна реконструкція втраченої наскельної забудови, її публічна презентація; 3) інтеграція картографічних матеріалів і просторових даних щодо території Заповідника «Тустань» та Урицької Котловини, управління пам'яткою; 4) облік музейних предметів, надалі віртуальний музей; 5) організація архівних матеріалів, надалі цифровий архів.

Результат фіксації скель зі слідами забудови і руйнувань та прилеглою територією має бути достатньо повним, точним і детальним, щоб за допомогою спеціального інструментарію можна було ідентифікувати різні форми зміни скельної поверхні (у тому

числі антропогенні), інвентаризувати їх і моніторити (у тому числі ретроспективно) динаміку цих змін.

Графічна реконструкція є суб'єктивним припущенням на основі фактів, допускає безліч версій, тому її процес повинен бути верифіковним. По суті це архітектурне проектування, відбудова втраченої забудови за розробленою методикою на скельній підоснові. Інструментарій повинен забезпечувати наступні потреби. Першочерговими і ґрунтовними фактами для графічної реконструкції є наскельні сліди забудови, що потребують архітектурного аналізу на предмет їх відкритості, просторового розташування, взаємопоєднання. Моделювання забудови здійснюється конструкціями (елементами, площинами, лініями) та об'ємами у три етапи: точний каркас-основа за наскельними слідами; логічно завершений каркас; детальна гіпотетична модель дерев'яної наскельної забудови та прилеглої території з періодами і варіантами розбудови, відтворена за знахідками, аналогами. До кожного відтворюваного елемента (групи елементів) потрібно прив'язувати інформацію про підстави його відтворення; оцінку просторової, матеріальної, функціональної та часової визначеності; історію моделювання; період існування в забудові. Потрібна можливість оперувати усіма варіантами (етапи, перебудови, авторські версії) забудови і її частин, аналізувати конструктив, наочно відображати ступінь достовірності (гіпотетичності) елементів.

До сучасної підоснови необхідно звести топогеодезичні, землевпорядні, пам'яткоохоронні, містобудівні, картографічні матеріали, плани організації і розвитку території пам'ятки і Заповідника, історичні карти і сучасні плани села з порушеними пропорціями, уможливити не лише просторову прив'язку даних, але і їх часову диференціацію для відслідковування хронології розвитку. Також необхідно організувати архівні матеріали різних видів (рукописи, машинописи, креслення, карто-, фото-, відеотеки). Музейне зібрання, у тому числі археологічні знахідки, потребують сучасну систему обліку з можливістю інтегрування у світові інтернет-ресурси та створення віртуального музею.

Інформаційна система повинна передбачати можливість інтеграції усіх перелічених елементів та сумісність технологій.

Концепція інформаційної системи Тустані

Перелічені завдання і вимоги зумовлюють вибір наступних засобів і технологій для організації інформаційної системи.

Документацію потрібно готувати відразу в цифровому вигляді, усі документи забезпечувати ідентифікаторами, що легко відстежуються програмним забезпеченням. Для різних видів задач пропонуються окремі підходи, взаємопов'язані та при потребі сумісні.

Складну морфологію скель зі слідами забудови та прилеглої до них території варто фіксувати методами лазерного сканування і фотограмметрії, відображати та опрацьовувати у вигляді комп'ютерної 3D-моделі.

Для графічної реконструкції (3D-моделювання) втраченої архітектури слід використовувати системи параметричного проектування на основі технології інформаційного моделювання будинків.

Система електронного обліку музейних предметів Заповідника розглянута у окремій публікації.

Архівні матеріали необхідно оцифрувати, тоді організувати за допомогою систем управління базами даних.

Способом організації просторових даних у інтуїтивно зрозумілому вигляді є геоінформаційна система (ГІС), що здатна забезпечувати користувачам швидкий доступ до потрібних актуальних даних та їх розуміння. ГІС також здатна відображати часову інформацію, стан об'єктів просторового середовища у різні періоди розвитку. Для організації просторової інформації здебільшого достатньо двовимірної ГІС, проте тривимірна здатна стати інтеграційною платформою для поєднання згаданих 3D-моделі та баз даних.

Досвід створення і використання

На сьогодні у рамках проекту 'тустань_віртуальна' виконано ряд робіт. Засобами лазерного сканування та фотограмметрії створено 3D-модель скельного комплексу Камінь зі слідами забудови, з допомогою аерофотозйомки створено топоплан і цифрову модель місцевості. У процесі графічної реконструкції наскельного міста-фортеці Тустань засобами 3D-моделювання відтворено штучний став, багаторядні вали і рови з торговим шляхом, безлісі схили прилеглої території, за дослідженнями М. Рожка з подальшим коригуванням створено моделі кожного з п'яти будівельних періодів дерев'яної забудови на Камені. Створено геоінформаційну систему Тустані, яка на основі аерофотозйомки інтегрувала картографічні матеріали і просторові дані з пам'яткоохоронної документації, територіального планування, матеріалів досліджень.

Питанням фіксації скель і побудові їх 3D-моделі, створенню геоінформаційної системи Тустані, мобільних додатків доповненої реальності та системи електронного обліку музейних предметів присвячено окремі публікації у матеріалах конференції і збірниках «Фортеця», а комплексній методиці графічної реконструкції дерев'яної наскельної архітектури – дисертаційне дослідження.

Кожна зі створених підсистем проекту 'тустань_віртуальна' (3D-модель скель, модель фортеці, ГІС) уже використовується Заповідником для планування реставраційних робіт і пам'яткоохоронних заходів, подальших досліджень, комплексного управління пам'яткою.

Великі можливості створює 3D-модель фортеці для її презентації та популяризації, для чого її збережено у різних форматах: спрощена інтерактивна модель п'ятого будівельного періоду для сайту Заповідника; .pdf -формат з різними шарами-етапами забудови фортеці та перетинами; модель для віртуальної прогулянки. Також створено: фотореалістичну та хронологічну відео-анімації про архітектуру і етапи будівництва Тустані; синхронізовані 3D-панорами сучасних скель і середньовічної забудови; додаток доповненої реальності для огляду середньовічного вигляду замку при наведенні мобільних пристроїв на скелі.

Для фіксації сучасного стану традиційної забудови села Урич виконано фотофіксацію будівель з подальшою побудовою їх 3D-моделей засобами фотограмметрії.

Запропоновані концепцією та апробовані методи і технології організації інформаційної системи у рамках проекту «тустань_віртуальна» є оптимальними рішеннями поставлених завдань. Створена 3D-модель скель зі слідами забудови дозволяє працювати з нею як із повноцінною віртуальною копією великого, важкодоступного і геометрично складного об'єкта. Пропоновані технології проектування уможливають створення і дослідження версій та етапів відтворюваної наскельної архітектури, здійснення її просторового, логічного, конструктивного аналізу. Геоінформаційна система організовує просторові дані та архіви досліджень, дозволяє планувати комплексне управління пам'яткою. Врешті, 3D-модель Тустані є основою наглядних презентацій гіпотетичних реконструкцій різних періодів фортеці без їх відбудови на скелях.

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЗБОРУ ТА ОПРАЦЮВАННЯ ТРИВИМІРНИХ ДАНИХ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОДЕЛІ СКЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ “ТУСТАНЬ”

Сергій МАРКОВ, Денис ГОРКОВЧУК, Володимир БАБЧЕНКО
ПрАТ “Систем Солюшнс”
e-mail: smarkov@ukr.net

Тривимірне моделювання об’єктів культурної спадщини на сьогодні стає все більш ефективним засобом збереження інформації про них та проведення наукових досліджень щодо цих об’єктів. Це обумовлено тим, що форма та просторове розміщення подібних об’єктів є дуже важливими їх ознаками, які потрібні у багатьох напрямках їх вивчення та моделювання процесів, що відбувалися, відбуваються та будуть відбуватися з ними.

Особливістю заповідника “Тустань” є те, що форма та розміри скельного комплексу є одними з найбільш важливих ознак, що перетворюють цей комплекс в унікальний об’єкт культурної спадщини України та Світу. Моделювання заповідника у віртуальному комп’ютерному середовищі неможливе без створення високоякісної тривимірної моделі скельного комплексу.

В рамках наших досліджень для створення тривимірної моделі скельного комплексу були використані сучасні технології збору та опрацювання геопросторової інформації, а саме наземне лазерне сканування та фотограмметрія. Для отримання 3D моделей фотограмметричним способом виконувалася зйомка скельного комплексу безпілотним літальним апаратом. Це дозволило забезпечити досить високу метричну точність об’єктів моделювання та правильне відтворення форми об’єкту.

Велика увага в цій роботі приділялася вирішенню задач інтегрування даних тривимірного лазерного сканування та цифрового фотознімання скельного комплексу Камінь, розташованого на території Державного історико-культурного заповідника “Тустань”, в результаті чого було побудовано детальну та метрично точну тривимірну модель цього об’єкту.

Створена модель може ефективно використовуватися як для наукових досліджень, для побудови різноманітних віртуальних моделей цього безцінного об’єкту культурної спадщини України, а також з метою популяризації знань про історію України серед різних верств населення нашої держави.

МЕТОДИКА ПЕРЕТВОРЕННЯ ДАНИХ ПРОСТОРОВОГО ПЛАНУВАННЯ ЗАПОВІДНИКА “ТУСТАНЬ” ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ В ГІС

Денис ГОРКОВЧУК, Сергій МАРКОВ, Володимир БАБЧЕНКО

ПрАТ “Систем Солюшнс”

e-mail: smarkov@ukr.net

Сучасні завдання культурологічних досліджень історичних об’єктів потребують використання ГІС як інтегруючої платформи для керування й аналізу геопросторових даних, а також для впровадження єдиної технології, здатної забезпечити гнучке управління об’єктами культурної спадщини.

Поточний стан розроблення планувальної документації характеризується високою різноманітністю даних. Лише в останні роки в Україні активізувались процеси оновлення нормативної бази просторового планування, зокрема були прийняті Закон України “Про регулювання містобудівної діяльності” та Постанова Кабміну “Про містобудівний кадастр” та низка державних будівельних норм. На даний момент більшість планувальної документації існує в різних форматах, в різних системах координат, створюється з використанням різних технічних і програмних засобах, є неуніфікованою і непридатною для використання в автоматизованих системах територіального планування.

Тому особливо важливим завданням є створення геоінформаційної системи заповідника “Тустань”, яка б інтегрувала усі накопичені просторові дані територіального планування, непросторові дані щодо досліджень культурної спадщини заповідника, і могла б забезпечити доступ до цих даних для усіх зацікавлених осіб.

Ця робота присвячена методам перетворення даних досліджень Державного історико-культурного заповідника “Тустань” для забезпечення можливості їх використання у геоінформаційній системі та побудові прототипу ГІС “Тустань”.

Зокрема було виконано аналіз існуючою містобудівної документації заповідника “Тустань” та вимог потенційних користувачів. Для кожного типу вихідних даних було обрано доцільні процедури перетворення, щоб забезпечити їх оптимальне використання у ГІС “Тустань”. В роботі також надано рекомендації

щодо вибору програмних засобів для реалізації геоінформаційної системи заповідника та реалізовано прототип такої системи на базі відкритого програмного забезпечення QuantumGIS. Надано загальну оцінку отриманих результатів та висловлені рекомендації щодо їх доцільного використання для вирішення різноманітних завдань заповідника.

МОДЕЛЬ ДОПОВНЕНОЇ РЕАЛЬНОСТІ НАСКЕЛЬНОЇ ФОРТЕЦІ ТУСТАНЬ

Віктор ВОЛОШИН, Микола ДЕРЖИЛО, Віктор СОРОЧАК

Національний університет “Львівська політехніка”

e-mail: vvv_ippt@ukr.net

e-mail: dreamdamunet@gmail.com

e-mail: sw97@i.ua

Сьогодні багато пам'яток історії, на жаль, зруйновано. Саме це можна сказати і про пам'ятку природи та археології національного значення, яка не має аналогів у Європі, наскельне місто-фортецю Тустань. Унікальністю Тустані є можливість практично точного відтворення дерев'яної забудови, яка була збудована на скелях, за збереженими слідами у камені, що довбалися як пази для закріплення дерев'яних конструкцій.

Завдяки архітектору та археологу Михайлу Рожку та його учням, розроблено методика розпочато системне вивчення цієї наскельної пам'ятки, що з часом дало можливість за допомогою комп'ютерної графіки сформувати 3D-моделі п'яти будівельних періодів дерев'яної забудови.

Ще одна сучасна технологія, яка дозволяє поєднати матеріальні і віртуальні об'єкти на екрані – “доповнена реальність” (Augmented Reality, скор. AR). Сьогодні ці технології використовуються у промисловості як засіб наочного моделювання інженерних об'єктів у просторі. Це технологія об'єднання реального та віртуального світів, коли цифрова інформація у вигляді тексту, зображення, відео, звуку доповнює об'єкти і явища фізичного світу. Шляхом проектування і введення будь-яких віртуальних (уявних) об'єктів, ми отримуємо зображення на екрані комп'ютера, телефона, планшета тощо, яке тісно функціонує з реальним світом.

Автори застосували цю технологію на практиці для формування нового погляду на представленні історичної пам'ятки для туристів, а саме в нашому випадку міста-фортеці Густань в с. Урич Львівської області. Використовуючи новітні технології комп'ютерного бачення "Augmented reality", ми можемо відобразити та накласти стародавню споруду на реальні скелі. Тож, перебуваючи біля реальних скель, ми можемо відбудувати (віртуальний) стародавній замок в реальному світі.

При розробці даного додатку (проекту) успішно вирішено такі основні завдання:

- адаптація 3D моделі під мобільні пристрої та програми;
- розпізнавання об'єктів мобільними пристроями;
- робота додатку на всіх пристроях.

Використання 3D моделей у доповненій реальності, а тим більше на мобільних пристроях, мають свої обмеження. Модель, яку створювали всіма стандартами сьогодення, не є найкращим варіантом, адже на мобільних пристроях використовуються доволі застарілі графічні бібліотеки. Це обумовлено тим, що не має необхідності підтримувати нові стандарти, поки розрахункової потужності не буде достатньо для їх відтворення. Тож модель необхідно створити за тими принципами, які були декілька років тому.

Критичною особливістю в цих моделях є специфіка "запікання" текстур та їх кількість полігонів. В обох випадках у моделі втрачаються будь-які контури, текстури та нерівності, і вся модель зливається у одну коричневу масу. Вирішень цьому є декілька. Зокрема можна замаскувати ненааявність текстури, підключити тіні, або реалізувати запікання текстур, як це робили до недавня, хоча і з цим є певні окремі особливості.

Залежно від варіанту використання та цільової аудиторії можливе використання багатьох методів розпізнавання 3D об'єктів. Протягом створення додатку прив'язка розроблялася двома підходами. Перший з них базувався на основі розпізнавання зображення, який ідеально підходив для розпізнавання 2D об'єктів таких як фотографії, або ж зображення з монітору. Але застосування цього методу в просторі було неефективним, оскільки воно вимагало точного розташування розпізнавального пристрою.

В другому підході було застосовано технологію точкової 3D карти. Це дозволило створити цифрове представлення скель в реальній світовій арені. Маючи достатньо інформації про об'єкт, 3D

модель інтегрується на точкову карту, щоб мати більш чітке уявлення у правильності розташування моделі в просторі. Переваги методу полягають в тому, що користувач може переміщувати камеру по сцені навколо об'єкта. Розпізнавання відбувається в рамках створеної 3D карти для відповідної моделі.

Отриманий досвід можна використовувати для побудови моделей доповненої реальності інших об'єктів, які мають історичну цінність.

Як напрям можливих подальших розробок можна розглядати моделі віртуальної реальності, які б моделювали сцени досліджуваної епохи. Також це може стати поштовхом для розробки ігор, які б могли певним сюжетом популяризувати та представляти сторінки історії пам'яток архітектури та іншої спадщини.

Дану реалізацію у вигляді додатку можна завантажити з Play Market та випробувати на місцевості у реальному часі.

ПОРЯДОК ОБЛІКУ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ В ЕЛЕКТРОННІЙ ФОРМІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РЕЛІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ДІКЗ “ТУСТАНЬ”)

Владислав ПІОРО

ГО “Український центр розвитку музейної справи”

e-mail: pioro@ukr.net

Державна частина Музейного фонду України нараховує понад 12 млн. одиниць зберігання. Здійснення ефективного обліку та опрацювання такого масиву музейних цінностей, забезпечення належного державного контролю за їхнім збереженням і переміщенням сьогодні неможливе без використання сучасних інформаційних технологій.

Станом на сьогодні чинне законодавство допускає ведення електронного обліку музейних колекцій. Проте передбачений Положенням про Музейний фонд України Порядок обліку музейних предметів в електронній формі довгий час залишався не розробленим.

Позбавлені нормативно-методичної бази, окремі музеї України намагаються здійснювати оцифрування своїх колекцій та формування музейних електронних облікових баз даних на власний розсуд. Використання музеями країни різних підходів, моделей даних, атрибутів

та тезаурусів для опису музейних предметів об'єктивно унеможливило ефективне об'єднання інформації в рамках єдиного державного реєстру й вимагатиме додаткових ресурсів та часових затрат на суттєве доопрацювання та конвертацію матеріалів.

У зв'язку із цим Український центр розвитку музейної справи та Український центр культурних досліджень протягом 2014–2015 рр. розробили проект Порядку обліку музейних предметів в електронній формі (далі – Порядок).

Документ визначає основні вимоги до організації обліку музейних предметів в електронній формі та встановлює загальні правила використання електронних облікових даних.

Розробка Порядку ґрунтувалася на двох головних базових принципах: 1) відповідність чинній в Україні нормативній базі, наявним обліковими практикам та затвердженим формам документації; 2) орієнтація на сучасні міжнародні стандарти у сфері. З цією метою були проаналізовані такі стандарти, як Object ID, Conceptual Reference Model (CIDOC CRM), Стандарт музейної документації та управління колекціями SPECTRUM (Collection Trust), CDWA Lite, Museumdat, LIDO тощо.

Важливою складовою запропонованого документу є подані у додатках вимоги щодо уніфікації метаданих для опису музейних предметів та супутньої облікової інформації. Саме цей блок має першочергове значення для комплексу практичних дій щодо формування єдиного інформаційного поля про музейні предмети та колекції.

Зокрема, з метою уніфікації логічних моделей облікових баз даних Порядок передбачає орієнтацію на онтологічний стандарт CIDOC CRM (принаймні на рівні експорт-сумісності).

Також Порядок визначає стандартизований формат обміну даними про музейні предмети та колекції. Документ містить детальний опис XML-схеми codeUA (cultural objects data exchange in Ukraine, обмін даними про культурні об'єкти в Україні), що описує елементи даних для представлення атрибутів для опису музейних предметів й колекцій, а також супутніх відомостей в контексті облікових процедур та операцій.

Структура схеми побудована з урахуванням онтології CIDOC CRM та дотриманням принципу подієцентричності представлення відомостей про музейний предмет. Схема передбачає можливість фіксації атрибутів в контексті як історичних подій, так і облікових процедур, а також документування процесу пізнання, уточнення та зміну відомостей про предмет.

Також запропонована схема codeUA є експорт-сумісною з xml-схемою LIDO, що уможливило передачу описових відомостей, зокрема, до Європани та інших міжнародних банків даних.

Проект Порядку був презентований в межах серії спеціалізованих семінарів протягом 2015 р. та у березні 2016 р. був переданий до Міністерства культури України з метою забезпечення широкого громадського обговорення.

Надзвичайно важливим аспектом в контексті розробки та апробації Порядку є пілотне впровадження підходів та стандартів, що покладені в основу документу.

Першим майданчиком для пілотного впровадження проекту Порядку став Державний історико-культурний заповідник «Тустань». Зокрема, на його базі триває розробка інформаційної системи, логічна модель даних якої побудована з урахуванням стандарту CIDOC CRM.

Затвердження та впровадження запропонованого Порядку створить умови для розбудови уніфікованої системи електронного музейного обліку та обміну даними на усіх рівнях – від колекцій окремого музею до національного реєстру музейних об'єктів.

СТВОРЕННЯ ЦИФРОВОЇ МОДЕЛІ МІСЦЕВОСТІ (ЦММ) КОНЦТАБОРУ STALAG-328 (ЦИТАДЕЛЬ) ЗА ДОПОМОГОЮ ГІС- ТЕХНОЛОГІЙ

Борис ЧЕТВЕРІКОВ

Національний університет «Львівська політехніка»

e-mail: chetverikov@email.ua

З кінця ХХ ст. почався етап використання в картографічному виробництві найсучасніших технічних засобів. Однією з основних ланок комп'ютерних технологій створення карт є ГІС, які акумулюють просторові дані про найрізноманітніші об'єкти реального світу.

Актуальність картографічних досліджень історичних місць на сучасному етапі зростає у зв'язку з поглибленим пошуком та відновленням об'єктів культурної спадщини українського народу.

Метою роботи було створення цифрової моделі місцевості ансамблю оборонних споруд “Цитадель” за допомогою архівних і сучасних картографічних та аероматеріалів. Завданням роботи визначено описати методику створення цифрової моделі місцевості, а також налаштування її 3D-візуалізації.

У процесі дослідження використано такі матеріали: архівний німецький аерознімок 1944 року (National Archives and Records

Administration, USA), космічний знімок отриманий із супутника GeoEye-1 у 2010 році (www.geoeye.com) та сучасний топографічний план району “Цитадель” масштабу 1:5000.

Реєстрація сучасного топографічного плану масштабу 1:5000 проводилась за каталогом координат семи опорних точок, отриманих за допомогою GPS у системі координат WGS84 з максимальною похибкою 1 піксел, що дорівнює 1 м на місцевості. У випадку архівного аерознімка реєстрація проводилась за шістьма опорними точками, які вдалося розпізнати на архівному і сучасному матеріалах з максимальною похибкою 3 піксела, що дорівнює 4 м на місцевості. Космічний знімок з супутника GeoEye-1 трансформовано за десятьма опорними точками, координати яких отримано з зареєстрованого топографічного плану з максимальною похибкою 1 піксел, що дорівнює 1,65 м на місцевості.

Отримані максимальні похибки задовольняють виконанню даної роботи, оскільки ціль роботи – створення ЦММ району “Цитадель” для відображення історичної ситуації такою, якою вона була на час існування концентраційного табору “Stalag-328” часів Другої світової війни. За даною цифровою моделлю не виконувались ніякі виміри.

Векторизація зображень проводилась в наступній послідовності: архівний аерознімок та сучасний топографічний план. З архівного аерознімка векторизовувались шари будівель, дорожньої мережі, огорожі (такими, якими вони були станом на 1944 рік), а також шар рослинності. Для векторного шару будівель створено атрибутивну базу даних, що містила інформацію про призначення споруди на час існування концентраційного табору, номер будівлі, а також її висоту, для подальшої 3D візуалізації.

Отриману інформацію з векторних шарів архівного аерознімка про розташування об’єктів концентраційного табору “STALAG-328” накладено на космічний знімок отриманий з супутника GeoEye-1 для виявлення змін, що відбулись на даній території.

З сучасного топографічного плану масштабу 1:5000 векторизовано горизонталі з січенням рельєфу через 2 м. До векторного шару горизонталей створено атрибутивну базу даних з інформацією про висоти ізоліній, за якою згодом створена цифрова модель рельєфу.

Розпізнання об’єктів забезпечено накладенням на різні поверхні текстур, отриманих з відповідних цифрових фотографій. Готові зображення завантажувались в класифікатор тривимірних об’єктів.

Для відображення цифрової моделі місцевості використано функції 3D-візуалізації запрограмовані в програмі Panorama.

За переліченими даними побудована 3D цифрова модель місцевості “Цитадель” (Львів) з нанесеними векторними шарами та архівним аерознімком станом на 1944 рік.

Засобами ГІС створено цифрову модель місцевості району “Цитадель” та прилеглих територій. Проаналізувавши отриману інформацію, зроблено висновок, що 20% території колишнього концентраційного табору “Stalag-328”, забудовано будівлями та іншими інженерними спорудами, деяка частина заросла деревами. Отриману ЦММ “Цитаделі” можна використати для історичних та туристичних цілей.

МЕТОДИКА ПОБУДОВИ ФРОНТАЛЬНОГО ФОТОПЛАНУ ЗАЛИШКІВ ІСТОРИЧНОЇ ЗАБУДОВИ У М. ЛЬВОВІ

Андрій МАЛІЦЬКИЙ

Національний університет «Львівська політехніка»

e-mail: tach@i.ua

Сучасні підходи до вивчення певних історичних процесів та моніторингу змін навколишнього середовища вимагають особливих методів збору даних. Наприклад, для проведення археологічних досліджень часто виникає задача фіксації поточного стану поверхні з високою детальністю та точністю. Використання стандартних вимірювальних засобів з метою створення векторного відображення елементів поверхні може не дати очікуваного результату. Тому, на зміну традиційним геодезичним методам координатного забезпечення у наукових та виробничих роботах приходять нові технології, зокрема тривимірне наземне лазерне сканування у поєднанні з супутниковим позиціонуванням та засобами фотограмметрії. Ці технології дозволяють проводити різні типи досліджень в камеральних умовах без відновлення знімальних робіт безпосередньо на об'єкті.

Технології лазерного 3D сканування та наземної фототріангуляції використалися для фіксації та документування залишків історичної забудови на розі вулиць Краківська-Вірменська у м. Львові. Фотознімання з малої відстані забезпечило детальність у відображенні дрібних елементів поверхні, а лазерне сканування — точність координат опорних точок. Поєднання результатів знімання обох технологій дозволило досягнути високих показників детальності та точності побудови 3D моделі та фотоплану. Таким чином, особливістю методики за якою проводилися знімання є визначення координат опорних точок по хмарі точок 3D сканів. Крім того, для контролю одержаних результатів,

пропонована методика передбачає побудову перетину хмари точок у вертикальній проекції, яку можна порівняти з кінцевим фотопланом.

Реалізація запропонованої методики виконується в такій послідовності:

- вибір скануючої системи та фотокамери;
- 3D сканування без опознак;
- фотознімання;
- автоматична реєстрація сканів;
- побудова фотоплану за даними лазерного сканування;
- вибір опорних точок на 3D сканах;
- побудова полігональної 3D моделі;
- складання ортомозаїки;
- оцінка точності.

При скануванні залишків історичної забудови на розі вулиць Краківська-Вірменська у м. Львові було створено 1 довгодистанційну та 4 короткодистанційних станцій стояння приладу відносно залишків забудови. При цьому, з 5-ти станцій було відзнято стіну протяжністю 24,2м та висотою від 1,5 до 3 метрів.

Камеральне опрацювання хмар точок виконується в автоматичному режимі реєстрації сканів методом суміщення хмар точок, без участі опорних елементів. Це дає велику перевагу по часових затратах при польових роботах, адже відсутність додаткових штучних опознак спрощує процедуру лазерного сканування.

В подальшому, одержана точкова модель використовується для:

- побудови перетину хмари точок зі створенням фотоплану. Одержаний фронтальний фотоплан може використовуватися для контролю результатів побудови остаточного фотоплану.

- зняття координат опорних точок. Саме від вибору опорних точок на 3D сканах залежатиме точність одержаного фотоплану.

Побудова фронтального фотоплану залишків забудови виконувалося на основі 25 фотознімків з перекриттям близько 80%. В основі створення фотоплану лежить метод побудови структури з руху (англ. — Structure from motion), який ділиться на кілька етапів:

- зовнішнє орієнтування фотознімків
- створення розрідженої хмари точок;
- позначення опорних точок на знімках;
- уточнення положення фотознімків;
- побудова хмари точок;
- побудова полігональної моделі об'єкту;
- побудова ортозображення.

В результаті геодезичних обстежень залишків історичної забудови у м. Львові одержано точкову 3D модель місцевості, 3D модель та фронтальний фотоплан залишків забудови. Таким чином, поєднання технологій лазерного сканування та наземної фототріангуляції дає змогу відтворити будь-який об'єкт у різних форматах подання кінцевого результату з високими показниками точності та детальності.

ВІКПРОЕКТИ ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ І ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ

Павло СОХАН
ГО “Вікімедіа Україна”
e-mail: pavlo_friend@ukr.net

2001 року у Всесвітній павутині з'явився сайт з іменем Wikipedia, що запропонував нову технологію накопичення наявних знань про світ – за допомогою підходів, які дозволяють брати участь у цьому проєкті кожній людині у світі, що має доступ до Інтернету, а також поширювати зміст на засадах вільних ліцензій. Незабаром проєктом стала опікуватися некомерційна організація “Фонд Вікімедіа” й почали з'являтися інші проєкти на платформі Вікі.

Флагманським проєктом Фонду до сьогодні залишається Вікіпедія – вільна Інтернет-енциклопедія, яку переглядають мільйони разів щодня, вона має майже 300 мовних версій і понад 38 мільйонів статей. Її зміст створюють і підтримують тисячі відданих волонтерів-“вікіпедистів” у всьому світі. Усі, від науковців до молодих студентів, використовують Вікіпедію для пошуку інформації та джерел. У 2015 році Вікіпедією користувався мільярд людей.

Заклади, що зберігають культурну спадщину, мають можливість долучатися до редагування Вікіпедії, створювати контент, який можна вільно використовувати, та до якого є вільний доступ. Такі проєкти співпраці називають GLAM (*galleries, libraries, archives, museums*; відповідник українською — БоГеМА) — ініціативи, що допомагає культурним установам ділитися своїми джерелами зі світом через ефективну співпрацю з досвідченими редакторами Вікіпедії.

Матеріали, якими володіють бібліотеки, архіви, музеї та на який не розповсюджується авторське право, часто є унікальними й можуть значно збагатити Вікіпедію. Проєкти можуть бути пов'язані з:

- оцифруванням друкованих видань для представлення повного тексту у **вільній бібліотеці Вікіджерела** або використанням їхнього змісту для покращення статей;

- оцифруванням та наданням у вільний доступ зображень для ілюстрації відповідних статей у **Вікіпедії**;

- **доповненням статей** про видатних митців чи майстрів **описами та зображеннями їхніх творів**, а також створення окремих статей про ці твори;

- оцифруванням відео- та аудіоматеріалів чи додаванням до Вікісховища файлів у цифровому форматі, що зображають події сучасного чи минулого, і можуть доповнити статті різної тематики;

- оцифруванням архівних матеріалів.

Ініціатива GLAM-Wiki — це непересічна можливість для хранителів нашої культурної спадщини представити свої колекції новій аудиторії за допомогою вікі-ресурсів.

Культурна спадщина також є об'єктом уваги вікіпедистів у рамках щорічного міжнародного конкурсу “Вікі любить пам’ятки” (Wiki Loves Monuments), метою якого є фотографування об’єктів культурної спадщини та публікація цих світлин під вільною ліцензією для того, щоб ними ілюструвати статті у Вікіпедії та інших вікіпроектах.

Протягом конкурсного періоду фотографи і фотолюбителі різних країн завантажують свої фотографії у Вікісховище, після чого національні журі всіх країн-учасниць обирають десятки найкращих світлин, а потім міжнародне журі визначає фото-переможця міжнародного конкурсу.

За шість років проведення конкурсу було завантажено понад 1,45 мільйона фото з 70 різних країн і територій. Серед них — 155 тисяч світлин українських пам’яток. Таким чином було істотно поповнено колекцію фотографій, якими можна проілюструвати статті про пам’ятки у Вікіпедії. Важливим позитивним наслідком конкурсу стало те, що зусиллями волонтерів зібрано та розміщено у Вікіпедії найповніші списки пам’яток історії, архітектури, монументального мистецтва й археології України. Особливу цінність у рамках конкурсу мають світлини пам’яток культури, що руйнуються після їхньої фотофіксації.

Проведення конкурсу “Вікі любить пам’ятки” не лише дозволяє зібрати велику кількість фотографій пам’яток, але й допомагає згадати забуті сторінки історії України, краще пізнати рідний край і спонукає бережно ставитися до української культурної спадщини.

ДЕРЖАВНИЙ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК „Тустань”

с. Урич, Сколівський р-н, Львівська обл.

Дирекція: 79005 м. Львів, вул. Чайковського, 17, 3-й поверх,

тел./факс +38 (032) 261-37-80

e-mail: conference@tustan.ua

http://tustan.ua

ПРЕДСТАВНИЦТВО „ПОЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК”
У КИЄВІ

Богдана Хмельницького 49, кв.4, 01030 Київ, Україна

тел. +38 (096) 853-26-81

факс +38 (044) 234-02-16

e-mail: Henryk.sobczuk@pan.pl